

מערכות הגנה

100 שנים להקמת ארגון ההגנה

גילון מיוחד

טבת תשפ"א, דצמבר 2020

תוכן עניינים

3	פתח דבר
4	מאה שנים להקמת ארגון ההגנה- סיבות ונסיבות - בני מיכלסון
14	ארגון ההגנה בין מאורעות 1929 למאורעות 1936-1939 - ד"ר עמיר בראור
27	אליהו גולומב - המפקד הבלתי מוכתר של ההגנה- ד"ר מרדכי נאור
32	שירות הידיעות שהפך לשירות המודיעין - אפרים לפיד
45	תרומת ההגנה למאבק הציוני 1945-1947 - אביבה חלמיש
65	אוניות הנשק במפעל הרכש - צבי בךצור
74	אח לעזרת אחיו - פעילות ניצולי שואה חברי ההגנה באירופה, 1945-1948- נעמה אוחנהארום
83	ארץ־ישראל של האזנות וצפנים מודיעין התקשורת בשירות ההגנה 1929-1948 - יוסי דגן
94	בן־גוריון והחלישה על ארגון ההגנה במעבר מיישוב למדינה - עמיר בראור
105	ההגנה בתנועת הבריחה - אימונים צבאיים של שורדי השואה - מירי נהרי
113	ההגנה מול הסוס הטרויאני הבריטי במלחמת העצמאות - עזרא נשרי
121	המוסד שהעפיל יהודים - אריה בועז
128	השירות הימי שהיה לחיל הים - ניר מאור
137	כפר סבא - עמדה קדמית במערך ההגנה של היישוב העברי בארץ־ישראל - דני אשר
145	משירות האוויר של ההגנה לחיל האוויר - זאב לכיש
153	ראשיתה של קבוצת קדם ושילובה בארגון ההגנה בתלאביב- תומר דרור
161	שירות הקשר בהגנה מקשר מחתרתי לחיל קשר מודרני - דניאל רוזן
170	שנות שכנות טובה בתקופת המנדט כבסיס לשותפות מבצעית ב־1948 - ארז דוד מיזל
184	"הישיבה בענייני שם" - בירור המציאות המתהווה לאחר החלטת החלוקה שהתקבלה ב־29 בנובמבר- דב תמרי

מבית "מערכות" - בית התוכן המקצועי של צה"ל לצבא ולביטחון לאומי

גיליון מס' 1. אוגוסט 2020, אב תש"ף

מפקד "מערכות": ד"ר אמיר גילת

עורך "מערכות": עדי לרנר

עורכת לשון: אביטל רגב שושני

עורך ראשי "מערכות הגנה": תא"ל (מיל) אפרים לפיד

רכז מערכת: עידו גבריאלי

הדעות והתפיסות המובעות במאמרים מבטאות את דעתם האישית של הכותבים

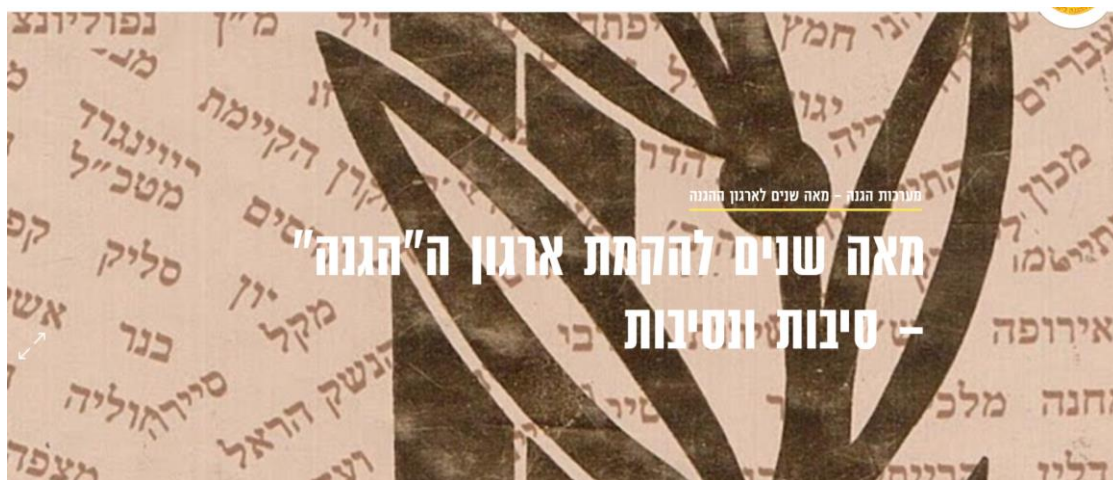
מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

פתח דבר

ערב משבר הקורונה הפך "מערכות", באירוע חגיגי במעמד הרמטכ"ל רא"ל אביב כוכבי, מכתב העת וההוצאה לאור של צה"ל לבית התוכן המקצועי של צה"ל לצבא ולביטחון לאומי. במסגרת זו הושקה גם "בין המערכות" - הזרוע הדיגיטלית של "מערכות" שבה מתפרסמים מאמרים וטורי דעה בתדירות רבה ותכופה יותר. "בין המערכות" משלימה את כתב העת, שציין השנה 80 שנים להקמתו. המעבר לדיגיטל מבטא את החדשנות גם בתחום זה. נוסף על כך, התחלנו ב"מערכות" להוציא לאור כתבי עת נוספים, ייעודיים, ובהם זה שבו אתם קוראים כעת, לרגל שנת ה-100 לארגון ההגנה. "מערכות" איגד את המאמרים שפורסמו בדיגיטל, ומביא בפניכם את הגיליון שבו ניתן לקרוא - ולהדפיס - את המאמרים בצורה מרוכזת. בהזדמנות זאת אנו רוצים להודות לתא"ל (מיל) ד"ר אפרים לפיד, שהיה שותף מלא להקמת "מערכות הגנה" ומשמש כעורך הראשי של המיזם. לצד שימור ליבת העשייה של הוצאת כתב העת והוצאת הספרים, ימשיך מערכות" להתחדש ולהנגיש תכנים מקצועיים רבים במדיה הדיגיטלית בתצורותיה השונות - בכתב, בשמע ובווידיאו.

קריאה מהנה
ד"ר אמיר גילת
מפקד "מערכות"

עדי לרנר
עורך "מערכות"

בתקופת סוף מלחמת העולם הראשונה ואחריה הועבר הדגש בפעילות המודיעינית של בני היישוב מסיוע למאמץ המלחמה נגד התורכים, אל שמירה על ביטחוננו של היישוב מפני התנכלויות של שכניו הערבים. מובא כאן סיפורו של משרד הידיעות, לימים ש"י, שפעל בד בבד עם הקמת ארגון ההגנה

אל"ם (מיל') ד"ר בני מיכלסון, יו"ר העמותה הישראלית להיסטוריה צבאית, לשעבר ראש המחלקה להיסטוריה בצה"ל

ועד הצירים, 1918. בתמונה: חיים ויצמן, אדווין סמואל, ויליאם אורמסביגור, ישראל משה זיו, אריה (לאון) סימון, גיימס דה רוטשילד ויוסף שפרינצק

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

בשלהי 1917 כבש הצבא הבריטי את חלקה הדרומי של ארץ-ישראל. הגנרל אדמונד אלנבי הגיש את ירושלים כמתנת חג המולד לראש ממשלת בריטניה לוי ג'ורג' - כפי שהנחה אותו האחרון כאשר מינה אותו לתפקיד מפקד חיל המשלוח המצרי. האירועים האלה התרחשו במקביל להצהרת בלפור. באפריל 1918 הגיע לארץ-ישראל ועד הצירים [1] של התנועה הציונית בהנהגתו של חיים ויצמן, שהחל להנהיג בפועל את התנועה הציונית זמן קצר קודם לכן. מטרת הגעתו של ועד הצירים הזה הייתה לברר כיצד ניתן לממש את הצהרת בלפור לנוכח התנאים בשטח.

לאחר שחרור דרום הארץ בדצמבר 1917 פנה אלכסנדר אהרונסון (אחיו הצעיר של אהרון) לקולונל וינדהם דיס, שהיה קצין בכיר במודיעין הצבאי הבריטי במצרים (עוזרו של בריגדיר גילברט קלייטון, קצין המודיעין הראשי של חיל המשלוח המצרי, שמונה גם לקצין הפוליטי הראשי), והציע לו להקים "משרד יהודי" שיקשר בין שלטונות הצבא ובין היישוב היהודי בארץ-ישראל.

כוונתו הייתה ליצור מסגרת-גג שתחתיה יוכלו המוסדות היהודיים האוטונומיים להתפתח ללא הפרעה, ובמקביל לאסוף מודיעין עבור הצבא הבריטי. דיס העביר את הבקשה לאלנבי, והוא אישר אותה מיד. בראש המשרד הועמד קפטן קולין מקרורי, קצין סקוטי משכיל, שנמנה עם ידידיו של אהרונסון במצרים.

לאחר המלחמה הייתה ארץ-ישראל מדולדלת בתושבים וענייה. את הלחם ניתן היה להכין מדורה בלבד. במושבות לא היו בהמות עבודה. חיטה ושעורה חסרו עד כדי כך שלא היו זרעים לזריעה. המצב בירושלים, שבה הקהילה היהודית התקיימה על כספי החלוקה, היה גרוע במיוחד שכן במהלך המלחמה הכספים הפסיקו להגיע [2].

המשרד היהודי הצליח לקבל מן הצבא בהמות לחריש, חיטה ושעורה לזריעה ותרופות, והתמלא המחסור בבתי המרקחת. למרות זאת התנגדו עסקני תל-אביב ליוזמה. אהרונסון נפגש עם כמה אישי ציבור, בהם מרדכי בן הלל הכהן, בצלאל יפה ואליהו ברלין ואמר להם שבאמצעות המשרד היהודי יוכל היישוב מעתה לקבל גישה ישירה לשלטונות המנדט. ואולם, תגובתם הייתה קרירה מאוד. לימים כתב בזיכרונו כי התרשם שהם דחו את היוזמה משום שבן משפחת אהרונסון היה מעורב בה. לבסוף הועבר מקרורי לתפקיד אחר. המשרד היהודי החל להידלדל, וכשהגיע ועד הצירים הציוני לארץ באפריל 1918 - נסגר רשמית.

אלכסנדר תמך באהרון כשזה נועץ בו בנוגע לתמיכה ב"ועד המתנדבים" - גוף שניסה לקדם הקמת גדוד עברי מקרב הנוער הארץ-ישראלי. בין אלה שחתרו להקמתו היו מתנגדיהם החריפים של בני משפחת אהרונסון, למשל, משה סמילנסקי מרחובות. רחל ינאית, פעילה נוספת בעניין הזה, שעבדה בעבר בתחנת הניסיונות של אהרון בעתלית, פנתה אליו וביקשה בחשאי את סיועו. אולם אהרון ביקש פגישה גלויה עם מנהיגי "ועד המתנדבים".

בשל הרתיעה מבני משפחת אהרונסון, "המרגלים", שבעיניהם סיכנו את כל היישוב והחשש שהם יגרמו לכך שמתנדבים ירתעו מלהתגייס לצבא, סירבו בתחילה לפגישה. כאן נכנס לעובי הקורה זאב ז'בוטינסקי שהגיע לארץ מבריטניה עם גדוד 38 העברי. ז'בוטינסקי לא הסתיר את רגשי הכבוד שרחש לאהרונסון אף שלא הספיק להתקרב אליו: "אדם חזק, כשרוני וגדול - גדול גם בכשרונותיו וגם במומיו" [3].

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

ב-21 באפריל 1918 נפגש אהרון אהרונסון עם אליהו גולומב ודב הוז, חברי "ועד המתנדבים". הוא טען שהם נקטו טקטיקה מוטעית בגישתם לשלטונות הצבא הבריטי. לדבריו, היה עליהם להדגיש את הערך המדיני וההסברתי של הגדוד - לאו דווקא את הערך הצבאי, שאינו יכול להיות גדול בשל מספרם הזעום. אהרונסון, שהכיר היטב את השיקולים שהניעו את מרק סייקס (קצין מודיעין בכיר במפקדה בקהיר ומאדריכלי הסכם סייקס-פיקו) וקליטון, ידע מה הוא סח.

אין כמעט ספק שהשינוי שחל בעמדת המודיעין של אלנבי, ואשר קבע במידה מכרעת את השינוי בעמדתו של המפקד העליון, התרחש הודות למאמציו של אהרונסון. מברקו של אלנבי למשרד המלחמה מ-10 במאי 1918 מיידע על כך [4].

אף שחלק מן האנשים שדחפו להקמת הגדוד התנגדו למעורבותם של אהרון ושל אלכסנדר במגעים להקמתו, נרתם האחרון במלוא מרצו לתעמולה בין צעירי המושבות למען ההתגייסות לגדוד. ואכן, הודות למאמציהם התגייסו לגדוד כ-1,500 מצעירי היישוב, בהם 500 נשים. הבריטים לא היו מעוניינים לגייס נשים, ולכן גייסו רק כ-1,000 בחורים - ומהם הוקם הגדוד ה-40 של קלעי המלך, בפקודו של הקולונל פרדריק סמואל היהודי.

בתקופת סוף מלחמת העולם הראשונה ואחריה הועבר הדגש בפעילות המודיעינית של בני היישוב מסיוע למאמץ המלחמה נגד התורכים אל שמירה על ביטחונם של היישוב מפני התנכלויות של שכני הערבים. כמו כן הועבר הדגש אל המעקב אחר התפתחות התגובות של הערבים להצהרת בלפור ולהסדרים בשאלת ארץ-ישראל, שהתגבשו במהלך המשאומתן על הסכמי השלום.

ויצמן ואהרון אהרונסון, שהגיעו כאמור לארץ עם משלחת ועד הצירים בתחילת אפריל 1918, דנו סמוך לבואם בצורך להקים שירות חשאי של התנועה הציונית כמרכיב חיוני בגוף הגנה של היישוב. ניתן היה לבסס את השירות הזה על אנשי ניל"י שצברו ניסיון בפעילות חשאית בתקופת המלחמה, או על חברי ארגון "השומר", שהייתה להם מסורת של פעילות חשאית על-פי הדגם של התנועות המהפכניות הרוסיות בראשית המאה ה-20.

ואולם, היה קשה את שתי הקבוצות למאמץ אחד בשל משקעי העבר המרים, שהעיבו על היחסים בין בני המושבות לידי הארץ ובין החלוצים אנשי העלייה השנייה. קשה היה להתגבר על היריבויות האישיות ועל הניגודים החברתיים בין שתי הקבוצות, וליצור ביניהן יחסים המבוססים על אמון הדדי.

בני אהרונסון לא המתינו להתפתחות המגעים, אלא החלו להפעיל את אנשי המשרד היהודי במשימות של איסוף ידיעות על קשרים בין הערבים לתורכים. הידיעות האלה הועברו למודיעין הצבאי הבריטי בארץ. התחרות בין "השומר" (שקיווה להשתקם באמצעות ועד הצירים) ובין ניל"י, ומערכת היחסים הסבוכה בין ויצמן לאהרונסון, עיכבו במשך כמה חודשים את הקמתו של שירות ידיעות יהודי.

בנובמבר 1918 - לאחר שהסתיימה המלחמה - עזבו ויצמן ואהרונסון את ארץ-ישראל, ויצאו לוועידת השלום שהתקיימה בפריז. לאחר שעזבו את הארץ פנו דוד אידר, [5] שהתמנה לראש ועד הצירים, וחבר הוועד זאב ז'בוטינסקי אל לויצחק (ליובה) שניאורסון, איש ניל"י לשעבר, ועוזרו ומתורגמנו של קפטן מקרורי, מנהל המשרד היהודי, וביקשו ממנו להכין מצע לפעולתו של שירות מודיעין של

התנועה הציונית בארץ. בתזכיר שהגיש להם הבחין שניאורסון בין פעולה גלויה לפעולה חשאית באיסוף המידע, והגדיר מטרות שונות לאיסוף הידיעות בערים ובכפרים.

אהרון אהרונסון

דרכי הפעולה של השירות נועדו להיות לגאליות (כלומר, איסוף ממקורות גלויים) ולא לגאליות (הפעלת סוכנים ומודיעים). שניאורסון הציע להקים ליד ועד הצירים, שישב ביפו, משרד ידיעות, שיפעיל סוכנים, ירכז את ידיעותיהם ויבצע הערכה שלהן. מתחת למנהל המשרד יפעל סוכן (אג'נט) אחד ראשי, ומתחתיו סוכנים מחוזיים, שפעילותם תהיה אוטונומית במידה רבה, ובלדרים שיעבירו את הידיעות אל המשרד המרכזי. את המשרד ינחו ערכים של משמעת וסודיות. ראש המשרד יהיה זה שיישא באחריות בפני ועד הצירים. על הגוף הזה הוטל לדאוג להסדרת יחסי השירות עם השלטונות. ההצעה הזאת שימשה יסוד להקמתו של שירות המודיעין היהודי הראשון בארץ. [6]

חברי ועד הצירים אישרו את תוכניתו של שניאורסון להקים שירות מודיעין, הסמיכו אותו להתחיל בעבודה והקצו לו תקציב לשם כך. שניאורסון גייס למשרד הידיעות כמה מעמיתיו בניל"י ובמשרד היהודי, ובהם: אלכסנדר אהרונסון, ששימש סוכן ראשי והמנהל התפעולי של הארגון; יוסף דוידסקו

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

מזכרון יעקב, שריכז את איסוף הידיעות באזורי חיפה, עכו ונצרת; יעקב כץ ממטולה, שאסף ידיעות בגליל העליון; זלמן כהן ממסחה (כפר תבור), שפעל בשטחי סוריה ובצפון הארץ; פרץ פסקל מפתח תקווה, שפעל בקרב הבדווים; והאחים יונתן וישראל בלומנפלד, שאספו ידיעות במרכז הארץ ובדרומה. כל אלה הפעילו מודיעים ערבים, ונעזרו בחיילים של הגדודים העבריים שאפשרו להם תנועה בשטח וסיפקו להם אבטחה.

משרד הידיעות אסף ידיעות על הנעשה בקרב הערבים בארץ, ועקב אחר ההתארגנות של האגודות הערביות הלאומיות ואחר פעילותן. הדוחות נכתבו בעברית, ותורגמו לאנגלית למען אידר ואנשי ההנהלה הציונית בלונדון, ולמקרה שיוחלט להביאן לידיעת השלטונות. בתיקיית המשרד מוינו הדוחות לפי נושאים ומקומות. תיק אחד כלל דוחות כלליים.

תיק שני הוקדש לדוחות סודיים שהועברו לידיעת מחלקת החקירות הפליליות של משטרת המנדט - "הבולשת" (CID - Criminal Investigation Department). בתיק שלישי רוכזו סקירות על הארגונים והאגודות הלאומיות הערביות, ובתיק רביעי - על נכבדים ארץ-ישראלים, מנהיגי הערבים בארץ. שאר החומר מוין בתיקים נפרדים לפי אזורים.

מדי שבוע היה על משרד הידיעות להכין תמצית של החומרים שהתקבלו מן האזורים השונים, ולהגיש סקירה כללית על המצב בארץ. ידיעות שחייבו פעולה מיידית, כמו הימצאות נשק בידי ערבים או זיהוי מבוקשים, הועברו לאלתר ל-CID.

מאוחר יותר עם הידרדרות המצב בארץ-ישראל ועם השתכללות דרכי העבודה של המשרד, העביר אידר העתקים של הדוחות השוטפים של המשרד למפקד ה-CID וללשכת הנציב העליון. העתקים נשלחו גם להנהלה הציונית בלונדון - כדי שיועברו למשרד המלחמה הבריטי.

בול "פלסטין לערבים", בערך של 1 מיל, שנמכר על-מנת לגייס כספים לקונגרס הפלסטיני

בעקבות הקונגרס הפלסטיני הראשון, שהתכנס בינואר 1919, התמקד משרד הידיעות בהתפתחותה של התנועה הלאומית הערבית. במרס 1919 פרסם אלכסנדר אהרונסון סקירה מסכמת עליה ועל פעיליה. הוא תיאר את פעילותן השוטפת של האגודות הערביות ואת קשריהן עם הצבא שבפיקודו

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

של האמיר פיצל בסוריה. אהרונסון פירט את כל הפגישות שלהן, נקב בשמות המשתתפים בהן, ציין את שמות השליחים שהגיעו מדמשק ליטול בהן חלק ואף ציטט מדבריהם.

הוא הצביע על קשרים בין האגודות החשאיות ובין קצינים ערבים במשטרה, בז'נדרמריה ובשירות בתי הסוהר, הסביר את הסידורים שנקבעו להעברת הוראות במקרה הצורך, וציין את המקומות שנקבעו כנקודות מפגש עם בלדרים. אהרונסון הקדיש מקום נכבד בסקירתו לניסיונות ההתפשטות של האגודות מן הערים אל הכפרים הסמוכים להן שבסביבותיהן ולצעדים שנעשו לשם הידוק הקשרים בין האגודות בערים השונות.

הסקירה כללה גם רשימה של הפעילים ותפקידיהם, ואף ציינה ברשות מי מהם יש כלי נשק. צורפה אליה רשימה של ידיעות על מחבואי נשק, על כוונות הערבים לפגוע ביהודים וברכושם ועל הסתה בכתב ובעלפה בכל רחבי הארץ.

שבוע לאחר מכן הזהיר אהרונסון מפני התקפה ערבית על היישוב בעת חגיגות נבי מוסא באפריל 1919. התרעתו של אהרונסון בסוף מרס 1919 הקדימה בשנה את ההתפרצות שאירעה בחגיגות נבי מוסא באפריל 1920, ותאמה במידה רבה את התרחיש שתואר בתזכירו.

ואולם אף שההתרעה המקורית לא התממשה בשל ההתערבות של הממשל הצבאי, המשיך אלכסנדר להיות פסימי - זאת משום שהעריך את הסכנות הטמונות בהתעוררות הערבית הלאומית-דתית, המתנגדת לכל שלטון "כופר", ומשום שסבר כי בריטניה חוששת להתייצב נגדה, ומוותרת לערבים בכל התחומים. ייתכן שמקורה של ההערכה הזאת היה קרבתו לקצינים הבריטים והמודעות להלך הרוחות בקרבם.

כך, למשל, שיגר המושל הצבאי גנרל ארתור ויגרם מוני את ההערכה הבאה ללונדון (שהסתמכה בחלקה על מודיעין שהגיע ממשרד הידיעות) ערב בואה של ועדת קינגקריין^[7]: "הפלסטינים רוצים את ארצם לעצמם, ויתנגדו לכל עלייה יהודית, הדרגתית ככל שתהיה, בכל האמצעים שבכוחם, לרבות פעולות איבה"^[8].

בתחילת 1920 עבר משרד הידיעות מיפו לירושלים. התעניינותו של המשרד התמקדה באותה עת בתסיסה שפקדה את הארץ, וכן את עבר הירדן, סוריה ולבנון - לאחר שובו של פיצל מוועידת השלום, הכרזת העצמאות של הקונגרס הסורי והכתרתו של פיצל בדמשק למלך "סוריה הגדולה", הכוללת גם את לבנון וארץ ישראל.

למרות הצלחתו להקים תשתית מודיעינית ולגבש תמונת מצב מדויקת למדי של המציאות, נכשל משרד הידיעות בכך שלא התריע על התפרצות המאורעות בירושלים ב־1920 (שנה לאחר שכאמור חזה זאת). הבריטים, שנסמכו מאוד על המשרד, הוטעו כנראה גם הם.

בדצמבר 1919 החלו להצטבר במשרד הידיעות דוחות שיטתיים ועקביים על הנעשה בעבר הירדן. מודיעים ערבים של משרד הידיעות וסוכניו היהודים הגיעו במסעותיהם עד העיר כרכ שבדרום עבר הירדן, ודיווחו על היערכות הצבא השריפי (בפיקודו של הנסיך פיצל, בנו של השריף חוסיין ממכה) במקומות שונים, על גיוס מתנדבים מקרב הבדווים ועל כלי הנשק שברשותם. לנוכח זאת החל בסוף 1919 זאב ז'בוטינסקי, חבר ועד הצירים שהיה אחד הנמענים של הדוחות של משרד הידיעות, בבניית ארגון להגנת התושבים היהודים בארץ ישראל.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

כאן התעוררה מחלוקת בינו ובין נציגי מפלגות הפועלים שביקשו להקים ארגון מחתרתי. ז'בוטינסקי טען כי בירידה למחתרת יש משום ויתור על זכויות יסוד, וכי אין די בארגון הגנה חשאי כדי להבטיח את שלום היישוב. הוא דרש מן השלטונות (על בסיס הדוחות האלה, שאותם כאמור קיבלו אף הם) לקבל נשק, ולאחר שסירבו לדרישה הזאת - החל הארגון שהקים לרכוש אותו בסתר.

ז'בוטינסקי התעקש כי קיומם של גדודים עבריים במסגרת הצבא הבריטי הוא תנאי ראשוני לביטחון הישוב ולפיתוח העבודה הציונית בארץ. הוא הוסיף: "נותר לנו להגן על ארץ ישראל, שלא תהיה תלויה בחסדו של החייל האנגלי ולא בחסדו של השוטר הערבי". [9]

ב-10 בינואר 1920 הוקם "ועד מתחיל" להקמת ארגון הגנה ארצי. בוועד השתתפו נציגים מארגון "השומר", מן "הגדוד הראשון ליהודה", מאחדות העבודה וממפלגת הפועל הצעיר, שאליהם צורף גם יוסף טרומפלדור. נראה שכוונת הוועד הייתה להקים ארגון הגנה פדרטיבי, שיהיה מבוסס על ועדי הגנה מקומיים שהחלו להתארגן ביישובים העבריים הכפריים ובערים לאחר הכיבוש הבריטי.

הניסיון השני החל ביוזמת ועד הצירים, שהטיל על ז'בוטינסקי להקים ועד הגנה כלל יישובי. בישיבה הראשונה של ועד ההגנה הזה, שהתקיימה בסוף פברואר 1920, השתתפו נוסף על ז'בוטינסקי גם פנחס רוטנברג, רחל ינאית בן-צבי, אליהו גולומב, דב הוז ומשה סמילנסקי. שני הניסיונות האלה לא הגיעו לכלל מימוש. בפני "הוועד המתחיל" עמד למכשול העימות בין הדוקטרינה המצמצמת של נציגי "השומר" ובין הדוקטרינה המרחיבה של נציגי הגדוד העברי. עבודתו של ועד ההגנה מטעם ועד הצירים נפגעה קשות עקב מאסרו של ז'בוטינסקי בתחילת אפריל בעקבות מאורעות תר"ף (1920).

כאשר "הוועד המתחיל" דן בבעיית הגנת היישובים בגליל העליון טען ז'בוטינסקי כי הגנה אמיתית על מושבות הצפון אינה אפשרית, וכי אם יתפס אוחז נשק יהודי על-ידי פורעים ערבים יהיה זה גזר דין מוות עבור המגינים, או במקרה הטוב - הוא ייפול בשבי. הוא קרא להשיב לפנים הארץ את מגיני תל חי שבראשם עמד טרומפלדור.

חברי הוועד הזמני דחו את דבריו. בהתקפות הערבים, שהגיעו לשיאן בי"א באדר תר"ף (1 במרס 1920), נפלה תל חי ומגיניה נהרגו. האירוע זעזע עמוקות את ז'בוטינסקי, אשר טען כי חובת הוועד הייתה לשלוח כוחות עזר למגינים או לפנותם, אך במקום זאת השאירו חברי הוועד "קומץ צעירים וצעירות לבדם בחווה קטנטונת, המוקפת אלפים של בדווים מזוינים היטב. [הרי] יש בוודאי מי שהוא האשם בקלות דעת נוראה זו". [10]

כשהבין ז'בוטינסקי שמושל ירושלים, רונלד סטורס, מתעלם מן ההזרות של משרד הידיעות על כך שהערבים מתכוננים לבצע טבח ביהודים בחג נבי מוסא, הוא ארגן יחד עם פנחס רוטנברג כ-600 חיילים משוחררים, יוצאי הגדודים ומתנדבים, והקים את יחידת ההגנה הראשונה בארץ.

באפריל 1920 החלו פרעות של הערבים ביהודי ירושלים, ובמשך שלושה ימים הרגו שישה יהודים ופצעו למעלה מ-200. כששמע ז'בוטינסקי כי נאסרו 19 חברי ההגנה שנאבקו בפורעים, הוא הלך למטה המשטרה והכריז כי כמפקד הארגון הוא מקבל על עצמו את האחריות והאשמה וכי את יתר הנאשמים יש לשחרר לאלתר: "אם רואים אתם אותם כאשמים, הרי גם אני אשם, כי אני מנהיגם. אם עומדים אתם על מאסרם, עליכם לאסור גם אותי". [11]

זאב ז'בוטינסקי בתאו בכלא עכו, 1920

ז'בוטינסקי נאסר ב-7 באפריל. ב-12 באפריל הועמד לדין יחד עם חבריו. את הגנתו הוא ניהל בעצמו, וניסה להצדיק במשפט את מעשיו ואת מעשי חבריו. הוא נידון ל-15 שנות מאסר ועבודות פרך ונכלא בכלא עכו. מאסרו עורר סערת רוחות בכל רחבי העולם. ב-26 באפריל הוכרז ביישוב היהודי יום אבל וצום כללי. בלונדון נערכו אספות מחאה, שבאחת מהן קרא מקס נורדאו, ממייסדי התנועה הציונית: "אל דומיה כל עוד מצפונה של הציונות כלוא במאסר עכו!". [12] גם בבית הנבחרים הבריטי התחוללה מהומה, ובלחץ דעת הקהל הומתק גזר דינו של ז'בוטינסקי, שהוכרז כ"מגן ירושלים", לשנת מאסר אחת. עונשם של חבריו הופחת משלוש שנים לשישה חודשים.

בינתיים, בעקבות מאורעות הדמים, פעל משרד הידיעות להידוק הקשרים עם הבדווים בעבר הירדן. התגברות הפשיטות של בדווים מעבר הירדן על עמק בית שאן ועל הגליל התחתון חיזקה את הצורך לבוא אתם בדברים. ב-23 במאי 1920 יצא יוסף דוידסקו, איש משרד הידיעות (בעבר היה חבר ניל"י), כשהוא מחופש לבדווי, בחברת שניים ממודיעיו הערבים אל מעבר לנהר. מטרתו הייתה לעמוד על הלכי הרוח בקרב הבדווים בעבר הירדן ולבחון אפשרויות של שיתוף פעולה אתם.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

ב-15 ביוני 1920 החליטה ועידת מפלגת אחדות העבודה על הקמת "הסתדרות הגנה". ההחלטה הזאת הייתה הבסיס להקמת ארגון ההגנה - כוח המגן העיקרי של היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט. אמנם ארגון ההגנה נוסד כגוף הגנה כללי יישובי, אך הוא הוקם עלידי מפלגה, ולא עלידי ההסתדרות הציונית או ועד הצירים שלה, שהייתה ההנהגה הרשמית של התנועה הציונית ושל היישוב החדש בארץ. בשלב הזה ההנהגה הציונית אמנם כבר התפכחה מן הרעיון שהגדודים העבריים יישמשו גרעין לכוח מגן לגאלי של היישוב, אך חששה שלמעורבותה בארגון הגנה מחתרתי יהיו השלכות שליליות על הגשמת הצהרת בלפור עלידי בריטניה.

לנוכח ההבנה שארגון ההגנה זקוק לחסות ולפיקוח ציבוריים רחבים יותר ולתקציב גדול יותר מאלה שיכלה לספק לה אחדות העבודה, ולאחר מאמצי שכנוע לא קלים, קיבלה על עצמה ההסתדרות העובדים העברים בארץ-ישראל, עם ייסודה בדצמבר 1920, את האחריות על ההגנה.

ב-1 ביולי 1920 הוחלף הממשל הצבאי הבריטי בממשל אזרחי - בראשו הועמד הרברט סמואל, הנציב העליון הראשון בארץ-ישראל. בנאומו בחיפה ב-8 ביולי הכריז סמואל על מתן חנינה לכל אסירי המאורעות, ובהם ז'בוטינסקי, והם שוחררו ללא תנאים.

באמצע יולי, בעקבות מינויו של סמואל והקמת ממשלת המנדט, יצא שוב דוידסקו לעבר הירדן המזרחי, כשהוא מחופש לבדווי, כדי לסייר בכפרים ובמאהלים ולעמוד על יחסם של התושבים כלפי המנדט הבריטי שזה עתה הוקם וכלפי היהודים. הסיור, שכלל את מחוזות עג'לון וארביד, נמשך כשלושה שבועות, ומטרתו הייתה לספק לשלטון החדש מידע עדכני. בעקבות הדוחות של דוידסקו הודיע אידר לוויצמן שמאז נפילת פיצל מבקשים השיח'ים מכל רחבי עבר הירדן מן הבריטים ליטול ידיהם את השלטון על חבל הארץ הזה. הוא הפציר בו ללחוץ על ממשלת בריטניה שתעשה כן - לפני שהצרפתים ימלאו את החלל הריק שנוצר שם. [13]

ב-20 באוגוסט נסגר משרד הידיעות. הסיבה העיקרית לכך הייתה ההערכה שמצב הביטחון בארץ התייצב עם כינון ממשלת המנדט. ואולם, מאחד הדוחות האחרונים של המשרד, שנשלח ללונדון, ניתן ללמוד עד כמה הייתה ההערכה הזאת משוללת יסוד. נמסר בו על אספה של נכבדי הכפרים בהר חברון שהתכנסו לשמוע על מסעה של המשלחת הערבית שהגיעה ללונדון כדי להציג את עמדת הערבים לפני ממשלת בריטניה. הדוברים הביעו את תחושתם שאין לתלות תקוות במסע הזה, וטענו שיש להתכונן להתחדשות האלימות כלפי היהודים במתכונת של טרור שיטתי ומושך - כזה שיפחיד את היהודים אך לא יעורר תגובה משמעותית של השלטונות. האספה החליטה להכין את אנשי הכפרים להתפרצות שתתחולל בתוך כמה חודשים.

לסגירת משרד הידיעות היו סיבות נוספות: ההערכה שהנציב העליון החדש ידאג לביטחון תושבי הארץ היהודים והקשיים הכספיים של ועד הצירים, בעיקר לנוכח הגידול שחל בעלייה וההוצאות הרבות לקליטתה. משרד הידיעות נסגר כחודשיים לאחר הקמת ארגון ההגנה, והוחלט שכל החומר שהצטבר בו בשתי שנות פעילותו יועבר למשרדי ועד הצירים.

לשניאורסון, לאלכסנדר אהרונסון, לדוידסקו וליתר אנשיהם לא הייתה ברירה אלא לקבל עליהם את הדין. הייתה אחת הסיבות לכך שוועד הצירים לא לקח חלק בהקמת ההגנה, והשאיר זאת למפלגה פוליטית.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

האירועים האלה התרחשו שמונה חודשים לפני מאורעות 1921. התפרצותם הפתיעה את הבריטים, את ארגון ההגנה, שזה עתה הוקם, ואת היישוב כולו.

[1] נציגות של ההסתדרות הציונית העולמית שפעלה בארץ-ישראל בשנים 1918-1921. ועד הצירים ייצג את היישוב בפני השלטון הצבאי הבריטי ופעל לשיקום היישוב היהודי לאחר המלחמה, בעיקר בתחומי החינוך, הבריאות והסעד.

[2] מכתב של חיים ויצמן ללואיס ברנדיס, דוח על המצב בארץ ישראל (באנגלית), ועד הצירים, 25 באפריל 1918.

[3] יגאל עילם, הגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה, מערכות, תל-אביב, 1973, עמ' 218.

[4] שם.

[5] מונטגיו דוד אידר (1865-1936) פסיכואנליטיקאי, רופא, מנהיג ציוני, איש רוח וסופר יהודי-בריטי. אידר היה מנהל המחלקה המדינית של ההנהלה הציונית בשנים 1919-1921.

[6] יואב גלבר, שורשי החבצלת: המודיעין ביישוב, 1918-1947, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב, 1992, עמ' 13.

[7] ועדת קינגקריין - ועדת בדיקה שנשלחה עלידי הנשיא וודרו וילסון לפי החלטת חבר הלאומים כדי לבחון אפשרות שהמנדט על ארץ-ישראל וסוריה יוטל על ארצות-הברית ולא על בריטניה וצרפת. על הוועדה הוטל גם לבדוק האם יש להקים מדינה ארמנית, והאם המדינה הזאת צריכה לקום תחת מנדט של ארצות-הברית. בשל העובדה שדוח הוועדה הושלם לאחר שוילסון לקה בשבץ מוחי וחדל לתפקד, נגזז הדוח. הוא התגלה ופורסם רק ב-1922.

[8] גלבר, 1992, עמ' 21.

[9] <http://www.jabotinsky.org> - זאב-ז'בוטינסקי/סיפור-חיים/הגדוד-וההגנה.

[10] שם.

[11] שם.

[12] שם.

[13] גלבר, 1992, עמ' 37.

בראשית דרכו היה ארגון ההגנה תנועה עממית בעלת מבנה רופף, שהתבסס על התארגנויות ביטחוניות מקומיות, ואילו לאחר הפיכתו למיליציה טריטוריאלית, ובהמשך לכוח צבאי, אפשר קיומו להשיג את היעדים הביטחוניים של היישוב

אל"ם (מיל') ד"ר עמיר בראור, מרצה בתוכנית ללימודי תואר שני במנהל ומדיניות ציבורית, מכללת ספיר

- המאמר מבוסס בחלקו על הספר: עמיר בראור, מחולשה לחלישה - הפיקוח הפוליטי על הכוח הצבאי במעבר מיישוב למדינה, נבו הוצאה לאור, צפרירים, 2018.

בול לרגל יובל ה-100 לארגון ההגנה

פעילותו של ארגון ההגנה בשלוש סוגיות הליבה העיקריות - עלייה, התיישבות וביטחון - במהלך השנים 1929-1939 יצרה את התנאים להקמת המדינה היהודית, להגשמת החלום הציוני ולהפיכתו למציאות חדשה בתולדות העם היהודי. מדובר אפוא בתשתית ההתיישבותית, המוסדית, הארגונית, הכלכלית, החברתית, הפוליטית והתרבותית, שעל בסיסה התאפשרה הקמת הכוח הצבאי עד להפיכתו לגרעין של הצבא הסדיר של מדינת ישראל. ההכרזה על הקמת המדינה במאי 1948 וההתמודדות עם צבאות ערביים סדירים, שפלשו לשטחה למחרת, היו אפשרויות הודות לתשתית המוצקה הזאת.

אירועי תל-חי וירושלים באביב 1920, עשרים ושמונה שנים קודם לכן, הובילו להקמת ארגון ההגנה הארצי על-ידי אחדות העבודה במהלך ועידתה הראשונה, שהתכנסה בחצר כינרת ביוני 1920. לאחר התבססות ממשלת המנדט, שנטלה על עצמה את האחריות לביטחון הפנים בארץ, שרר בה שקט

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

יחסי בשנים 1922-1929. למרות הקמת הארגון הארצי, שפעל בשנים האלה בכפיפות להסתדרות הכללית ובפרופיל נמוך, השמירה על היישובים נשארה רובה ככולה באחריותם של היישובים ושל ועדי הגנה מקומיים, שלא השתייכו לארגון ההגנה ולא קיבלו על עצמם את מרותו. פעילות הארגון ככוח ארצי תחת אחריות ההסתדרות הכללית הייתה מצומצמת ומוגבלת עד מאורעות 1929. הפעילות הביטחונית התמקדה ברמה היישובית, והקשרים בין היישובים היו רופפים.

ההסתגרות הפנימית ללא קשר כמעט בין היישובים גרמה לכך שההגנה עליהם הייתה סטטית. חלק ממאפייני ההגנה האלה השתנו במהלך מאורעות 1936-1939 עם הפעלתם של כוחות ניידים - אזורים וארציים - ועם התגברות השפעתו של מרכז ההגנה על הנעשה בשטח. בתקופה הזאת היה הארגון נתון למרותה של המפקדה הארצית, שהייתה מורכבת באופן פריטטי מנציגי ההסתדרות והמחנה האזרחי.

מאורעות 1929 גרמו לשינוי במאפייני הסכסוך היהודי-ערבי ובדרך שהיישוב היהודי התמודד עימו. עד מאורעות 1929 התנסה היישוב בהתקפות ערביות על נקודות יישוב בודדות למטרות שוד ורצח, ואילו המאורעות האלה היו אבן הדרך הראשונה של המלחמה הלאומית, שהלכה והתעצמה בין היישוב היהודי וערביי ארץ-ישראל. בעקבות ההתמודדות התגבשה ההבנה הבאה: "מדובר בסכסוך דמים קשה [...] משום שהוא נקודת ההתחלה האמיתית שבה השתנו ללא הכר היחסים שבין יהודים לערבים [...], [והיא זו] שעיצבה את התודעות של שני הצדדים למשך שנים רבות [1]. "לאחר מאורעות 1936-1939 נדרשו שמונה שנים נוספות של מלחמות ומאבקים בארץ-ישראל, בזירת המזרח-התיכון ובזירה העולמית עד שבשלו התנאים להכרה הבין-לאומית בזכותו של העם היהודי לתקומתו המדינית בארץ-ישראל, שניתנה בקונגרס הציוני הראשון כ-50 שנים קודם לכן.

המדינה היהודית, שנועדה לאפשר ריכוז מקסימלי של יהודים בארץ-ישראל, אמורה הייתה לשמש ביטוי עליון של עצמאות מבחינות מדינית ולאומית. הדרך להשגת הייעוד הזה של התנועה הציונית התאפיינה כהליך ממושך של צבירת כוח יהודי בארץ באמצעות עלייה בהיקף נרחב, התיישבות והגנה עליה. לפיכך הוצבה העלייה במקום הראשון בסדר העדיפויות של הציונות. הסיבה להתמודדות הבלתי פוסקת עם כל הגורמים הבריטיים והערביים שניסו להגביל את ממדיה הייתה החשש מכך שפגיעה בעלייה תפגע בתהליך ההתהוות של כוח יהודי בארץ, שהיה אמור לשנות את המאזן הדמוגרפי שהיה לטובת הרוב הערבי בארץ עד סוף מלחמת העצמאות ב-1949.

העלייה לארץ נועדה לשנות את המאזן הדמוגרפי ולאפשר את גידולו המהיר של היישוב. "העלייה הייתה הבעיה המרכזית במערכת היחסים שבין השלטון הבריטי לבין היישוב היהודי והיישוב הערבי בארץ [...] [משום ש] הערבים ראו בה מכשיר עיקרי להשתלטות היהודים על הארץ [2]. "לנוכח הכרתו בחשיבות הפעולה לטובת העלייה לקח בן-גוריון על עצמו את הטיפול בנושא עם הצטרפותו להנהלה הציונית ב-1933 [3].

בכל הקשור להתיישבות, ארגון ההגנה היה מעורב ברמה המקומית וברמה הארצית בתכנון יישובים ובהגנה עליהם לאחר מאורעות 1929. החל ממאורעות 1936 עד ערב הקמת המדינה היה לארגון תפקיד מרכזי בתכנון, בעיצוב מפת ההתיישבות הביטחונית ובהקמת יישובים בעלי חשיבות אסטרטגית ביטחונית ברחבי הארץ. בדרך הזאת סייעה ההתיישבות לחיבור העם היהודי מחדש עם

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

אדמתו, והייתה אמצעי ביטחוני מהמעלה הראשונה בדרך לעצמאות המדינית, לקו ההגנה הקדמי במהלך חלקה הראשון של מלחמת העצמאות, ושימשה בסיס לעיצוב גבולותיה הביטחוניים של המדינה עם סיומה של המלחמה בחלק מזירות הלחימה. העלייה לארץ וההתיישבות בעקבותיה יצרו את הצורך בשמירה ובהגנה על הנכסים הנרכשים, ולפיכך "מתחילת הגשמתה של הציונות בארץ ישראל נשזר הנושא הביטחוני בתולדותיה. כבר בתחילת דרכן של המושבות הראשונות התעוררה שאלת אבטחת הרכוש והנפש. [...] במהרה החלה להתעצב דמות היהודי החדש שהוא מתיישב וגם מגן על עצמו ועל ביתו. [...] [בהמשך] הבעיה הביטחונית חרגה מתחומי אבטחת הרכוש והנפש, [...] ונהפכה לעימות מובהק יותר במישור הפוליטי והלאומי[4]."

עם הבעיה הביטחונית התמודדו גופי הביטחון שקמו ביישוב החל מברג'ורא, עבור דרך השומר וכלה בארגון ההגנה שנשא בנטל ביטחון היישוב בשנים 1920-1948. הכוח הצבאי הזה פעל תחת מרותם של המוסדות הפוליטיים הוולונטריים של היישוב עד להפיכתו לצבא בדרך של המדינה בדרך, ובהמשך לצבא הסדיר שהוקם זמן קצר לאחר ההכרזה על הקמת המדינה. בנוסף, הוטלו על הארגון במהלך תקופת פעולתו משימות לאומיות ותפקידים פוליטיים. כבר בראשית שנות ה-30 היו חברי הארגון מעורבים בעלייה לארץ, ובידי הופקדה בשלהי העשור האחריות לארגון העלייה הלא גלית לארץ - עלייה ב'. זאת, החל מהשלב שבו הפכה העלייה לנשק במאבק המדיני בשלטון הבריטי - לאחר הטלת גזירות הספר הלבן במאי 1939.

רוב המאבק על העלייה התמקד בזירה המדינית מחוץ לגבולות ארץ-ישראל. בארץ התקיים המאבק במשך תקופות קצרות שבהן הופעלו יחידות מיוחדות נגד מטרות צבאיות בריטיות, שהיה בידיהן לשבש את מאמץ העלייה לארץ. המאבק על הגנת ההתיישבות וביטחונה התנהל בתחומה, ועמד "במרכז מדיניותה של התנועה הציונית [בארץ] בחתירתה לבניין הבית הלאומי [5]. כלומר, זה היה תהליך דינמי של התרחבות והתחזקות היישוב ושל התעצמות ארגונו הצבאי, אשר התנהל על רקע ההתנגדות של הערבים שהלכה והתעצמה במהלך השנים, ושהוביל ל"התכנסות של נושאי הביטחון וההתיישבות לכדי צירוף אסטרטגי אחד [6]. "בתקופה הנסקרת במאמר ייבחנו שני מצבי משבר כאלה והשפעותיהם על תהליך צבירת הכוח של היישוב. המצבים האלה התרחשו על רקע מאורעות תרפ"ט (1929), ופרסום המלצות ועדת פיל ופרסום הספר הלבן בעקבות המרד הערבי הגדול (1939-1936).

העשור הנבחן היה שלב נוסף של העשייה הביטחונית של היישוב בשני מעגלים נפרדים, שהתאפיינה בקשר רופף ביניהם. היו אלה המעגל המדיני-אסטרטגי, שבו עסקה ההנהגה המדינית שעמדה בראש המוסדות הפוליטיים ביישוב, והמעגל הצבאי-ביטחוני, שבו עסקו מפקדי ההגנה. בראש המוסדות הפוליטיים - ההסתדרות הכללית והנהלת הסוכנות - עמד במהלך התקופה הנבחנת דוד בן-גוריון. העמדות של הנהגות שני הגופים האלה באה לידי ביטוי בהתבטאויותיו, בכתיבתו, בהנחיותיו ובמעשיו - זאת בשל היותו הדמות הדומיננטית המזוהה יותר מכול עם רוח התקופה.

פערים בחשיבה הביטחונית, שהתגלעו בין שני המעגלים, הגיעו לכלל עימות חזיתי ערב הקמת המדינה כאשר נוצר הצורך להתאים את תפיסת ההתמודדות, שהייתה מקובלת על ההגנה, למדיניות שהכתיבה ההנהגה המדינית לנוכח אתגר פלישת צבאות ערב הסדירים לשטח המדינה העתידה לקום.

מטה מפקדת ההגנה, אלנבי 115 תל אביב

מאורעות 1929 (תרפ"ט): תחילת המלחמה הפוליטית

במהלך העלייה השלישית (1919-1923) הגיעו לארץ כ-35 אלף עולים, ובמהלך העלייה הרביעית (1928-1924) הגיעו כ-70 אלף עולים. על העליות האלה לא הוטלו מגבלות כלשהן על-ידי ממשלת המנדט. בעקבות הגעתם של העולים הרבים הלך וגדל מספרם של היישובים. בסוף 1928 הגיע מספרם של היישובים החקלאיים ברחבי הארץ ל-95.

המאפיין הבולט של העלייה השלישית היה התיישבות כפרית חקלאית, בעיקר בעמק יזרעאל, ואילו רוב העולים בעלייה הרביעית הגיעו לריכוזים העירוניים הגדולים, בהם תל-אביב. בעיות הביטחון כמעט שלא העסיקו את היישוב עד סיום תקופת הנציבות של הרברט פלומר ב-1928. השקט היחסי שנשמר בארץ לאחר מאורעות 1920-1921 השפיע באופן שלילי על ההכנות של ארגון ההגנה ועל מוכנותו ורמת הכוננות שלו.

מאורעות 1929, שפרצו בהפתעה מוחלטת, תפסו את ארגון ההגנה חסר יכולת לסייע בהגנת היישובים החקלאיים המבודדים. ההפתעה הייתה הן בתחום המודיעיני והן בתחום המבצעי. במהלך המאורעות הותקפו ריכוזים יהודיים בצפת, בירושלים ובחברון - שלוש מארבע ערי הקודש (הרביעית היא טבריה) שנמנו עם היישוב הישן וכן יישובים חקלאיים מבודדים שנמנו עם היישוב החדש בכל רחבי הארץ. במהלך המאורעות נהרגו 133 יהודים ונפצעו 341.^[7]

החוקר יעקב מרקוביץקי כתב בספרו שהתוצאות החמורות של המאורעות, "שהיו הטראומטיים ביותר שחווה היישוב היהודי בארץ בתקופת המנדט", גרמו לפגיעה קשה בתחושת הביטחון ובכוח העמידה שלו. המאורעות הבליטו את היעדר המעורבות של מרכז ההגנה בכל הקשור לסיוע לנקודות ההתיישבות ברחבי הארץ.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

מרקוביצקי הוסיף: "חוסר הכפיפות המבצעית והעדר התיאום הביטחוני של היישובים [עם] מרכז ההגנה היה בולט. ההתארגנות האופרטיבית של היישובים [...] הייתה מקומית, מקרית" [8].

במהלך המאורעות הפעיל הארגון את כוחו בעיקר בריכוזים העירוניים הגדולים, שם עמדו לרשותו עתודות כוח האדם והנשק הגדולות. במהלך הזמן הופנו חלק מהן לתגבור היישובים המותקפים ברחבי הארץ.

במאורעות 1929 חל שינוי במאפיינים של בעיות הביטחון שעימן התמודד היישוב היהודי בארץ ישראל. עד אז התנסה היישוב בהתקפות ערביות על נקודות בודדות למטרות שוד ורצח, ואילו במאורעות האלה החלה המלחמה הלאומית בין היישוב היהודי לבין הערבים על השליטה בארץ ישראל.

המאורעות, שבהם הגיע לשיא מספר מעשי האלימות בין יהודים לערבים בארץ, חידדו את ההכרה בקרב היישוב היהודי והנהגתו כי לא ניתן יהיה לגשר בין הרצונות של שתי התנועות הלאומיות, וכי התנגשות נוספת בין היישוב לערביי הארץ היא בלתי נמנעת במוקדם או במאוחר.

האיבה הערבית, כפי שנחשפה במאורעות האלה, "אילצה את התנועה הציונית לחשב מחדש את דרכי פעולתה. ההחלטה הייתה נחרצת, להמשיך בבניין הבית הלאומי [...] [תוך גיוס] האמצעים אשר יגבירו את כוחו של הבית הלאומי, יבצרוהו מול התנגדות הערבים ויביאו אותם לידי השלמה עימו" [9].

הפקת לקחי המאורעות הייתה מרכיב אחד מתוכנית רחבה שלהגשמתה פעל בן-גוריון. מאורעות 1929 הציגו, לדעתו, באופן בולט ובמלוא חריפותה את השאלה האם היישוב מסוגל להתמודד על קיומו לנוכח האתגרים שניצבו לפתחו. בהתייבבו לפתחו. "עם הפנים אל האמת", ראה בן-גוריון צורך לציין את הבעיות שעמדו בפני היישוב, שלהן נדרשו תשובות ברורות ופתרונות מעשיים: "א. ביצור כישרון הגנתנו העצמית במקסימום של כוחות וארגון. ב. הגדלה מהירה של היישוב, משיכת עלייה גדולה, הגברת כוחנו המעשי בארץ. ג. שינוי התנאים והיחסים המדיניים" [10].

היקף המאורעות ב-1929 והעובדה שהתרחשו בכל הארץ עמדו בבסיס הדרישה לביצור ולחזוק ההגנה העצמית. הרחבת היקף הפעילות חייבה, לפיכך, "לעשות את ההגנה למפעל היישוב כולו". ברוח הדברים האלה שלח בן-גוריון תזכיר מסווג לוויצמן, נשיא הסוכנות היהודית, שנועד להתוות את הדרך לפתרון שאלת הביטחון בכוחותיו העצמיים של היישוב ובסיוע העם היהודי:

הקמת כוח עברי בארץ, אשר לא ייפול מכוח הערבים, זוהי [...] שאלת החיים ליישוב ולציונות. ביצרון יסודי של היישוב במידה כזו שלא תהא עליו שום אימת התקפה - זוהי התחנה הראשונה. [...] שאלת ביטחוננו בארץ תיפתר רק עלידי מפעל גדול ומהיר של עלייה והתיישבות. [...] הקמת מפעל הביצרון של היישוב היא שאלת הגורל של הסוכנות, כאשר היא שאלת גורל של היישוב [11].

"תוכנית הביצרון" המתחייבת הונחה לפתחה של הסוכנות המורחבת, שהוקמה עשרה ימים בלבד לפני פרוץ המאורעות.

הלוויית ההרוגים שנפלו על הגנת תלאביב, 26 באוגוסט 1929

המאורעות הנחיתו "מהלומה על התודעה הביטחונית ועל סדר היום הציבורי והפוליטי של היישוב היהודי ושל המוסדות הלאומיים בארץ" [12].

ההנהגה המדינית ראתה אפוא במאורעות נקודת מפנה תודעתית בנוגע להפיכתו של הקונפליקט היהודי-ערבי לקונפליקט אלים בין שתי תנועות לאומיות. השינוי באופי הקונפליקט חייב לכן להציב במקום גבוה בסדר העדיפויות של הארגון את ההגנה על היישובים מפני כנופיות פורעים מוסתים עלידי ההנהגה הערבית הלאומית [13].

זו הייתה "נקודת המפנה בתפיסה האסטרטגית של היישוב, ולפיה ההתיישבות נתפסה כזרוע אופרטיבית בתפיסה הביטחונית הכוללת." [14]

המאורעות חשפו במלוא חומרתה את בעיית הביטחון של היישוב כמיעוט בארץ. האמצעים שעליהם הצביע בן-גוריון לפתרון הבעיה היו: עלייה, רכישת קרקעות, הגדלת היקף ההתיישבות והפעלתו של הכוח הצבאי. הוא סבר כי אלה תנאים הכרחיים להשגת הישגים מדיניים, וככל שיתרחבו מסגרות הכוח הצבאי כך יהיה לו תפקיד מרכזי יותר - הן במסגרת המאבק להבטחת עצמאותו המדינית של היישוב, והן לצורך מתן ביטחון קיומי לישות המדינית הנבנית [15].

בתקופת העלייה החמישית (1932-1939) חל גידול משמעותי באוכלוסיית היישוב. בשנים 1933-1935 הגיעו לארץ כ-135 אלף עולים, חלק גדול מהם מגרמניה, ואוכלוסיית היישוב גדלה, ומנתה בסוף 1935 כ-375 אלף נפש. מכיוון שהאוכלוסייה שהגיעה הייתה מבוססת חלה תנופת התיישבות והתפתחות כלכלית. הגידול המואץ במספר התושבים וההתבססות הכלכלית-חברתית נמנו עם

הגורמים שהובילו לפרוץ המרד הערבי הגדול באפריל 1936. המרד כוון הן נגד ממשלת המנדט, שמדיניותה המקילה אפשרה את העלייה בהיקף הגדול הזה, והן נגד היישוב, ומטרתו הייתה "לעצור את התפתחות הבית הלאומי היהודי בטרם יאחרו את השעה" [16].

מאורעות 1936-1939: פרסום המלצות ועדת פיל והספר הלבן

המאורעות שפרצו ב-1936 לא היו בגדר הפתעה. פעולות הטרור, שהחלו ב-19 באפריל, כוונו נגד ממשלת המנדט ונגד היישוב כחלק ממאמץ מרוכז של הערבים לפגוע בתשתית הכלכלית וביישובים הפרוסיים בכל רחבי הארץ. המאורעות "חשפו פעם נוספת נקודות תורפה באזורי ההתיישבות ובחוליות הקשר ביניהם, שהשתרעו בשרשרת בלתי רצופה 'מזמן ועד באר שבע' [17].

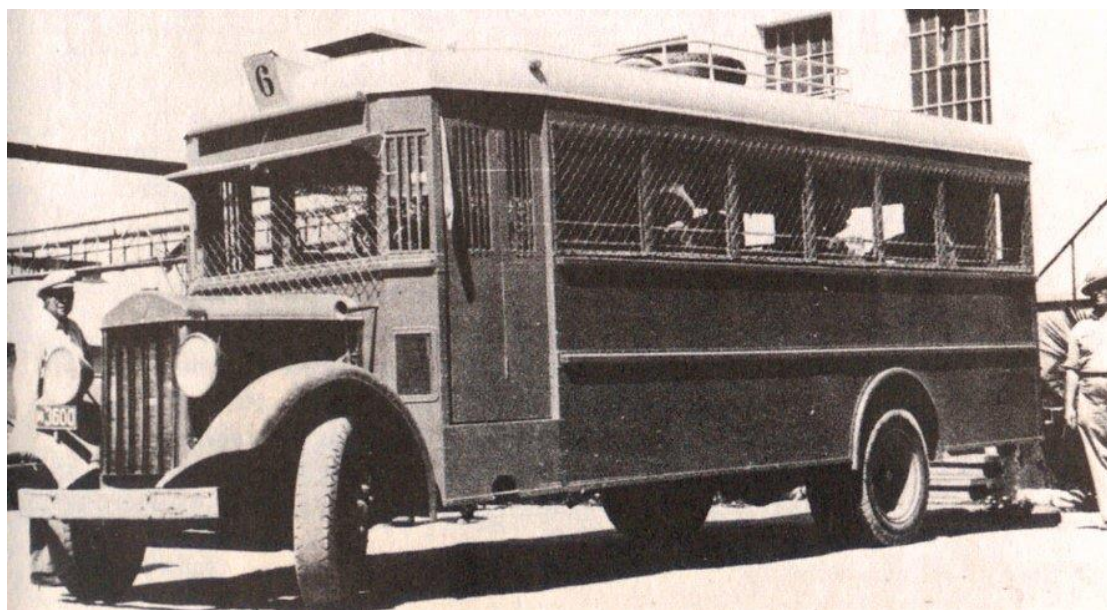
המאורעות התאפיינו בכמה שלבים ונמשכו חודשים רבים עד שהגיעו לממדים של מרד ערבי לאומי. ארגון ההגנה התקשה להתמודד עם היקף כה נרחב של פעילות עוינת מכיוון שיחידותיו הוכנו "להבטיח את שלום הנקודות עד בוא עזרת השוטרים [הבריטים]. הגנת הארץ כולה, השמירה על השדות, היערות ודרכי התחבורה לא נכנסו לתחום כוננותו של הארגון [...] כך [ש]זמן יקר מאד חלף עד שהתאושש הארגון מתדהמתו" [18].

התלות בממשלת המנדט הייתה בעוכרי הארגון, והוא נכשל בשיטת ההגנה הסטטית שלו, שגרמה להפקרת השטחים הפתוחים והעמדות שמחוץ לגבולות היישובים המבוצרים. המאורעות הוכיחו אפוא כי במישור הביטחוני צבאי ארגון ההגנה לא היה מוכן, וכי רוב הלקחים שהופקו ממאורעות 1929 לא יושמו.

יוחנן רטנר, ראש המפקדה הארצית של ההגנה, כתב בספרו **חיי ואני**: "על כן התבססה התיביעה לעיצוב ההגנה כצבא עם, שהוא בראש ובראשונה **צבא** [...] התיביעה הזאת] בוטאה בחריפות יתרה עלידי יצחק שדה" [ההדגשה במקור – המחבר] [19].

ענה נדרש שיפור משמעותי בבניית הכוח ובתוכנית ההכשרה שלו - זאת מתוך מטרה להפוך אותו מארגון הגנתי פסיבי לארגון הגנתי פעיל. השינוי הראשון שהתבקש במישור הצבאי היה במבנה ארגון ההגנה ובתפיסת ההפעלה של יחידותיו, כפי שהיטיב לבטא זאת יצחק שדה: "דרוש לנו צבא ולא שומרים, צבא ולא הגנה בתפקיד משטרה, צבא שאינו צמוד למקום מסוים. צבא בהיקף כל ארצי שתפקידו לחפש את האויב ולתוקפו במקומות הימצאו, לתוקפו גם בבסיסיו, לפעול פעולה מקדימה" [20].

דרישותיו של שדה עלו בקנה אחד עם לקחים שהוסקו כמה שנים קודם לכן. ענה נוצרה ההזדמנות להפוך את ארגון ההגנה ל"ארגון צבאי ארצי, תחת מרות פיקוד ארצי [...] המפעיל את היחידות בהתאם לתוכנית הכללית ולצרכי המערכה הכוללת" [21]. "ברוח הזאת הוקמו בסוף דצמבר 1937 פלוגות השדה (הפ"ש) תחת פיקודו של יצחק שדה. זה היה הצעד הממשי הראשון לקראת הפיכת הארגון לארגון צבאי במתכונת ארצית, שאינו פועל עוד עלפי הגישה ההגנתית הצרופה ברמה האזורית.

אוטובוס ממוגן נגד זריקת רימונים ואבנים, שנות השלושים

מכיוון שמאורעות 1936 חשפו את יכולתו המוגבלת של היישוב להתמודד עם הערבים במישור הצבאי ובמישור המדיני, סבר בן-גוריון שהמשך המאורעות עלול להכשיל את מאבק היישוב בזירה המדינית מול ממשלת בריטניה. הוא העריך שלנוכח התנאים האלה על היישוב להימנע מכל צעד שעלול לדחוף את ממשלת בריטניה להסכים עם דרישות הערבים בנוגע להפסקת העלייה או צמצומה באופן דרסטי. המושג הבלגה, שבו נעשה שימוש לשם תיאור אופן תגובת היישוב, לא ביטא נכונה את מורכבות המאבק שבו התנסה.

לא הייתה כל כוונה ליחס להבלגה כוונות סטטיות - המתנה לתקיפות ערביות. דרושה הייתה הקמת כוח יהודי מזוין ולגלי שמטרתו להילחם ולהשמיד באופן אקטיבי ואגרסיבי את תשתית הטרור הערבי. זאת, באמצעות יצירת "כוח מזוין תמידי, אשר יגן על השדות, אשר ישמור בכל מקום שהוא, ועוד יותר, למצוא את קיני הטרוריסטים ואת אנשי הטרור, למצוא את הכנופיות ולהשמידן" [22].

עם זאת, התמקדות בפעילות הגנתית בלבד עשויה הייתה להנחיל ליישוב ניצחון פוליטי. יוזמה למעשי איבה מטעם היישוב הייתה מסוכנת מבחינת האסטרטגיה הפוליטית שלו משום שהייתה עלולה לגרום להפסקתה המידית של העלייה. הליכה בדרכי הערבים הייתה כרוכה בסיכון לנזק רב מן התועלת. גם הרחבת ממדי הפעולה של כוח המגן היהודי, שנדרש להמשיך לדבוק בהגנה עצמית תוך גילוי אגרסיביות יתר - שימוש ב"הגנה עצמית תקיפה, פרונונטיבית ואגרסיבית" - נעשתה מתוך "שמירה על העמדות הפוליטיות [...] מתוך חשבון אסטרטגי של המערכה המסובכת, החמורה ורבת החזיתות" [23].

נראה שזו הייתה קריאה נכונה של המציאות מכיוון שעם התחדשות המאורעות לקראת פרסום תוכנית החלוקה "נענו השלטונות לכל יוזמת התיישבות יהודית, הסכימו לשגר משמרות אבטחה בימי העלייה לנקודות, וניאותו לממן ולצייד בנשק לגלי כוחות נוטרים בכל נקודה חדשה. מדיניות ההבלגה נשאה אפוא פרי גם בתחום ההתיישבות, כמו בהמשך העלייה ארצה, [ו]חיזוקו של חיל הנוטרים [24]. "היו אלה ביטויים לכך שהבריטים הבינו את הצורך בהגדלת כוחו של היישוב בשירות

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

כוחות הביטחון המנדטוריים - תוך מתן תשומת לב מרבית לשכלול יכולות הביטחון שלו. גיוס מלוא פוטנציאל הכוח היה לכן משימה מרכזית שעמדה בפני היישוב באותה עת. החיוניות של גיוס הכוח הודגשה גם לנוכח סכנת התחדשות המאורעות בהיקף נרחב ביוזמת ערביי ארץ-ישראל - זאת בהנחה שמסקנות ועדת פיל, שחקרה את הסיבות למאורעות, לא יעלו בקנה אחד עם שאיפותיהם.

היישוב צריך היה להיות מוכן לכל אחד מן הפתרונות שאותם עשויה הייתה הוועדה להציע, כולל "התכוננות לפתרון רדיקלי חיובי [...]. הקמת שתי מדינות בארץ ישראל - מדינה ערבית ומדינה יהודית [25]". "הצעת החלוקה, כפי שנוסחה עלידי ועדת פיל, הייתה לדעת בן-גוריון, "הפתרון הטוב ביותר והמבטיח תקוות במשבר שנתהווה."

הצגת שאלת ארץ-ישראל מחדש על סדר היום של העולם והפגנת נכונות ומחויבות בריטית להקמת מדינה יהודית חייבו כשלעצמן את ממשלת בריטניה, "יותר מאשר הצהרת בלפור ב-1917 או קבלת המנדט ב-1920". המלצות הוועדה הוכתרו כ"כיבוש פוליטי ושנסה היסטורית" אשר בכמותה לא התנסה היישוב עד אותה עת. בן-גוריון סבר שהגשמת המלצות הוועדה תהיה בבחינת מנוף שלא היה טוב ממנו למטרת כיבושה ההדרגתי של ארץ-ישראל עלידי העם היהודי. הוא סבר שהאפשרות להקמת מדינה לא הייתה מועלית לולא גידולו וחיזוקו של הכוח היהודי בארץ [26].

בתקופה הזאת (בדצמבר 1937) הוקמו פלוגות השדה ככוח ארצי שנועד לתת מענה לרוב נקודות התורפה שנחשפו במאורעות בהתנהלות ארגון ההגנה עד אותה עת.

בריטניה שנסוגה מהצעת החלוקה נדרשה, בשל הלחצים של הערבים, לגבש מדיניות חדשה בנוגע לארץ-ישראל. המדיניות הזאת פורסמה בספר הלבן שפורסם ב-17 במאי 1939 ועיקריה היו הגבלת משמעותית של העלייה היהודית לארץ-ישראל ואיסור מוחלט על רכישת קרקעות עלידי יהודים בארץ. אלה היו הדרישות של הערבים, שנדחו קודם לכן עלידי הבריטים - דחייה שהובילה לפרוץ המרד הערבי הגדול. קבלת דרישות הערבים לאחר דיכוי המרד הערבי הייתה הוכחה לכך שלמרות ההצלחה בדיכוי מעשי טרור עלידי צבא סדיר, בריטניה נכשלה ברמה המדינית, כך שפרסום הספר הלבן היה ניצחון מובהק של הערבים.

בטווח המידי נדרשה מטעם היישוב מלחמה ללא פשרות במדיניות האנטי-ציונית של ממשלת בריטניה כדי להכשיל את מדיניות הספר הלבן על גזירותיו, אבל במערכה הזאת חשוב היה לדעת בן-גוריון להגדיר לא רק נגד מה נלחמים, אלא גם על מה נלחמים. כלומר, היה צורך ברור להגדיר את המטרה החיובית שאליה שאף היישוב להגיע כתוצאה ממלחמתו בספר הלבן. זאת, תוך הצבעה על האמצעים שבהם אמור היה לעשות שימוש במערכה שנכפתה עליו [27].

הכרעת מדיניות הספר הלבן תוכננה להתבצע באמצעות התמודדות עם המכלול הרחב של מרכיבי המאבק: גיוס כוח, אימונו והפעלתו, עלייה, התיישבות והכנת התשתית הביטחונית.

בתחום העלייה, אחד הצעדים הראשונים שהתחייבו מראיית האופי המדיני של המאבק היה הצורך בהתארגנות מחדש של מוסדות היישוב לטיפול בה באמצעות המוסד לעלייה ב'. הצעד הזה נדרש בשל הצורך המובהק לתת בידי הנהלת הסוכנות אחריות כוללת ושליטה על פעולות העלייה הלא לגלית. על רקע ההתלבטויות בקרב ההנהגה הפוליטית נתקל ביצוע השינוי הנדרש בקשיים רבים,

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

שלו במאבקי כוח פוליטיים, עד שהתקבלה החלטת הנהלת הסוכנות בקיץ 1939 להפוך את המוסד לעלייה ב' לזרוע של ארגון ההגנה. ההכרה בעלייה כבאחד מתחומי הפעילות המרכזיים עלתה בקנה אחד עם השאיפה למסור את הטיפול בענייני העלייה ליד אחראית ומאורגנת לאחר שהוסדר ארגונם מחדש של ענייני הביטחון ביישוב [28].

בדרך הזאת ניתן היה, עלפי ההערכה, לרכז מאמץ למען המאבק על ביטול המגבלות באמצעות מלחמה על ידי העלייה, הרחבתה והגנה עליה בכוח. המלחמה הזאת נועדה להיות תגובה לכניעת בריטניה ללחץ הערבים.

בתחום ההתיישבות - בפרק הזמן שבין פרסום תוכנית החלוקה על ידי ועדת פיל עד הטלת האיסור על הקמת יישובים חדשים, וביתר שאת אחריו, הוכיח מטה ארגון ההגנה את יכולתו המבצעית בכל הנוגע לתכנון, לביצוע וליישום האסטרטגיה ההתיישבותית. "בשאלות הקשורות בעלייה על הקרקע ובאחריות משותפת לקיום הביטחון ביישובים הצעירים [...] ההגנה לקחה על עצמה אחריות מלאה בתכנון העלייה על הקרקע [...] [ש] הגיעה לשיאה בעלייה לחניתה".

המתכונת הצבאית של חומה ומגדל הייתה שיטת הפעולה שנבחרה להקמת יישובים חדשים בסביבה עוינת. באופן הזה אומצו מאפיינים של פעילות צבאית במהלך ההכנות לעלייה, בארגון העלייה לקרקע ובהגנת היישובים בשלבים הראשונים לשהותם שם. לשם כך הקצה ארגון ההגנה "את המכשירים הדרושים, את אנשיו המנוסים, הדרך וארגון, הבטיח את הקשר והתחבורה ועזר לאנשי הגוף ההתיישבותי להיכנס לתנאים החדשים [ו] המיוחדים שאליהם הועברו".

בהמשך היה בא כוח ארגון ההגנה אחראי להעלאת נקודות יישוב חדשות, ולפקודתו סרו הגופים המיישבים. בתחום סמכותו נכללו התפקידים הבאים: "בחירת הגופים להתיישבות ואישורם מבחינת הביטחון, קביעת התור מטעמי ביטחון ומדיניות ותכנון העלייה מבחינת ביטחון מפני הערבים וגם מפני השלטונות" [29].

בין דצמבר 1936 לאוקטובר 1939 הוקמו יותר מ-50 יישובי חומה ומגדל - כך שההתיישבות הביטחונית הפכה מטקטיקה "למכשיר של האסטרטגיה היישובית [30]. "להצלחת המפעל תרמה נכונותה של בריטניה לאשר הקמת יישובים עד כחודש לאחר פרסום גזירות הספר הלבן.

בתחום הביטחון לא היה די בהתאמת הארגון למשימותיו החדשות מבחינה ארגונית-מבצעית בתנאים שנדרשו לשם המאבק בגזירות הספר הלבן. גם הארגון-מחדש שנעשה בהגנה עם הקמתה של המפקדה הארצית במטרה להפעילה גם כזרוע מדינית של התנועה הציונית, ומינויו של יוחנן רטנר לעמוד בראשה ביולי 1938, לא הניבו את הפירות הנדרשים.

בן-גוריון סבר כי ארגון ההגנה, על רקע השתנות הסביבה העולמית, לא הכין את עצמו "לחליפות המצב הפוליטי - הציוני והעולמי", וכי לא היו בידיו תוכניות פעולה ליום רע - בייחוד למקרה של מלחמת-עולם.

להערכתו, אמור היה הארגון להכין את עצמו ברזמנית להתמודדות עם גזירות הספר הלבן, עם סכנת פריצתה של מלחמת-עולם וליצור משאבים שישחררו את היישוב מתלות בגורמי חוץ. בדיקה שערך בנוגע למידת המוכנות של הארגון להתמודד עם המשימות שראה צורך להציב בפניה, עוד לפני

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

שמונה על-ידי הנהלת הסוכנות לטפל בשאלות הביטחון בראשית מאי 1939, העלתה כי בתחום המבצעי ובתחום הארגוני לקה ארגון ההגנה בשל היעדר הכוונה מדינית.

בפועל, גם בתקופה הקצרה עד פרוץ מלחמת העולם השנייה גדל היקף העלייה, ההתיישבות, שהפכה לנשק העיקרי במאבק נגד בריטניה, התרחבה בניגוד להוראות הספר הלבן ובניגוד לניסיונות העיכוב של ממשלת בריטניה. היישובים החדשים שהוקמו הובילו לגידול משמעותי בשטח שהיה נתון לשליטה של היהודים.

חל גידול משמעותי במספרם של היהודים שחיו בארץ - מספרם ערב מלחמת העולם היה כ-375 אלף. בתחום הצבאי - עם סיום המאורעות וערב מלחמת העולם ולאחר פירוק פלוגות השדה, הונחה התשתית להקמתה של מיליציה טריטוריאלית שאפשרה לארגון לראשונה את יחידות השדה (חי"ש) של ההגנה במסגרות גדודיות.

בפרק הזמן הזה הופעלה גם יחידה מיוחדת (פו"מ), שהייתה כפופה ישירות לבןגוריון, לשם פגיעה במתקנים וביעדים צבאיים שנועדו לסכל את העלייה הלא לגלית לארץ. ברמת הפיקוד הבכיר נעשו ביוזמת רטנר הכנות להקמתו של מטה כללי מקצועי תחת המפקדה הארצית שאוישה על-ידי פוליטיקאים. ההכרזה על הקמתו נקבעה למרבה האירוניה ל-1 בספטמבר 1939.

סיכום

במאמר הזה נבחנה תרומת העשייה הציונית של היישוב בשלוש סוגיות ליבה שעימן התמודד הממסד היישובי, וארגון ההגנה כחלק בלתי נפרד ממנו, במהלך עשור שבראשיתו ובסופו התרחשו אירועים אלימים נגד היישוב היהודי. האירועים האלה הציבו בפני הארגון, שצמח והתפתח, אתגרים שהלכו ונעשו מורכבים, והארגון נדרש להתאים את עצמו אליהם כדי שיוכל לתת את המענה שאליו התחייב. בשל תנאי התקופה ואילוציה ובשל חוסר הניסיון המקצועי הארגון לא עמד בכך תמיד. עם

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

זאת, פעילותו הממושכת לצבירת הכוח השפיעה על סוגיות נוספות שלא נידונו במאמר הזה. עניינן היה התפתחות החשיבה הביטחונית היישובית והתפקיד שמילא הארגון, בשלבים מאוחרים יותר, במאבק המדיני להקמת המדינה. כמו כן, לא אוזכרו התפתחויות חשובות נוספות הקשורות לסוגיות הליבה הנבחרות.

במאמר לא ניתן היה לספר את הסיפור המלא מכיוון שיריעתו הוגבלה להתפתחויות מרכזיות שאפיינו את העשור המעצב הזה. העשור הזה היה חוליה אמצעית בשרשרת הכרונולוגית של כמעט שלושה עשורים שבה פעל ארגון ההגנה.

במהלך העשור הזה נוצקו הכלים שבהם נעשה שימוש באתגרים הבאים שעיינו התמודד היישוב בדרך להשגת עצמאותו המדינית ובביסוסה לאחר מלחמה עקובה מדם. כוחו המצטבר של היישוב בא אפוא לידי ביטוי לא רק במאבק נגד הבריטים לאחר מלחמת העולם השנייה, אלא בעיקר במלחמת העצמאות שפרצה יום לאחר ההכרזה על הקמתה.

יעד הקמת המדינה הושג. עתה נותר לפעול להגשמת הייעוד הציוני - ריכוז רוב העם היהודי במדינתו שלו. המאבק המדיני להשגת יעד הקמת המדינה לא היה מגיע כנראה בהצלחה לתחנתו האחרונה ללא ארגון ההגנה.

בנוגע לכוחו וליכולותיו הצבאיות של הארגון בקרב גורמים אזוריים ובין לאומיים, התקבעה הערכת יתר שסייעה לגיבוש המלצת האו"ם בדבר חלוקת שטחה של ארץ ישראל המערבית לשתי מדינות בשלהי נובמבר 1947. הארגון ניסה לשמר את ייחודו ועצמאותו המבצעית בשלבים המוקדמים של פעילותו עד כדי יצירת נתק בין הראייה הצבאית שהנחתה אותו לבין הראייה המדינית.

עם זאת, מתחילתה של המלחמה הלאומית בחזית הערבית לאחר מאורעות 1929 ומאורעות 1939-1936, וביתר שאת לאחר מלחמת העולם השנייה, הלכה וגברה מעורבותה של ההנהגה המדינית בראשות בן גוריון בניתוב העשייה הצבאית לשם השגת המטרות המדיניות של המאבק להקמת המדינה.

בראשית דרכו היה ארגון ההגנה תנועה עממית בעלת מבנה רופף, שהתבסס על התארגנויות ביטחוניות מקומיות, ואילו לאחר הפיכתו למיליציה טריטוריאלית ובהמשך לכוח צבאי, אפשר קיומו להשיג את היעדים הביטחוניים של היישוב, את האינטרסים המדיניים של התנועה הציונית עם הקמת מדינת ישראל, ולבסס את עצמאותה לאחר מערכה ממושכת שבה שולם מחיר דמים גבוה.

[1] הלל כהן, תרפ"ט - שעת האפס בסכסוך היהודי-ערבי, כתר ספרים, ירושלים, 2005, עמ' 11.

[2] דליה עופר, דרך בים - עלייה ב' בתקופת השואה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1988, עמ' 13.

[3] דוד בן גוריון, הרצאה במועצה הלאומית של האיחוד העולמי של פועלי ציון, ארכיון בן גוריון, מדרשת שדה בוקר, נאומים, 26.4.1939.

[4] "הממד הביטחוני בהתיישבות הציונית עד קום המדינה: שיח חוקרים", "עלי זית וחרב", כרך ז'א, 2011, עמ' 82.

[5] יהושע פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית, עם עובד, תל אביב, 1976, עמ' ט.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

- [6] מן, 2011, עמ' 82, 89.
- [7] כהן, 2005, עמ' 20.
- [8] יעקב מרקוביץקי, מול שדות בוערים ופולמוס בחדרים: ביטחון והתיישבות בעמק יזרעאל (1940-1920), (מכון כנרת למחקר קשרי חברה, ביטחון ושלום ע"ש רא"ל דן שומרון, צמח, 2019, עמ' 27.
- [9] פנחס עופר, "התגבשות משטר המנדט והנחת יסודות לבית לאומי יהודי", בתוך: משה ליסק (עורך), (תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי, חלק ראשון, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומוסד ביאליק, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 325.
- [10] דוד בן-גוריון, זכרונות, עם עובד, תל-אביב, (הדפסה שביעית) 1973, כרך א, עמ' 371.
- [11] ארכיון תולדות ההגנה, פרוטוקול, ספטמבר 1929; תזכיר בן-גוריון על ביטחון היישוב ותפקיד הסוכנות, ארכיון ציוני מרכזי, תיק S. 25/6.
- [12] מרקוביץקי, 2019, עמ' 13.
- [13] כהן, 2005, עמ' 11-12.
- [14] מן, 2011, עמ' 92.
- [15] דוד בן-גוריון, תזכיר על ביטחון היישוב ותפקיד הסוכנות, הארכיון הציוני המרכזי, תיק S, 25/6, 1929.
- [16] אלחנן אורן, התיישבות בשנות מאבק - אסטרטגיה יישובית בטרם מדינה, תרצ"ו-תש"ז, יד יצחק בן-צבי, תשל"ח, עמ' 9.
- [17] שם, עמ' 13.
- [18] בן-ציון דינור, יהודה סלוצקי ואחרים (עורכים) (ספר תולדות ההגנה, הספרייה הציונית, תל-אביב, 1964, כרך ב, עמ' 643, 664, 677, 679.
- [19] יוחנן רטנר, חיי ואני, שוקן, ירושלים ותל-אביב, 1983, עמ' 294.
- [21] שם, עמ' 92-93.
- [22] דוד בן-גוריון, נאום בכנס על שאלות ביטחון וענייני השעה, 3.8.1938, ארכיון בן-גוריון, נאומים ומאמרים; פרוטוקול משיבת הוועדה המדינית של הקונגרס הציוני הכ"א, הארכיון הציוני המרכזי, תיק S, 21.8.1939.
- [23] דוד בן-גוריון, זכרונות, כרך ג (הוצאה שנייה), עם עובד, תל-אביב, 1976, עמ' 381.
- [24] אורן, תשל"ח, עמ' 35-36.
- [25] יוסף הלר, במאבק למדינה - המדיניות הציונית בשנים 1936-1948, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 170.
- [26] בן-גוריון, 1976, כרך ד (הוצאה שנייה), עמ' 278-279.
- [27] דוד בן-גוריון, דברים בישיבה ה-2 לבירור המצב, ארכיון בן-גוריון, פרוטוקולים של פגישות, 18.4.1939.
- [28] בן-גוריון, זכרונות, כרך ו, 1987, עמ' 283.
- [29] יוסף אבידר, הרצאה למא"זים על הארגון וההתיישבות, את"ה, תיק S, 117/25, 1941.
- [30] אורן, תשל"ח, עמ' 30.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

אחד האנשים המרכזיים והמשפיעים ביותר ביישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי. אף כי ברוב השנים אליהו גולומב היה לא נשא בתואר רשמי, נחשב למפקד הבלתי מוכתר של ארגון ההגנה.

גולומב נולד ב-1893 ברוסיה הלבנה (כיום בלרוס). בהיותו בן 16 עלה ארצה והתקבל ללמוד בגימנסיה "הרצליה", שבה נמנה עם המחזור הראשון. בשנת הלימודים האחרונה הקים עם חבריו למחזור את "ההסתדרות המצומצמת של בוגרי הגימנסיה", שהועידה את חבריה למילוי תפקידים ציבוריים בשירות היישוב. לאחר סיום הלימודים הצטרף למייסדי דגניה, ובה פגש את יוסף טרומפלדור והושפע ממנו.

עם פרוץ מלחמת-העולם הראשונה הוא התנגד לגיוס יהודים לצבא התורכי מחשש שיתמעט מספרם של אנשי-מגן בארץ. לעומת זאת, בסוף המלחמה, כשהבריטים כבשו את חלקה הדרומי של ארץ-ישראל, תמך בגיוס לגדודים העבריים במסגרת הצבא הבריטי, ואף התגייס בעצמו.

למרות קשריו עם ארגון "השומר" סבר גולומב שהיישוב אינו יכול להסתמך על קבוצות קטנות ונבחרות של שומרים ואנשי ביטחון, אלא יש לשאוף לארגון גדול ומקיף של אלפים, ואף רבבות, של גברים ונשים. עם הקמת ארגון ההגנה בחצר כנרת, ביוני 1920, נבחר גולומב לאחד מחברי הוועד הראשון, יחד עם חברי הוועד האחרון של "השומר".

גולומב נאבק לקיום המרות הלאומית האזרחית על הכוחות הצבאיים של היישוב. הוא הקדיש כמעט את כל חייו לארגון ההגנה, להרחבתו ולחיזוקו. בין היתר יצא לשליחויות של רכש נשק בחוץ-לארץ, ובאחת מהן נאסר על-ידי משטרת וינה. ב-1931, עם הקמת מפקדה ארצית להגנה שהייתה משותפת לשמאל ולימין, היה גולומב אחד משלושת נציגי השמאל ובמשך כל השנים נחשב ל"שר הביטחון של המדינה שבדרך".

בנושאים המרכזיים של היישוב - הגנה, התיישבות והעפלה - היה גולומב מעורב מאוד. בתחום הביטחון נחשב במשך שנים לסמכות העליונה. הוא היה מעורב בכל הנושאים שהעסיקו את היישוב: מאורעות הדמים בשנות ה-20 וה-30, רכש הנשק בארץ ובחוץ-לארץ, ניצניה של התעשייה הביטחונית במחתרת, ייזום ההעפלה, הקמת יישובי חומה ומגדל, הקמת הפלמ"ח וגיוס אנשי היישוב לצבא הבריטי במלחמת-העולם השנייה. כאשר נעדר מהארץ, פעלו על-פי הנחיותיו.

גולומב נשא תמיד בכפל תפקידים: תפקיד של נציג הסמכות המדינית כלפי פנים - תפקיד שלא ניתן לו בתוקף סמכות רשמית, כי אם היה תפקידו הטבעי, המובן מאליו; ותפקיד של טריבון כלפי חוץ. הוא שאף תמיד להרחיב את מוטת הכנפיים של ההגנה ולהגיע למחוזות חדשים. כך היה בנושא ההעפלה: שקד להשיג את האמצעים, לרכוש ספינות, למשוך חברעובדים ולארגן את העלאת המעפילים על החופים. עמיתיו למבצעי ההעפלה נהגו לספר, כי התמכר לפעולה זו בכל מאודו. היה עם הבחורים בחופים בלילות הציפייה המתוחה ובלילות ההורדה.

בכל התחומים הייתה לגולומב יכולת ראייה לטווח הארוך. בתקופת המרד הערבי תמך בניסיונות הראשונים "לצאת את הגדר" - תפיסה חדשה בהגנה שלפיה במקום להתבצר בתוך היישובים, יש לצאת אל המרחבים ולהכות בתוקפים לפני התארגנותם. יצחק שדה ואליהו בן חור, שיזמו את הקמת "הנוודת" והפ"ש (פלוגת השדה), מצאו בו תומך במבצעייהם הנחשונים.

כמו כן היה גולומב אחד האבות המייסדים של הפלמ"ח. הרעיון הוזכר לראשונה בדיון מפקדים שהתקיים בביתו. כשהתקרבו צבאות איטליה וגרמניה למצרים וגם ארץ ישראל הועמדה בסכנת כיבוש, פסק אליהו גולומב כי היישוב לא ייכנע ועליו להקים כוח צבאי שיהיה מוכן לכל פעולה. זה היה הזרע שהצמיח את הפלמ"ח.

גולומב ליווה את הפלמ"ח בשנותיו הראשונות, ועמד נגד אלה שהתנגדו לו וניסו לצמצם את פעילותו. הדבר לא מנע ממנו לתמוך במקביל בגיוס לצבא הבריטי. הוא תמך ברעיון של גיוס משולב: "במדים וללא מדים" - במדים לצבא הבריטי ולנוטרות, וללא מדים ל"צבא היישוב" - לפלמ"ח.

צמרת ה"הגנה" בג'זרה, קיץ 1942

בספטמבר 1942 הגדיר גולומב את שתי המטרות המשולבות מבחינת הגיוס: "הדגש עכשיו הוא בגדודים [גיוס לצבא הבריטי]. [...] זה הישג שלא זכינו כמותו שנים רבות מאוד - הן בהכרה בנו כמשתתפים במלחמה בתור יהודים, הן מבחינת ענייני הביטחון שלנו, והן מבחינת הסיכויים הפוליטיים. [...] אולם אסור לנו להסיח את הדעת מצורכי ביטחון אחרים, היכולים גם הם לקבוע את גורלנו בשעה מכרעת. אל נעמיד דבר לעומת דבר".

גולומב לא הסתיר את דעתו שנפשו סולדת מכך שביישוב מבדילים בין מתנדבים לצבא הבריטי ובין "כוחנו העצמי" (הפלמ"ח). "האומנם לא כוחנו העצמי הם?", שאל. "אינני גורס את התפיסה המעמידה צבא לעומת הגנה והגנה לעומת צבא. שני הכוחות הם שלנו".^[1]

ראשון במעלה

חבריו ועמיתיו של גולומב, שליוו אותו שנים רבות, ציינו תמיד את גישת ה"אחרי" שלו – גישה שבאותה עת עדיין לא כונתה כך. הוא לא הסתפק בשליחת אחרים למשימות מיוחדות, ושאל להגיע לכל מקום, לראות במו עיניו איך הפעולות מתבצעות. כך, בתקופת המרד הערבי החליט לנסוע עם אחד מעוזריו בלילה לאזור מסוכן בעמק בית שאן. המכונית הותקפה לא הרחק מהעיירה בית שאן. גולומב ועוזרו יצאו ממנה, ירו לעבר התוקפים והניסו אותם. הוא הגיע גם לעלייה על הקרקע של חנייתה ב־12 במרס 1938, ובשונה מרוב המשתתפים במבצע שעזבו עם ערב, הוא נשאר עם הבונים

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

והמגינים ללילה הראשון בנקודה החדשה, והשתתף בהדיפת התקפה ערבית מתואמת משלושה עברים.

כאמור, הוא הצטרף לאחת לאנשי ה"הגנה" שסייעו למעפילים לרדת מן הספינות בחופים שוממים. "ולוס", אוניית המעפילים הראשונה, הייתה כמעט מבצע פרטי שלו. עוד זמן רב לפני הגיעה לחופי הארץ, בשלהי יולי 1934, הורה לשלושה מחברי ההגנה - צבי בן-יעקב, אליהו כהן (בן-חור) וזאב היס (זאב איצקוביץ') - לסרוק את כל החופים מתל-אביב עד חיפה כדי לאתר את המתאימים ביותר להורדת מעפילים. מיד עם הפלגתה של "ולוס" מפיראוס שביוון נשלח מברק לגולומב, והוא ארגן את מבצע ההורדה בארץ.

כשהחלה להתארגן חבורת הצנחנים שנשלחו לאירופה, במהלך מלחמת-העולם השנייה, דרש גולומב, שהיה אז בן 50, להימנות עם הקבוצה הראשונה ואף היה מוכן לצאת מיד לאימוני צניחה. חבריו לצמרת ה"הגנה" מנעו זאת ממנו. הוסבר לו, והוא השתכנע בקושי רב, כי בגילו לא יוכל לעמוד במטלות הצבאיות המפרכות.

כל אחד מן הצנחנים הוזמן לביתו של גולומב לפני היציאה לשליחות. רחבעם זבלודובסקי-עמיר, אחד הצנחנים, סיפר על "ברכת הדרך" האישית שקיבל מגולומב: "הוא אמר: 'יוצא אתה אל הבלתי ידוע. תיפרד מכל היקר לך, אך ברבזמן תימשך אל הנעלם. המטרה הגדולה היא להגיע אל האחים המעונים, להיות להם איש בשורה. בהצלחת שליחותך תלוי המשך המפעל בעתיד. היה יהודי גאה. דע לאן את הולך וזכור את שולחך" [2].

סוד כוחו

שילוב של סמכותיות, ידע, נחישות וכישרון מולד להפעיל אנשים ולשכנעם ללכת בדרך שנראתה לו נכונה - זה היה סוד כוחו של גולומב. עוצמתו האישית לא הייתה מבוססת על התפקידים שהוטלו עליו. היפוכו של דבר, שנים רבות התרחק מקבלת תואר רשמי - יהיה בכיר כפי שיהיה. הוא לא שאף להיות מפקד ההגנה, והשאיר זאת לאחרים.

הוא אף לא נכלל במפקדה הארצית, הגוף העליון (הפוליטי) שכיוון את ההגנה ופיקח על פעילותה - להוציא את התקופה הראשונה (לאחר 1931). בכל השנים הוא נחשב לסמכות העליונה. ביתו בתל-אביב, כיום המוזיאון והארכיון של ההגנה הנקרא בית אליהו, אירח מפגשים רבים של בכירי הארגון ושל לוחמים מן השורה.

המפקדה הארצית הייתה גוף מסורבל. נציגי שני הגושים שהרכיבו אותה - הימין (החוגים האזרחיים, עיריית תל-אביב והאיכרים במושבות) והשמאל (הסתדרות העובדים, אנשי ההתיישבות העובדת) - הסתכסכו לעתים, וגולומב נחשב לדמות מפשרת ומרגיעה. אף שמבחינה פוליטית נמנה עם מחנה השמאל, הוא השכיל לשמור על מעמד-על לא פוליטי. יותר מאחרים בהנהגה תמך בפשרות, שהיו לא אחת מרחיקות לכת. כך, הוא הגיע ב-1938 להסכם עם ראשי האצ"ל על שיתוף פעולה ותיאום עם ההגנה, ואולם יו"ר הנהלת הסוכנות היהודית, דוד בן-גוריון, שהתנגד להסכם, מנע את יישומו.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

עם סיום מלחמת-העולם השנייה במאי 1945 נערך גולומב לפעילות מוגברת כדי להתמודד עם האתגרים שניצבו בפני היישוב בכלל, וההגנה בפרט. ואולם, חודש בלבד לאחר סיום המלחמה נפטר, והוא בן 52 בלבד.

אלפים רבים השתתפו בהלווייתו בתל-אביב. רובם הגיעו להלוויה בבגדי חאקי, כדי לסמל את השתייכותם לכוחות המגן - אף לפני שהיה צבא. בעיתון **דבר** נכתב: "מכה קשה הוכה היישוב, הוכתה תנועת הפועלים, הוכתה האומה העברית כולה. מת אליהו גולומב, נאמן הנאמנים, איש הביטחון וההגנה, שעמד שנים רבות על משמר נפשו וכבודו של העם היושב בציון והעולה לציון[3]".

רמטכ"ל ההגנה, יעקב דוסטרובסקי (דורי), כתב שאף כי גולומב לא מילא בדרך-כלל תפקיד רשמי בהגנה, הייתה שמורה לו בכל זאת זכות המילה האחרונה: "בכל תוכנית, בכל מעשה ומפעל שהיו שלבי היאבקות וכיבוש בהגשמת החזון, היה אליהו החלוץ, המדריך, הרוח החיה, היוזמת והמבצעת כל מה שכרוך בהעזה, בהעפלה, בהסתערות. הוא התייצב בכל מקום של סכנה, להאציל מרוחו וממצפונו על העשייה, ולכל מקום של סכנה חש להטיל מלוא כוחו כדי למנוע כישלון ולעקור משורש כל סטייה וסילוף. [...] היה מופת ודוגמה לחבריו בשאר רוחו ובעוז רוחו. פילס לו נתיב ללב פקודיו וחבריו, ועל כן לא נזקק מעולם לסמכות פורמלית בפקודותיו ובהוראותיו[4]".

משה סנה, ראש המפקדה הארצית ספד לו: "בדוגמתו האישית היה מקור סמכותו המוסרית. בעצמו השליך נפשו מנגד. [...] על כולם האציל מצניעותו. הוא הדגיש תמיד את הצורך בזיקת כוח המגן העברי לכלל ישראל והצילו מפילוגים, מסטיות ומתעיות[5]".

גולומב ראוי להיקרא שר הביטחון של המדינה שבדרך. הוא לא זכה לראות בהקמת המדינה, שנולדה שלושה שנים לאחר מותו. עם זאת, הכוחות שהשקיע הניבו פרי - צה"ל שנולד מתוך ההגנה.

[1] דברים במועצה המ"ז של הסתדרות העובדים, 7 בספטמבר 1942. אליהו גולומב, **חביון עוז**, ב', תל אביב תשי"ד, עמ' 344-354.

[2] ר' זבלודובסקי, "יוצא אתה", **מגן בסתר** – מפעילות אנשי המחותרת הארץ-ישראלים במלחמת העולם השנייה (עורך: זרובבל גלעד בהשתתפות גליה ירדני), ירושלים 1948, עמ' 229.

[3] **דבר** 12, ביוני 1945.

[4] יעקב דורי, "קווים לדמותו", **חביון עוז**, א', תל אביב תשי"ד, עמ' 50-51.

[5] משה סנה, "בדוגמתו – מקור סמכותו", **דבר**, 13 ביוני 1945.

ארגון ההגנה נוסד ב־1920 כגוף ארצי שמטרתו שמירה על ביטחון הישוב. בתחילת ימיו של הארגון המודיעין לא היה מרכיב משמעותי, והוא החל להתגבש רק בשנות ה־30 - ברמה המקומית וברמה האזורית. רק 20 שנים לאחר הקמת ההגנה הוקם ארגון המודיעין הארצי - הש"י. בעשר השנים שבהם פעל הש"י הארצי בהצלחה הוא ביסס תשתית מודיעינית להקמתה של קהילת המודיעין

תא"ל (מיל) ד"ר אפרים לפיד, חוקר תולדות המודיעין, מחבר הספר לוחמי הסתר: המודיעין הישראלי - מבט מבפנים

למודיעין של היישוב העברי בתקופת המנדט היה תפקיד חשוב במילוי המשימות המרכזיות באותה עת: ביטחון, התיישבות ועלייה, והוא היה שותף למאבק המדיני. ההתארגנות להקמת מסגרת מקצועית למודיעין הייתה הדרגתית עקב חוסר ניסיון קודם. ההתחלה הייתה בפעילויות המקומיות, ורק החל מ־1940 אורגן שירות ידיעות (ש"י) ארצי שפעל בתחומי המודיעין הקלסיים. שירות הידיעות

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

היה כפוף לשני גופים: לארגון ההגנה ולמחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. בנוסף הפעילה המחלקה המדינית מערך משלה, שהיה לו ערך רב בעשייה המודיעינית בארץ ובמדינות השכנות.

משימות המודיעין בהגנה

לארגון ההגנה, שנוסד ב-1920, היו שלוש משימות יסוד: ביטחון, התיישבות ועלייה (העפלה). גופי המודיעין בארגון תמכו בהספקת מידע לביצוע המשימות האלה. המידע נדרש לכל תחומי המאבק: הביטחוני, המדיני, ההסברתי והכלכלי.

מערכת היחסים בין היהודים והערבים בארץ-ישראל לאחר שהסתיימה מלחמת-העולם הראשונה בנובמבר 1928 נהפכה למאבק מתמשך על עתידה של הארץ. הערבים, שהיו הרוב בארץ, החלו בראשית שנות המנדט בהתקפות מאורגנות על היישוב העברי בעיקר בערים (מאורעות 1920-1921), ולאחר מכן מאורעות 1929). בנוסף תקפו המון מוסת וכנופיות שודדים (על רקע פלילי) יישובים ויהודים שנעו בדרכים למטרות ביזה ורצח. בתקופת המרד הערבי (1936-1939) הגיעה האלימות לשיא - כנופיות פעלו בגלוי נגד יהודים. לאחר שפרצה מלחמת-העולם השנייה ירדו הכנופיות האלה למחתרת.

לנוכח האיומים האלה פיתח ארגון ההגנה שיטות להשגת מידע על כוונה לפגוע ביהודים. במקרים שבהם ארגון ההגנה לא הצליח להשיג מידע מוקדם על אירועי האלימות הוא פעל להשגת מידע על המבצעים, ופעל נגדם לאחר מכן.

היעדים המרכזיים של המודיעין בהגנה היו הערבים בארץ, הבריטים ומנהיגים מקומיים במדינות ערב השכנות. מערך המודיעין הזה לא התאים לאתגר הגדול שנוצר לאחר הקמת המדינה - לחימה נגד צבאות סדירים.

צעדים ראשונים - לפני הש"י

בתקופת מלחמת-העולם הראשונה פעלו לראשונה בארץ-ישראל מסגרות מודיעין קטנות ומותאמות לצרכים - ארגון ניל"י, שסייע לבריטים נגד התורכים, וגרעינים בארגון "השומר" ובארגון "בר גיורא".

המסגרת הסדירה הראשונה שעסקה באיסוף ידיעות בתקופת המנדט הבריטי הייתה משרד הידיעות, שפעל בשנים 1919-1920 במסגרת ועד הצירים. משימתו הייתה השגת מידע על האגודות הלאומיות הערביות בארץ, על תוכניותיהן ועל פעילותן. המסגרת הזאת דעכה בהדרגה, ואולם מאורעות 1929, וביתר שאת מאורעות 1936, חוללו זעזוע עמוק, והוכיחו כי היעדר מידע על הפורעים הערבים ועל התשתיות החברתיות-פוליטיות שלהם הביא לתוצאות הקטלניות.

היישוב הכיר בצורך במודיעין עצמאי, [1] והקים את הלשכה המאוחדת לענייני ערבים, שבראשה עמדו פרדריק קיש, מנהל המחלקה המדינית של ההנהלה הציונית ולאחר מכן של הסוכנות היהודית, ויצחק בן-צבי, יושב-ראש הוועד הלאומי. בלשכה הופעל בירושלים שירות ידיעות חדש בניהולו של אהרון-חיים כהן, שהיה ראשון המסתערבים.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

לכהן, שכונה "מודיעין של איש אחד", היו מהלכים עם ערביי ירושלים וערביי חברון. [2] הלשכה נסגרה כעבור שנה וחצי, ופעילותה התמזגה עם זו של המחלקה המדינית של הסוכנות. לראש האגף הערבי במחלקה התמנה ב-1939 אליהו ששון, איש מודיעין שנחשב בעיני הנהגת היישוב למומחה לענייני ערבים. שליחים של המחלקה פעלו במדינות ערב.

האתגר המודיעיני הבא הוצב בשנות המרד הערבי הגדול (1936-1939). המחלקה התקשתה אז להשתלט על הידיעות הרבות שהגיעו ממקורות ערביים ברחבי הארץ, בין היתר באמצעות ציטות לשיחות הטלפון של המנהיגים הערבים בירושלים, ביפו ובערים אחרות; מיהודים שעבדו במוסדות השלטון הבריטי; מחדירה לארכיון המזכירות הראשית של הבריטים; ומקשרים עם ראשי המודיעין הבריטי בארץ.

ש"י בדרג המקומי

מתחילת שנות ה-30 של המאה ה-20 - לאחר שהתגבשה הבנה בנוגע לחיוניות של מודיעין מסודר - התפתח בהדרגה מנגנון לאיסוף ידיעות ביטחוניות עבור מוסדות היישוב ועבור ההגנה. ב-1934 מונה לראשונה לעמוד בראש הפעילות של הש"י המקומי ממלא תפקיד קבוע. לתפקיד מונה שאול מאירוב (לימים), לאחר נפילת בנו, גור, במלחמת העצמאות שינה את שמו לאביגור). הפעילות נעשתה באמצעים דלים ובשיטות פשוטות. עם התרחבות הפעילות מונו קציני מודיעין בשלוש הערים הגדולות ובאזורים הכפריים.

בנפות היו קציני ש"י נפתיים. חלק מקציני הש"י הגליליים (מקביל לקצין מודיעין פיקודי בימינו) היו סרג'נטים (סמלים) בחיל הנוטרים. הם אספו את המידע באופן אישי, הפעילו מודיעים אישיים וסיירו בשטח. [3] ברחבי הארץ נפרסה רשת מסועפת של מודיעים מתנדבים, שעבדו במתקני המנדט - במשטרה, במחנות הצבא, במשרדי הממשל, במחלקת הדואר והטלגרף, בבתי המשפט ועוד. המידע שאספו הועבר למחוזות, למרכז ההגנה ולמחלקה המדינית.

בסוכנות היהודית חילקו את הארץ למשבצות גיאוגרפיות כדי לשפר את השליטה המבצעית והמודיעינית. בכל משבצת מונה רכז מודיעין, ונקבעו נוהלי דיווח. בלדר שרכב על אופנוע אסף את הדוחות מרחבי הארץ, והביא אותם לעזרא דנין, איש חדרה, ראש הש"י גליל תיכון של המרכז הארץ. דנין בדק את החומרים, מיינ אותם והעבירם למרכז בתל-אביב. [4]

באמצע שנות ה-30 הקים אפרים קרסנר (דקל) בתל-אביב מערכת ש"י מקומית עצמאית וחזקה, שהתבססה בעיקר על משטרת העיר. בחיפה ובקריות עמד הארכיטקט והארכיאולוג עמנואל וילנסקי (ילן) מאז מאורעות 1936 בראש מערכת דומה. מערכת נוספת פיתח הפרדסן והחקלאי דנין מחדרה. זו אספה מידע בנוגע לערבים בחלקי הארץ השונים. בין המנגנונים האלה לא היה קשר קבוע וממוסד. הידיעות התנקזו למחלקה המדינית, וחלקן הגיעו גם למפקדי ההגנה במחוזות ובגושים. [5]

המרד הערבי הגדול - שהיום היה מוגדר כאנתפאדה - בשנים 1936-1939 החל באופן מפתיע. סימנים מקדימים הצביעו על כך שהוא מכוון נגד הבריטים, אך בפועל פגעו ערביי ארץ-ישראל ביישוב היהודי. כ-400 יהודים נרצחו ומאות נפצעו. שדות ומטעים הוצתו, ונזק רב נגרם לרכוש. הרשת שפרסו

הסוכנות וההגנה בתחילת שנות ה־30 הצליחה להתריע על המאורעות ב־1933, אך נכשלה במבחן ההתרעה באפריל 1936. [6]

קרן אור משמעותית בתקופה הזאת היה צ'רלס אורד וינגייט, שכונה "הידיד". קפטן וינגייט, קצין מודיעין בריטי במפקדת הדיוויזיה החמישית בחיפה, הגיע לארץ כקצין תותחנים, ולאחר מכן הוטל עליו תפקיד מודיעיני. תרומתו ליישוב העברי הייתה חשובה ביותר. הוא גיבש תפיסת לוחמה מחוץ לקופסה - יציאה מחוץ לגדר, ואף סייע ביוני 1938 להקמת מסגרת משותפת ליהודים ולבריטים - פלגות הלילה המיוחדות.

בתחילת דרכו בארץ חשדו היהודים כי וינגייט משמש פיתיון של הבריטים כדי לאסוף מידע על היישוב. איש הש"י בחיפה עמנואל ילן (וילנסקי) קישר אותו לדוד הכהן, פעיל מרכזי במוסדות היישוב, לימים יושב־ראש ועדת החוץ והביטחון של הכנסת. שניהם זיהו את וינגייט כאיש אמין, והפגישו אותו עם משה שרתוק (שרת), ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. כך הפך וינגייט לידיד היישוב, ופיתח את היכולות המודיעיניות באותה עת. [7]

הקמת הש"י - ארגון ארצי

בקיץ 1940 - לאחר שהחלה מלחמת־העולם השנייה ופורסם הספר הלבן - הוקם שירות הידיעות (הש"י), שהיה גוף מודיעין מרכזי ארצי ואחוד. הש"י היה כפוף הן למפקדת ההגנה והן למחלקה המדינית של הסוכנות. עם הקמתו הוסדרה חלוקת תפקידים: הש"י עסק במודיעין על ערביי ארץ־

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

ישראל, והמחלקה המדינית טיפלה בכל הנושאים הקושרים לנעשה מחוץ לגבולות ארץ-ישראל. ראובן זסלני, שכינויו המחתרתי היה שילוח (לימים אימץ את הכינוי כשם המשפחה שלו), שילב פעילות מודיעינית בפעילות הדיפלומטית של המחלקה המדינית.

הוא ואישים נוספים במודיעין המדיני של המדינה בדרך סברו שהתפקידים האלה משלימים זה את זה. הליכי ההקמה הסתיימו ב-1942 במיזוג מלא של הר"ן, הריגול הנגדי, גוף ביטחון שדה של ההגנה בראשות יהודה ארזי, עם הש"י הערבי בראשות עזרא דנין. פעילות השטח בוצעה עלידי דנין עצמו בשומרון ובצפון, ועלידי יהושע פלמון בירושלים, בהרי יהודה ובחבל ים המלח.

למפקד הש"י מונה ישראל זבלודובסקי (עמיר). היו לו שלושה עוזרים: זאב שרף, שייצג את הסוכנות היהודית; כתריאל כ"ץ, שעסק במעקב אחר הפורשים – האצ"ל והלח"י; ומשה כרמיל, שהופקד על עלייה ב' (ההעפלה). עמיר היה חסר ניסיון לחלוטין בתחום המודיעין, בעל ניסיון רב בתחומי חימוש ותעש של ההגנה. [8]

משלהי 1946 פעל ארגון ההגנה בשש מסגרות מרחביות (מחוזות עירוניים: חיפה, תל-אביב וירושלים; גלילים כפריים: צפון, תיכון, דרום); בכל אחת מהן היה גוף של הש"י. זמן קצר לפני מלחמת העצמאות נעשה ארגון-מחדש תוך הפרדה בין שירות הידיעות של הכוח הלוחם העיקרי (חי"ש ופלמ"ח), ובין זה של כוח ההגנה הנייח, המשמר (שלוש הערים הגדולות, עשר נפות). בסוף 1947 הוחל בהקמתה של רשת ינאי - שלוחת הש"י באירופה, שמרכזתה היה בפריז. בראשה עמד חיים בן מנחם, שהיה קודם לכן ראש ש"י בירושלים. לרשת היו שלוחות במדינות שונות באירופה.

עד 1946 שכן מטה הש"י בקומה ב' בדירת ארבעה חדרים בקרן הרחובות בן יהודה וז'בוטינסקי בתל-אביב, [9] ולאחר מכן ברחוב מלצ'ט 19 בתל-אביב. [10] עברה מפקדת המודיעין לבית הירוק ביפו. [11]

פעילות הש"י נעשתה בחשאי רבה, והשירות פעל למעשה כמחתרת בתוך מחתרת. [12] בדצמבר 1947 הונהג סיווג אחיד למקורות המידע: מ.ב. - מוסמך בהחלט; מ.ר. - מקור רציני; ה.מ. - בהסתייגות מסוימת. [13] הקשר בין מקבלי ההחלטות לבין אנשי המודיעין היה ישיר ולא ממוסד, ובנגוריון קיבל לעיתים מידע בעלפה. [14]

תקציב הש"י היה נפרד מזה של ההגנה, והיקפו היה כ-40 אלף לא"י בלבד. בנוסף יועדו 14 אלף לא"י במיוחד לתיקי שטח (תיקי הכפרים הערביים). [15]

בקיץ 1947 ערך מומחה מבחוץ בדיקה של מערך הש"י. ממצאיו היו: הש"י נהנה מהילה של יעילות, אך היו לו חסרונות רבים, ובהם שביעות רצון עצמית בכל הרמות וחוסר רצון ללמוד; חוסר התעניינות ופיקוח מלמעלה על ארגון השירות ונטייה לעצמאות, כלומר, אנשיו ראו בו מטרה בפני עצמה ולא אמצעי. [16]

המבנה הארגוני

הש"י פעל ברמה הארצית וברמה המרחבית. בשנים האחרונות שלו היו בו ברמה הארצית ארבע מחלקות [17]:

- המחלקה המדינית בראשותו של בוריס גורביץ' (גוריאל), הפעילה ארבע רשתות בירושלים, מרכז הממשל הבריטי.
- מחלקה פנימית בראשותו של איסר הראל (הלפרין). המחלקה הפעילה מעקב אחר יהודים שנחשדו בשיתוף פעולה עם הבריטים ואחר הפורשים (האצ"ל ולח"י).
- המחלקה הקומוניסטית עסקה במפלגה הקומוניסטית של פלשתינה (פ.ק.פ.) ובמגעייה עם מוסקווה ועם הערבים אויבי הציונות. הנושא העסיק את הש"י זמן רב בשנים 1939-1946, אך בהדרגה פחתה חשיבותו עד שהמחלקה בוטלה [18].
- המחלקה הערבית, בראשותו של שמואל (זיאמה) דיבון, הפעילה רשתות סוכנים ומודיעים בארץ ובמדינות ערב השכנות. החל מ-1935 היה הוועד הערבי העליון של היישוב הערבי לאחד מיעדי המודיעין המרכזיים שלה.

בש"י לא הייתה הבחנה ברורה בין איסוף ובין מחקר וכן בין שיטות האיסוף השונות - רק במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית נעשתה עבודה הערכה מודיעינית מקצועית [19]. המחלקה המדינית קיבלה ב-1931 אחריות על התחום הערבי במדינות השכנות - עבר הירדן, סוריה, לבנון, עיראק ומצרים. אנשי המחלקה - בהם אהרן חיים כהן, אליהו ששון ואליהו אפשטיין (אילת) - פעלו לאיסוף מידע בנושאים מדיניים וביטחוניים הנוגעים לארץ-ישראל ולהערכתו.

מודיעין להתיישבות

מאמץ מרכזי של הש"י היה מודיעין לרכישת קרקעות. הסיור הרגלי המקצועי היה תחום פעילות מודיעיני מוביל בהגנה, אך בסעיף הקרקע בסיכומי המודיעין ובתיקי הכפרים (תיקים שבהם נאסף מידע שיטתי ומפורט על כל כפר וכפר ערבי בארץ) התייחסו יותר לבעלות על הקרקע מאשר לניתוח הטופוגרפי ולאיסוף מידע על התנכלויות של ערבים ליהודים.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

הלחץ שיצרה ההתיישבות היהודית על שוק הקרקעות בארץ ישראל גרם לכך שמחיריהן עלו בהתמדה. סוכני קרן קיימת וסוחרי קרקעות פרטיים היו אמצעים חשובים ליצירת קשרים עם ערבים, ולעיתים קרובות הם סייעו בקשירת קשרים מודיעיניים עימם. אפילו הקשר הממושך עם המלך עבדאללה קרם עור וגידים באמצעות עסקת קרקעות [21]. לעיסוק בקרקעות הייתה השפעה רבה על ההתייחסות המודיעינית לגורם השטח הטופוגרפי. גוף חשוב, שסייע למודיעין השטח באיתור קרקעות ובמיפוי, היה שירות מפות וצילומים, שהיה כפוף ללשכת התכנון בהגנה.

מודיעין לעלייה

תעודות המסע (סרטיפיקטים) שסיפקו שלטונות המנדט אפשרו למנהיגי היישוב להכין רשימת מועמדים לעלייה לפי המכסות והקריטריונים של הבריטים, שנהגו בקשיחות רבה לאחר גזירות הספר הלבן. מפעל ההעפלה דרש רכש של אוניות, איתור עולים וארגונם לקראת העלאתם על האוניות ואיתור קברניטים לספינות ואנשי קשר ("גדעונים").

המודיעין שנדרש לצורך הזה כלל זיהוי של נתבי שיט, מעקב אחר אישורים בנמלים שונים, וגולת הכותרת, כמובן - מעקב אחר הצי הבריטי, המכ"מים שהפעילו הבריטים בארץ לגילוי אוניות המעפילים, סיורי החוף והניידות של המשטרה הבריטית. למודיעין הזה תרמה מאוד יחידת ההאזנה האלחוטית של ההגנה.

מאמצי האיסוף

מודיעין אנושי

במסגרת פעילות איסוף המידע הופעלו מקורות אנוש - יהודים במוסדות השלטון הבריטי וסוכנים ערבים ברחבי הארץ. בין היתר הופעלו מודיעים מתנדבים רבים, שעבדו במתקני הבריטים, במשטרה, במחנות הצבא, במשרדי הממשלה, במחלקת הדואר והטלגרף, בבתי המשפט ועוד. נערכו מבצעי איסוף להשגה חשאית של מסמכים. שוטרים ופקידים בני היישוב העברי, חברי ההגנה, שעבדו במערכת השלטון הבריטי, היו נכס חשוב מאוד לש"י [22].

עיתונאים יהודים מסרו לש"י ידיעות שנפסלו על-ידי הצנזורה בנוגע להלכי רוח בציבור הערבי ולכוונות של השלטון הבריטי. חלק מאנשי הש"י פעלו כמעט בגלוי - הבולשת הבריטית ידעה על קיומם ותפקידיהם. לכמה אנשי ש"י היו קשרים עם ערבים ועם בריטים מהבולשת ניתן להניח שחלק מהם הלשינו על חבריהם.

בשנות ה-40 סיפקו כפריים בדרום לבנון לש"י התרעות על כוונת הערבים לתקוף יישובים יהודים בגליל.

מודיעין מבצעי

המחלקה הסורית, יחידה שמנתה 12 חברים של ההגנה בפקודו של יהושע (ג'וש) פלמון, פעלה בשנים 1941-1943 בלבנון ובסוריה בתיאום עם המודיעין הבריטי. מטרותיה היו פגיעה בגרמנים במקרה שסוריה ולבנון ייכבשו על-ידי צבא גרמניה וכן השגת ידיעות צבאיות ופוליטיות [23].

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

המחלקה הערבית הייתה ענף פעילות מבצעי-מודיעיני בהגנה ובפלמ"ח. לאנשיה הייתה יכולת להתחזות לערבים. מחלקת מסתערבים של הפלמ"ח (שכונתה "השחר") התבססה על בוגרי המחלקה הסורית, על עולים ממדינות ערב שהוכשרו בקיבוצים, על בני עדות המזרח תושבי מושבות וערים, וכן על דוברי ערבית יוצאי מדינות המערב, שמילאו תפקידי מנהלה, הדרכה ופיקוד ולא פעלו כמסתערבים.

אנשי "השחר" חיו ועבדו כערבים תקופות ממושכות במפעלי ים המלח ובנמל חיפה, המסתערבים אספו מידע בבסיסי צבא בריטיים וכן פתחו עסקים ביישובים ערביים, בין היתר ביפו וברמלה. המחלקה ביצעה חדירות לאיסוף מידע מודיעיני בעבר הירדן ובסוריה וכן פעולות חבלה בחיפה הערבית בתחילת מלחמת העצמאות. מסתערבים סייעו ליחידות ההגנה והפלמ"ח באמצעות איסוף ידיעות, סיור, עזרה בהכנת תיקי כפרים ותיקים של בסיסים בריטיים. על המסתערבים הוטלה גם משימות של "תעמולת לחש" - הפצת שמועות שמטרתן הייתה לוחמה פסיכולוגית[24]. המחלקה הבלקנית (שבה שירתו הן גברים והן נשים) הוקמה ב-1944 במטרה להכשיר שליחים שיצנחו במדינות הבלקן או יגיעו אליהן בדרך הים - כדי לסייע להצלת יהודים ולשם מאבק בנאצים. המחלקה פורקה לאחר כיבוש הבלקן עלידי הצבא האדום[25].

מודיעין קרבי

הש"י סיפק מודיעין רצוף למבצעי ההגנה, בהם שחרור מעפילים ופיצוץ תחנות מטרה ותחנות מכ"ם בריטיות. זיאמה דיבון ריכז את תחום המודיעין הקרבי בש"י. אנשי הש"י ערכו סיורים קרקעיים להכרת השטח והיישובים הערביים. אחת ממשימותיהם החשובות הייתה סקר הכפרים הערביים שבעקבותיו אורגנו תיקי הכפרים.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

על הסיירים הוטל להביא מידע מכפרים ערביים - על האוכלוסייה ועל המנהיגים המקומיים, על הקרקעות ובארות המים, על אנשי הכנופיות החמושים בנשק וכן נתונים על מספר מכשירי הטלפון ומקלטי הרדיו בכל כפר. במלחמת העצמאות התבררו תיקי הכפרים כבעלי ערך רב. ארגון ההגנה השתמש במפות של ממשלת המנדט. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה נאסרה מכירת מפות, והארגון השיג אותן בדרכים משלו. המפה הסטנדרטית הייתה בקנה מידה 1:5,000, שהייתה הגדלה של מפה בקנה מידה 1:20,000.

סיורי האוויר בהגנה החלו עם הפעלת מחלקת הטיס של הפלמ"ח. קציני מודיעין ומפקדים נעזרו בסיורים האלה כדי לאסוף מידע לקראת פעולות מבצעיות. תצלומי אוויר ראשונים הוכנסו לשימוש בהגנה לשם הכנת תיקי הכפרים. במלחמת העולם השנייה הוחל בהפקת תצלומי אוויר. את הצילומים צילם ערי גלס, שהיה טייס במלחמת העולם הראשונה. מאוחר יותר הועבר התפקיד למחלקת הטיס של הפלמ"ח.

מודיעין גלוי

ב-1943 החל מעקב שיטתי אחר פרסומים גלויים - בעיקר העיתונות הערבית המקומית, פרסומי ממשלת המנדט, ספרים ומדריכים שונים [26]. רשת מודיעין של הש"י בהגנה (שכונתה "מחריש") פעלה בשנות ה-40 בבתי חרושת ובמקומות עבודה [27]. מידע בענייני ביטחון היישוב (שכונה מד"ע - מודיעין עממי) נאסף על-ידי חברי ההגנה במסגרת חיי היום-יום שלהם, והועבר למפקדיהם הישירים [28].

מודיעין תקשורת

מודיעין תקשורת (האזנה, לימים נקרא סיגינט) נאסף באמצעות האזנה לקווי התקשורת הארצית והבינלאומית שהקימה ממשלת המנדט. הפעילות הזאת בתחום הזה הייתה האזנה לקו הטלפון של המועצה המוסלמית העליונה בירושלים, והיא החלה זמן קצר לאחר מאורעות 1929. יצחק בן-צבי, מנהל בלשכה המאוחדת, שהייתה גוף מודיעין משותף של הוועד הלאומי וההנהלה הציונית, חש במתח הגובר לפני מאורעות 1929, ופעל להקמת יחידת האזנה במפקדת ההגנה בירושלים, ששכנה בבית ועד העיר (כיום רחוב אתיופיה 15).

בפעילות ההאזנה עסקו גרשון סלוצקאי, מפקד ההגנה באזור גאולה, ודוברי ערבית נוספים. אלה הסתייעו במהנדס אוסקר אגוזי משירות הטלפונים בדואר. בהאזנה הופק מידע בעל ערך רב על הפעילות של ההנהגה הערבית, על עמדותיה ועל מגעיה עם שלטונות המנדט ועם גורמים ערבים מחוץ לארץ-ישראל. באמצעותה התקבלו בין היתר התרעות על אירועים צפויים ("התנפלויות").

למידע הזה הייתה תרומה מיוחדת למאבק המדיני של התנועה הציונית בארץ ובלונדון בעניין ההמלצות של ועדת שו וועדת הופסימפסון, שחקרו את מאורעות 1929 והובילו לפרסום הספר

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

הלבן ולהגבלת העלייה לארץ ישראל. חלק מרישומי השיחות שנקלטו תורגמו לאנגלית, וההקלטות המקוריות בערבית אף הועברו להנהלה הציונית בלונדון.

ירושלים הייתה המוקד של כל הפעילות המדינית החשובה. בעיר פעלה מרכזיית טלפונים עירונית אחת. המידע שנאסף באמצעותה היה בעל ערך רב לפעילות המדינית והביטחונית.

בשנים האלה החל להתבסס מערך מודיעין התקשורת של היישוב באמצעות האזנה ישירה לקווי הטלפון של אישים ומוסדות, איסוף באמצעות עובדים נאמנים להגנה במרכזיות ובבולשת ומבצעים מיוחדים. בסוף התקופה, לקראת מלחמת העולם השנייה, החלה לפעול בתל-אביב האזנה לתקשורת אלחוטית של הבריטים כמודיעין לפעילות ההעפלה .

לקראת מלחמת העצמאות הפעילו הש"י והמחלקה המדינית בסוכנות מערך האזנה קווי בערים הגדולות. עובדים יהודים בשירותי הטלפון והטלגרף ובצנזורה הבריטית שפעלה תחת הבולשת (CID) העבירו לש"י מידע רב שנאסף באמצעות מעקב אחר שיחות טלפון ומברקים מוצפנים שחלק מהם פוענחו [29].

ר"ן (ריגול נגדי)

ב-1939, לאחר המרד הערבי, מיקדו הבריטים את מאמציהם ביישוב היהודי. ההתנגדות של היהודים לספר הלבן שפורסם ב-1939 הפכה את היישוב המאורגן בעיני הבריטים מידיד ליריב, וארגון ההגנה נהפך ליעד מודיעיני של ממשלת המנדט. המשטרה הבריטית עצרה פעילים ומפקדים בהגנה, ועשתה מאמצים לגלות סליקים ולהחרים נשק. מרכז ההגנה הטיל על שאול מאירוב להקים יחידה ארצית לריגול נגדי (ר"ן). הגוף עסק באיסוף ידיעות על המשטרה הבריטית, בחשיפת משתפי פעולה עם הבריטים ובהתחקות אחרי הפורשים. הר"ן הצליח לחדור ליחידות המודיעין הבריטי. היחידה אספה

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

מידע על הבריטים ממסמכים צבאיים, מחוברות הדרכה צבאיות וממפות צבאיות ואזרחיות. אותרו שוטרים ופקידים בריטים שהסכימו לשמש סייענים.

קשר מודיעיני עם הבריטים

בתקופת המרד הערבי החל שיתוף פעולה מודיעיני-מבצעי בין הבריטים ומוסדות היישוב: ארגון ההגנה, הנוטרות, משמר היישובים, משמר הרכבת, פלגות הלילה בפיקודו של וינגייט. שיתוף הפעולה החשאי עם הבריטים כלל את הפעילויות הבאות: איסוף מידע מודיעיני, שליחת סירת הכ"ד (כ"ג יורדי הסירה); שיגור מסתערבים ללבנון ולסוריה; הפעלת המשרד לחקירת יוצאי מדינות האויב בחיפה; והכשרת גברים ונשים מהיישוב העברי לצניחה באירופה הכבושה לשם סיוע ללוחמים בנאצים במדינות מוצאם.

כאשר המצב החמיר והיה חשש שהגרמנים יפלו לארץ-ישראל התהדק שיתוף הפעולה המודיעיני מבצעי, והוקמה במאי 1942 המחלקה הגרמנית בפלמ"ח. הכוח הוכשר לבצע פעולות גרילה תוך התחזות לאנשי צבא גרמנים [30]. בסתיו 1942 - לאחר שכוחות בעלות-הברית, בפיקודו של פילדמרשל ברנרד מונטגומרי, הביאו באל-עלמיין את הכוחות הגרמניים והאיטלקיים בפיקודו של ארווין רומל - חל שוב שינוי לרעה ביחס של הבריטים אל היישוב העברי. במרכזו של שיתוף הפעולה הזה עמד ראובן זסלני (שילוח).

בסוף שנות ה-40 ניהלה בריטניה מדיניות כפולה במזרח-התיכון. מצד אחד הייתה המדיניות שנקבעה על-ידי הממשלות בראשות השמרנים והלייבור בלונדון ומצד אחר הייתה מדיניות חשאית ולא רשמית, שנוהלה על-ידי קציני מודיעין ודיפלומטים ערביסטים, שנקטו באופן עצמאי פעולות פוליטיות חשאיות - במטרה לתמרן מנהיגים ערבים נגד היישוב העברי [31].

קשרי מודיעין עם צרפת

צרפת וישראל סיכמו ביניהן ב-1946 על שיתוף פעולה מודיעיני על רקע מאבק ההגמוניה במזרח התיכון בין בריטניה וצרפת. בסתיו 1947 העביר השירות החשאי הצרפתי לאנשי ההגנה מידע על מזימה של בריגדיר אילטיד קליטון, יועץ למשרד המזרח-התיכון הבריטי, אשר נספח לשגרירות הבריטית בקהיר. המזימה היוזמה הזאת נועדה להבטיח את מעמדה האסטרטגי של בריטניה במזרח התיכון. הצרפתים הבחינו במאמצייהם המחודשים של הבריטים ליישם את תוכנית הקנטוניזציה של ועדת מוריסון-גריידי, והזהירו את הסוכנות היהודית מפני תקיפת היישוב העברי על-ידי כוחות לא סדירים של הליגה הערבית.

ב-13 בינואר 1948 דיווח מוריס פישר, קצין הקישור של הש"י עם המודיעין הצרפתי, כי קליטון הגיע להבנה עם ראש ממשלת לבנון, ריאד אל-צלח, שלפיה הכוחות הבריטיים יתפנו מצפון ארץ-ישראל מוקדם יותר מן המתוכנן כדי לאפשר לכוחותיו של קאוקג'י לפעול בחופשיות. מידע חשאי נוסף לימד על כך שהמודיעין הבריטי יזם פלישה של צבאות לתפיסת ארץ-ישראל עם סיום המנדט.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

המודיעין הצרפתי עדכן את בן-גוריון שממקורותיו נודע כי הבריטים הצליחו לשכנע את פארוק מלך מצרים להצטרף לקואליציית המלחמה הערבית, כי מדינות ערב החליטו סופית להתקיף יחד ובבת אחת ב-15 במאי 1948 וכי תל-אביב תותקף מיד מן האוויר[32].

הכנות מודיעיניות לקראת מלחמה

לקראת פלישת צבאות ערב חשה הנהגת היישוב בהסדר של מערך מודיעין צבאי, המבוסס על איסוף, עיבוד והפצה של מידע בנושאי סדר-הכוחות, פני השטח ואמצעי הלחימה - לשם הערכות מצב ותכנונים מבצעיים. אנשי הש"י - עשרות עובדים קבועים ומאות פעילים מתנדבים - לא קיבלו הכשרה צבאית משום שהיו עסוקים במאבק נגד הבריטים, בהתמודדות עם הפורשים ובמעקב אחר ערביי ארץ-ישראל במאורעות התכופים[33].

זמן קצר לאחר החלטת האו"ם ב-29 בנובמבר 1947 החל מערך הש"י בפעולה מאומצת שמטרתה הייתה לגלות סימנים על תגובת הערבים. הוחלט להחדיר מסתערבים ליפו, לחיפה ולרמלה-לוד כדי לעמוד על הלכי הרוח בצד הערבי. מסתערב אחד נהרג ושניים אחרים נתפסו ביפו. בנוסף הגביר הש"י באותם ימים את מערך ההאזנה שלו לקשר הקווי לשם ציתות לשיחות של מנהיגים ערבים בולטים[34]. מאמץ נוסף הופעל כדי לשפר את המודיעין הפוליטי עלידי ראובן שילוח, שעבר מירושלים למטה ההגנה בבית האדום בתל-אביב. חיים הרצוג, קצין מודיעין מנוסה משירותו בצבא הבריטי, הוזעק להחליף את שילוח בירושלים ולעמוד בקשר עם הבריטים. כך נותר מערך המודיעין ללא אדם בעל ניסיון צבאי בכלל, וניסיון מודיעין צבאי בפרט[35].

ב-30 ביוני 1948 הוציא סגן הרמטכ"ל צבי איילון פקודה לפירוק הש"י ולהקמת שירות מודיעין חדש שיהיה כפוף לאג"ם. תפקידו יהיו מודיעין קרבי, ביטחון מבצעים, ריגול נגדי, צנזורה והאזנה. מרכיבים אחרים של פעילות הש"י עברו לגופים שמהם התפתחו השב"כ והמוסד.

גופי מודיעין באצ"ל ובלח"י

הגם שהמאמר הזה עוסק במודיעין של ארגון ההגנה חשוב להזכיר את גופי המודיעין באצ"ל ובלח"י - כדי להשלים את תמונת מסגרות המודיעין בתקופה שלפני הקמת המדינה.

מחלקת שירות ידיעות (מש"י) באצ"ל הוקמה ב-1937, אך נסגרה בשל קשיים בתפקודה ולאחר שנחשפה לבריטים. באותה שנה הגיע מזכיר מפקדת האצ"ל, אברהם שטרן ("יאיר"), לפולין עם המלצה מז'בוטינסקי לשיתוף פעולה בין הצבא הפולני והאצ"ל לשם העברת כלי נשק ותחמושת מפולין לארץ. במרס 1939 הגיעו מהארץ להרי הקרפטים 25 מפקדים של האצ"ל כדי לעבור בהדרגת קצינים פולנים קורס סודי בנושאי שיטות של לוחמת גרילה.

מחלקת המודיעין של האצ"ל, שכונתה "דלק", הוקמה עם הכרזת המרד בשלטון הבריטי עלידי מפקד הארגון, מנחם בגין, בפברואר 1944. בראש המודיעין של האצ"ל עמד תחילה אליעזר (אלי) תבין,

והחליף אותו יעקב עמרמי, שעמד בראשו בשנים 1945-1948. המחלקה אספה מודיעין, בעיקר על הבריטים, לצורך מבצעים. פעילותה במגזר הערבי הייתה מצומצמת מאוד, והתבססה בעיקר על איסוף ידיעות מאנשי הארגון שהתגוררו בערים מעורבות.

במלחמת העולם השנייה ולאחר מכן המשיכו ארגוני המודיעין של היישוב, בראשם ש"י ו"דלק", לאסוף מודיעין בשלוש חזיתות: הבריטים, הזירה הפנימית (איסוף מידע על הארגונים המתחרים) והערבים. הפעילות האיסופית התבססה בעיקר על הפעלת מקורות אנוש ועל ציטות לרשתות קשר ולטלפונים של הבריטים בארץ ושל גופים ערביים.

גם הלח"י הפעיל מסגרת מודיעין - מחלקה ו' או "הליגה" - אך פעילותה הייתה מצומצמת מאוד [36].

סיכום

כבר בראשית ההתיישבות היהודית בארץ ישראל נוצר חיכוך עם חלק מהאוכלוסייה הערבית בארץ. הפגיעות ביהודים חייבו להקים מיד מסגרת לאבטחה ("בר גיורא", "השומר"). לשם כך נדרש מידע על הכוונות והיכולות של הערבים לפגוע ביהודים. בשלב מוקדם אולתרו ארגונים קטנים שהתבססו בעיקר על היכרות טובה עם השכנים הערבים ועם שפתם ותרבותם.

ארגון ההגנה נוסד ב-1920 כגוף ארצי שמטרתו שמירה על ביטחון הישוב. בתחילת ימיו של הארגון המודיעין לא היה מרכיב משמעותי, והוא החל להתגבש רק בשנות ה-30 - ברמה המקומית וברמה האזורית. רק 20 שנים לאחר הקמת ההגנה הוקם ארגון המודיעין הארצי - הש"י. בעשר השנים שבהם פעל הש"י הארצי בהצלחה הוא ביסס תשתית מודיעינית להקמתה של קהילת המודיעין.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

בשנים הראשונות לקיומו שיתף ארגון ההגנה פעולה עם הבריטים, ובתקופה הראשונה לא חודד הצורך בארגון מודיעין עצמאי חזק ליישוב העברי. לאחר המרד הערבי הוכר הצורך בארגון מודיעין ארצי מתואם, שיתבסס על יכולות איסוף והעברת מידע מבצעי לכוחות.

הש"י נדרש לקיים קשרי עבודה עם השלטון הבריטי, וברבזמן להפעיל כלים מודיעיניים נגדו, שכן הוא היווה איום על העלייה לארץ וההתיישבות בה.

לש"י היו הצלחות חשובות בתחומי המודיעין הקרבי, המודיעין האנושי ומודיעין התקשורת. התנאים המיוחדים, החשאיות והמחסור במשאבים השפיעו מאוד על תפקוד הש"י. הגופים הרבים שפעלו בו נהפכו לאחר קום המדינה לגופים נפרדים: ש"מ (שירות מודיעין צבאי), ש"ב (שירות ביטחון), מצ"ח (משטרה צבאית חוקרת) ומודיעין מדיני (במשרד החוץ ובמוסד).

בסוף שנות ה-40 פעלו כל גופי המודיעין בארץ ובחו"ל - המודיעין הצבאי, המחלקה המדינית של משרד החוץ ושירות ביטחון הפנים - בחפיפה מסוימת, ושררה אי בהירות בהירות בנוגע להגדרות של תפקידים ותחומי פעילות. הגופים האלה פעלו ללא רעיון מסדר וללא תפיסה משותפת בנוגע לתהליך העבודה המודיעיני, אך בהנהלת הסוכנות היהודית הצליחו לנווט בין הארגונים השונים.

לקראת מלחמת העצמאות באו לידי ביטוי מגבלותיו של הש"י ובהן: התאמתו למלחמה במיליציות (למשל, במאורעות 1936-1939) אך לא למערכה נרחבת; היעדר ניסיון וידע במודיעין צבאי הנדרש למלחמה בצבאות סדירים; היעדר גוף מחקרי לעיבוד מעמיק של המידע הגולמי הרב; וחוסר נגישות למדינות ערב שהיו מחוץ לתחומי פעילותו. התייצבות הקווים, יציאת הבריטים מהארץ ובריחת ערביי ארץ-ישראל הובילו לאובדן מקורות אנוש ולירידה בחשיבותה של ההאזנה לתקשורת בערים המעורבות. כל אלה חייבו מעבר למסגרות חדשות - ואלה הוקמו לאחר מכן בצה"ל.

• המחבר מודה לד"ר מרדכי נאור ולמר יוסי דגן על הערותיהם המועילות.

[1] סא"ל (מיל) אסא לפן, "הש"י - שירות הידיעות של ה'הגנה'", בתוך: צבי עופר ואבי קובר (עורכים), **מודיעין וביטחון לאומי**, מערכות, תל-אביב, 1987, עמ' 93.

[2] יואב גלבר, **שורשי החבצלת: המודיעין ביישוב - 1918-1947**, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 1992, עמ' 59.

[3] לפן, 1987, עמ' 96.

[5] לפן, 1987, עמ' 94.

[6] גלבר, 1992, עמ' 725.

[7] שלומי שטרית, **ראשונים להעז - פלגות הלילה המיוחדות של אורד וינגייט**, ספריית יהודה דקל - המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, 2017, מקווה ישראל, עמ' 24.

[8] לפן, 1987, עמ' 93.

[9] חזי סלומון, "השפעת ארגוני המודיעין של היישוב על הערכת המצב של בן גוריון (1947-1946) (מערכות) 309 אוגוסט 1987", עמ' 30.

[10] אבישי טייכר, פוסט בפייסבוק - היסטוריה ושימור בישראל, 10.6.2020.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

- [11] יואב גלבר, "הקמת המודיעין הצבאי", **"מערכות"** (294-295 יולי 1984), עמ' 23.
- [12] עזרא דנין, "הקמת הש"י הערבי", **"מערכות"** (294-295 יולי 1984), עמ' 32-35.
- [13] סלומון, 1987, עמ' 31.
- [14] **שם**, עמ' 35.
- [15] גלבר, 1984, עמ' 20.
- [16] **שם**, עמ' 20.
- [17] סלומון, 1987, עמ' 30.
- [18] לפן, 1987, עמ' 97.
- [19] סלומון, 1987, עמ' 30.
- [20] **שם**, עמ' 30.
- [21] גלבר, 1992, עמ' 717.
- [22] אפרים דקל, **עלילות ש"י**, מערכות, תל-אביב, 1953, עמ' 6.
- [23] לקסיקון, עמ' 242.
- [24] **שם**, עמ' 404.
- [25] **שם**, עמ' 241.
- [26] **שם**, עמ' 406.
- [27] **שם**, עמ' 238.
- [28] **שם**, עמ' 246.
- [29] גלבר, 1992, עמ' 721.
- [30] נאור, 1992, עמ' 241.
- [31] מאיר זמיר, "חשיפה: המודיעין הבריטי עודד את הפלישה של צבאות ערב לישראל ב-1948", **"הארץ"**, 17.9.2014.
- [32] מאיר זמיר, "הסודות של בן גוריון", **"הארץ"**, 15.5.2020.
- [33] גלבר, 1984, עמ' 20.
- [34] **שם**, עמ' 21.
- [35] **שם**, עמ' 22.
- [36] אפרים לפיד, **לוחמי הסתר: המודיעין הישראלי - מבט מבפנים**, משכל - הוצאה לאור מייסודן של ידיעות ספרים וספרי חמד, ראשון לציון, 2017, עמ' 26.

אופן התנהלותו של ארגון ההגנה בכלל, וגיוסה של ההעפלה לליכוד היישוב סביב הנהגתו, תרמו לכך שבשונה מתנועות שחרור לאומי רבות אחרות, נחסכה מן היישוב מלחמת אחים עקובה מדם בדרכו להשגת העצמאות

פרופ' אביבה חלמיש, המחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות באוניברסיטה הפתוחה

האם ועד כמה השפיעו הפעולות שביצע ארגון ההגנה על ההחלטה של בריטניה להעביר את שאלת ארץ-ישראל לאו"ם ועל החלטת האו"ם מ-29 בנובמבר 1947 בעניין ארץ-ישראל? שאלות אלה שנויות במחלוקת מאז שנות ה-40 של המאה ה-20, והן מהדהדות בחיבורים שכותבים היסטוריונים עד היום. פריטי ההיסטוריוגרפיה הראשונים על תולדות המאבק בשנים 1945-1948 ייחסו משקל רב להעפלה בגיבוש ההחלטה של בריטניה לעזוב את ארץ-ישראל, וציינו את התרומה שהייתה לפרשת "אקסודוס" להשגת הרוב להחלטת האו"ם מ-29 בנובמבר 1947 על חלוקת הארץ ועל הקמת מדינה יהודית בחלק ממנה^[1].

ואולם, רוב המחקרים המבוססים על מסמכים בריטיים מן השנים 1945-1948, שנחשפו מאמצע שנות ה-70 ואילך, מציגים תמונה שונה, והיא, שההעפלה ויתר דרכי המאבק של היישוב המאורגן ושל ארגוני הפורשים לא מילאו תפקיד מרכזי בהחלטתה של ממשלת בריטניה להעביר את שאלת ארץ-ישראל לאו"ם (בפברואר 1947) ולהחלטתה להחזיר לו את המנדט על ארץ-ישראל. גם אלה המייחסים משקל למאבק של היישוב על דרכיו השונות בעיצוב ההחלטות של בריטניה, מגדירים את השפעתו כחזוקה המגמה בכיוון שאליו נטתה ממילא בריטניה בשל שיקולים כלכליים, אסטרטגיים ואימפריאליים, ואולי כתרומה לזירוז ההכרעה^[2].

באופן דומה, המסקנה העולה מן המחקרים, המבוססים על מסמכים ארכיוניים, היא שלמאבק של היישוב (להבדיל מן הפעילות המדינית-דיפלומטית) לא הייתה השפעה של ממש על המלצותיה של ועדת האו"ם לשאלת ארץ-ישראל ועל החלטת האו"ם ב-29 בנובמבר 1947^[3].

המאמר הזה אינו עוסק בשאלות שהוצגו בפסקת הפתיחה כפשוטן, אלא סוקר, מנתח ומעריך את התרומה שהייתה להגנה בחזית המדינית של המאבק של היישוב ושל התנועה הציונית מתום

מלחמת העולם השנייה עד קבלת החלטת האו"ם 181 בדבר סיום המנדט הבריטי על ארץ-ישראל וחלוקת הארץ לשתי מדינות - ערבית ויהודית. לשם כך דן המאמר בשתי ועדות חקירה בין-לאומיות שביקרו בארץ-ישראל ב-1946 וב-1947: ועדת החקירה האנגל-אמריקנית והוועדה המיוחדת של האו"ם המוכרת בראשי התיבות של שמה - אונסקו"פ (UNSCOP: United Nations Special Committee on Palestine). המאמר עוסק בתרומה, הישירה והעקיפה, שהייתה להגנה בגיבוש מסקנותיהן של ועדות החקירה; בתרומתה הייחודית של ההעפלה למאבק; ובהתנהלותו של ארגון ההגנה בתקופה שלאחר פרסום מסקנות ועדת אונסקו"פ וקבלת החלטת החלוקה בעצרת הכללית של האו"ם.

דוד בגוריון מעיד בפני ועדת החקירה האנגל-אמריקנית בירושלים, 1946

ועדת החקירה האנגל-אמריקנית, 1946

בסתיו 1945 דחתה ממשלת בריטניה את פנייתו של נשיא ארצות-הברית הארי טרומן לאפשר עלייה מיידית של 100 אלף עקורים יהודים מאירופה לארץ-ישראל. בנאום שנשא שר החוץ הבריטי ארנסט בוויין בפרלמנט הבריטי ב-13 בנובמבר 1945 הוא הזמין את ממשלת ארצות-הברית לכונן ועדה אנגלו-אמריקנית משותפת שתבחן את בעיית יהודי אירופה ותסקור את בעיית ארץ-ישראל לאור אותה בחינה^[4].

בוועדה, ששמה המלא היה "הוועדה האנגלית-אמריקנית לחקירת הבעיות של יהדות אירופה ושל ארץ-ישראל (Anglo-American Committee of Inquiry on Jewish Problems in Palestine and Europe)", שישבה ב-12 חברים: שישה בריטים ושישה אמריקנים^[5]. התפקיד העיקרי של הוועדה, לצורך הדיון הזה, היה: "לבחון את התנאים המדיניים, הכלכליים והחברתיים בפלשתינה (א"י), כפי

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

שהם משפיעים על בעיית העלייה היהודית לארץ והתיישבותם (של היהודים) בה, ועל רוחם של העמים היושבים בה עכשיו". על הוועדה הוטל להמליץ בפני ממשלות בריטניה וארצות-הברית "על טיפול ביניים בבעיות האלה וגם על פתרון מתמיד [6]". במילים פשוטות: לבחון עד כמה יכולה ארץ ישראל לשמש יעד הגירה לעקורים היהודים שנמצאו אז באירופה. הוועדה החלה לפעול בווינגטון ב-5 בינואר 1946. בהמשך יצאו חברה ללונדון, ולאחר מכן סיירו במחנות העקורים בגרמניה ובאוסטריה. ב-6 במרס 1946 הגיעה הוועדה לירושלים, ושהתה בארץ-ישראל עד סוף החודש. ב-20 באפריל היא הגישה את מסקנותיה, ואלה התפרסמו ברבים ב-1 במאי 1946.

מנקודת הראות הציונית, אף כי היו במסקנות של הוועדה כמה נקודות אור (ובראשן הדרישה להעלאה מיידית של 100 אלף עקורים יהודים מאירופה לארץ-ישראל) - הן היו מאכזבות מבחינת המטרה הראשית של המאבק הציוני [7]. ניתן אפוא לומר שהרושם הטוב שעשה היישוב על חברי הוועדה, וכן ההתרשמות שלהם שבעיני רוב העקורים היהודים באירופה ארץ-ישראל הייתה יעד ההגירה המועדף - כל אלה לא הולידו המלצה ברוח המטרה הציונית כפי שהוגדרה אז: כינון מדינה יהודית בכל שטחה של ארץ-ישראל [8].

עם זאת, להתרשמותם של חברי הוועדה ממה שראו ושמעו בארץ-ישראל ובאירופה יש משמעות בהבנת התקופה ואירועיה, והדיון כאן מתמקד בעניינים שהעסיקו את חברי הוועדה בנוגע לארגון ההגנה: עוצמת הקשר בין ההגנה להנהלת הסוכנות היהודית; מספר חברי ההגנה; כמות הנשק שברשות הארגון ואיכותו; כוחו הצבאי של ארגון ההגנה ויכולת הפעולה שלו במצב שיווצר בארץ ישראל בעקבות פתרון זה או אחר שתציע הוועדה [9].

העדים מטעם הסוכנות היהודית וההגנה הציגו עמדה עמומה בשאלת מידת השליטה של הנהלת הסוכנות היהודית בהגנה. כך, למשל, י"ר הנהלת הסוכנות היהודית, דוד בן-גוריון, הגדיר בעדותו את ההגנה כארגון חשאי. ובכל זאת, התרשמותם של חברי הוועדה הייתה, שארגון ההגנה סר למשמעתה של הסוכנות היהודית ב-1946, ממש כפי שהיה בעת המרד הערבי בשנים 1936-1939 כשהיה ארגון גלוי [10].

הממשלה הבהירה לוועדה שההגנה הוא ארגון סודי, ולכן קשה להעריך את מספר חבריו. היא נקבה במספר "עד 80 אלף", וטענה שברשות הארגון נשק בכמות ניכרת. באותה עת העריכה הממשלה כי מספר חברי האצ"ל הפעילים הוא כ-1,000 ומספר אנשי המילואים כ-4,000; מספר חברי לח"י על-פי ההערכה היה 170-200 [11]. חבר הוועדה הבריטי ריצ'רד קרוסמן התרשם: "למעשה ההגנה היא משמר-מולדת יהודי, מורכב מרוב היהודים והיהודיות בגיל צבא. [...] יש לה גרעין מקצועי שאנשיו מקדישים לו את כל זמנם [12]."

הוועדה ייחסה חשיבות מיוחדת להערכת הכוח הצבאי של ההגנה ושל יכולתו לפעול אם וכאשר יוחלט על פתרון כזה או אחר של שאלת ארץ-ישראל. הממשלה ציינה לזכות ההגנה את האימון הצבאי והמשטרתי שקיבלו חלק מחברי הארגון מן הבריטים בעת המרד הערבי ובמהלך מלחמת-העולם השנייה. בנוסף היא ציינה לטובה את ההשתתפות של ההגנה בשמירת הביטחון בארץ

בתקופת המרד הערבי ואת הימנעותו ממעשי תגמול בערבים (קו פעולה שהוגדר אז ונקרא בהיסטוריוגרפיה היישובית "הבלגה").

מפקד הכוחות הבריטיים בארץ ישראל, מייג'ורגנרל ג'ון דארסי, אמר לוועדה שאם יוטל עליו לאכוף פתרון פרויהודי, הוא יוכל לעשות זאת ללא קושי רב, תוך הסתייעות בהגנה. לעומת זאת, פתרון פרוערבי יחייב להפעיל כוחות גדולים (שלוש דיוויזיות) במשך זמן רב (ארבעה עד שישה חודשים) כדי למגר את ההתנגדות של היהודים. הוא תיאר את ההגנה כגוף צבאי בעל יכולות טובות מאוד, שיוכל לקבל לידי את השליטה בארץ למחרת צאתם של הבריטים ממנה, וגם לעמוד מול כל התנגדות מצד מדינות ערב^[13].

קרוסמן סבר שארגון ההגנה הוא הכוח הלוחם החזק ביותר במזרח-התיכון, "מפני שאינו צבא פרטי, אלא כל היישוב היהודי מאורגן להתגוננות". הסכנה בעיניו הייתה לא מהומות מצד הערבים, אלא התנגשות בין הצבא הבריטי ובין ההגנה. הוא העריך שהכוח שיידרש לכפות חלוקה של ארץ-ישראל לא יהיה גדול יותר מן הכוח שיידרש לפרק את ארגון ההגנה מנשקו^[14].

חיפושי נשק בקיבוץ יגור על ידי הבריטים ב"שבת השחורה", יוני 1946

כאמור, מנקודת ראות ציונית, מסקנותיה של הוועדה היו מאכזבות על אף ההתרשמות החיובית שלה מן ההגנה (ומעניינים נוספים). הוועדה המליצה שלעת עתה הארץ תהיה לא ערבית ולא יהודית, ושבעתיד היא תהיה מדינה דרלאומית. גרועה אף יותר מנקודת הראות הציונית הייתה התוכנית שגובשה בעקבות דוח הוועדה, תוכנית מוריסון-גריידי, שעיקרה היה: כינון אוטונומיה חבלית בארץ ישראל. וכך, בקיץ 1946, לאחר כמעט שנה של מאבק בבריטים, לא התקדמה הציונות אף לא במעט

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

לקראת מטרתה המוצהרת: הקמת מדינה יהודית בכל ארץ־ישראל. באותה עת הגיע לשיא המאבק הצבאי של היישוב - "ליל הגשרים" (16 ביוני 1946) ופיצוץ מלון "המלך דוד" (22 ביולי 1946).

גם ההעפלה צברה תאוצה כשהאוניות הגיעו בתכיפות רבה יותר ועם מספר מעפילים גדול יותר [15].

התגובה של הבריטים על "ליל הגשרים" הייתה תקיפה - "השבת השחורה" (29 ביוני 1946), והיה ברור שיש באמתחתם של שלטונות המנדט צעדים חריפים עוד יותר [16]; ולנוכח התגברות ההעפלה הם החלו לגרש את המעפילים שנתפסו בים - לקפריסין (אוגוסט) .

תרומת ההעפלה בחזית הפנימית

לנוכח המצב הזה החליטה ההנהגה הציונית לשנות את אופי המאבק נגד בריטניה. תנועת המרי העברי חדלה להתקיים, והוחלט לרסן את המאבק הצבאי על סוגיו. במונחים של אותה תקופה ההחלטה הייתה לנטוש את "המאבק הרצוף" ולנהל "מאבק צמוד", שהיה מוגבל לתחומי ההגנה על זכות העלייה, על זכות ההתיישבות ועל זכות ההגנה העצמית; ובמקביל להעביר את כובד המשקל של הפעילות להקמת מדינה לזירה המדינית־דיפלומטית.

ברבזמן נעשה בחדרי חדרים שינוי גם בהגדרת המטרה של המאבק הציוני, שהייתה עד אז כינון ארץ־ישראל כולה כמדינה יהודית, כפי שהוחלט בוועידת בילטמור במאי 1942 [17]. באוגוסט 1946 נערך בפריז כנס מורחב של הנהלת הסוכנות היהודית, שבו סוכם: ההנהלה מוכנה לדון בהצעה לכינון מדינה יהודית בת־קיימא בשטח מתאים של ארץ־ישראל (A viable Jewish state in an adequate area of Palestine) [18]. הייתה קו פעולה במישור הדיפלומטי ומאחורי הקלעים, השינוי הטקטי, המעבר ל"מאבק צמוד" המתנהל בריסון ובאיפוק, יושם באופן מדי.

לא כל הציבור היה מסוגל להבין ולקבל את האיפוק הטקטי במאבק, במיוחד את ההוראות למתן את ההתנגדות בחזית ההעפלה. עבור הפלמ"ח זו הייתה גזירה שכמעט לא יכול היה לעמוד בה. בפגישה של מפקדי הפלמ"ח (ממפקד מחלקה ומעלה) עם בן־גוריון שהתקיימה באפריל 1947 הם העלו בפניו את שאלותיהם־טרונותיהם: "מדוע אין מתנגדים לגירוש המעפילים, מדוע אין העפלה אלא בממדים קטנים [...], מדוע צמודים ב'תגובה' לנמל חיפה (ולא בחו"ל)" [19].

ההחלטה על מיתון המאבק, נכתב בעלון הפלמ"ח, פגעה ב"רצוננו הטבעי וההכרחי להמשיך במלחמה בעד אותם ערכים שעליהם חונכנו" [20].

יתר על כן, ההחלטה הזאת השאירה את זירת הפעילות ל"פורשים", ואפשרה להם את "התפארות השווא [...] על היותם 'הלוחמים היחידים' נגד הבריטים, והגבירה את נטיית לב הנוער אליהם [21]. בדיעבד תיארה נתיבה בן־יהודה את תחושותיהם של הפלמ"חניקים כך:

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

אנחנו התנדבנו מרצוננו לפלמ"ח. ובער בנו היצר להילחם, בעיקר בגלל מה שקרה ליהודים בשואה, ובעיקר בגלל שהאצ"ל והלח"י היו עכשיו היחידים שהראו לעולם מה יהודים כן יכולים לעשות. [...]. מסוף מלחמת העולם הם לא הפסיקו לרגע לעשות פעולות נהדרות, ראוותניות והרבה מאיתנו מתו להצטרף אליהם [22].

במציאות המורכבת הזאת סייעה ההעפלה, שעליה היו מופקדות שתי זרועות של ההגנה - המוסד לעלייה ב' והפל"ם (בלי לשכוח, כמובן, את חלקם המכריע של המעפילים) - להנהגת היישוב לכבוש את נפש הנוער ולשכנע את הציבור לקבל עליו את המרות הלאומית [23]. בימים שבהם ההעפלה נותרה תחום המאבק הכמעט יחיד של היישוב המאורגן שעליו מותר היה לדבר ברבים, ובתקופה שבה פגעו הפורשים בבריטים והתגאו בהצלחותיהם, הייתה ההעפלה אמצעי לליכוד שורות היישוב ולחיזוקו בכך ששימשה הוכחה שלא רק הפורשים מכים בבריטים [24]. ואכן, בציבור שררה הסכמה רחבה בנוגע להעפלה [25], ובכך היא סייעה להנהגה לרכז את מאמצי בזירה המדינית, ובסתר - לבנות את הכוח לקראת המערכה הבאה, המלחמה מול הערבים.

ההעפלה נשלפה מארסנל המאבק הציוני כשלושה חודשים לאחר שהסתיימה מלחמת העולם השנייה [26].

עוד לפני שהתחדש המאבק של היישוב נגד הבריטים (באוקטובר 1945), והיא הייתה לאחת מארבע החזיתות שבהן התנהל המאבק להקמת מדינה יהודית. החזיתות האחרות היו: פעילות מדינית ודיפלומטית; פעולות צבאיות מסוגים שונים; והקמת יישובים. למאבק הייתה סיסמה משולשת: "בוז לספר הלבן! עלייה חופשית! מדינה עברית!", וההעפלה נועדה לשמש בראש ובראשונה מנוף להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל.

יש להדגיש: המטרה של ההעפלה, כמו מטרת המאבק הציוני בכלל, לא הייתה מוגבלת לביטול "הספר הלבן", שעיקרו היה הגבלת העלייה במטרה לשמור על יחסי כוחות דמוגרפיים של שליש יהודים ושני שלישים ערבים), גם לא להשגת עלייה חופשית (לנוכח החלטת בריטניה מנובמבר 1945 להגביל את העלייה ל-1,500 נפש בחודש), ואף לא נועדה לפתור את בעיית העקורים. מטרתה הראשית הייתה להביא להקמתה של מדינה יהודית בארץ ישראל. אדריכלי המדיניות הציונית ייעדו לה תפקיד מרכזי בהוכחת הקשר שבין פתרון שאלת העקורים היהודים באירופה להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל ולהפגנת רצונם של יהודים לעלות לארץ חרף כל המכשולים.

היא הייתה אמורה לשמור בכותרות העיתונות ובתודעה הציבורית העולמית את בעייתם של העקורים היהודים הנמקים באירופה חודשים רבים לאחר שהמלחמה הסתיימה, והיה בה כדי להביך את הבריטים שחסמו את דרכם של ניצולי שואה אל מה שהיה בעיניהם מולדתם - זאת תוך ניצול היתרון המוסרי של התביעה הציונית.

המטרה המובנת מאליה לכאורה - להביא יהודים לארץ ישראל - לא הייתה המטרה הראשית והעיקרית של ההעפלה. לפיכך, העובדה שההעפלה לא הביאה להגדלת מספר היהודים שנכנסו לארץ ישראל בין תום מלחמת העולם השנייה להקמת מדינת ישראל מעבר למכסה החודשית של 1,500 הסרטיפיקטים, אין בה כדי להעיד שנכשלה [27].

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

הגדרת המטרות של ההעפלה כפי שהוצגו לעיל נעשתה בישיבות סגורות וגם בריש גלי. במאי 1945, סמוך מאוד לתום המלחמה, אמר משה סנה, ראש המפקדה הארצית של ההגנה, בישיבת הוועד הפועל הציוני, שהמאבק סביב העלייה הלא לגלית הוא המנוף הטוב ביותר לקידום מטרות הציונות: "ופה אין הכוונה לתוספת עולים - גם דבר זה מכובד - אלא מנוף לשינוי פני הדברים".

אליעזר ליבנשטיין (ליבנה), מן המופקדים על ביטאוני ההגנה באותן שנים, כתב בביטאון **מלחמתנו** בקיץ 1945 שההעפלה ("עלייה בכל עת ובכל דרך") היא "המכשיר העיקרי של היאבקותנו הפוליטית [28]". במכתבו מ-1 באוקטובר 1945, שבו הורה על חידוש המאבק בבריטים והתווה את דרכיו, הציב בן-גוריון במרכז את העלייה הלא לגלית על סוגיה (ב' וגם ג' - הלוא היא ההעפלה המזוינת), וייחד לה חלק ניכר מן המכתב [29].

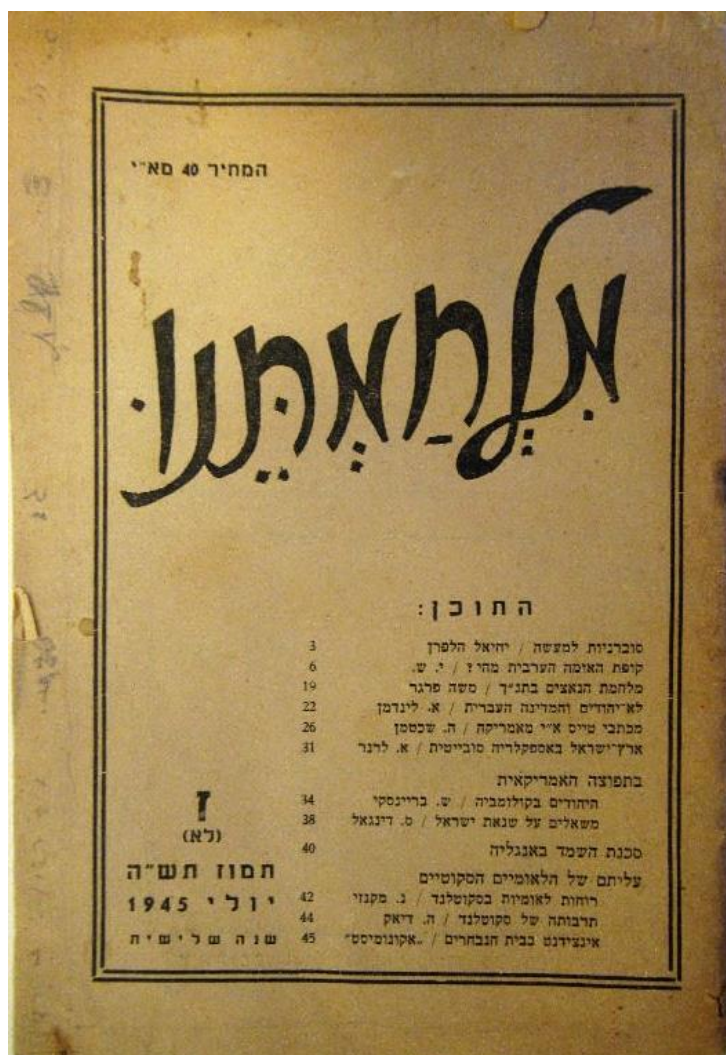
נוסף על המטרות שהוזכרו לעיל היו להעפלה כמה מטרות, שחלקן הוגדרו מלכתחילה, ואחרות התגבשו במהלך הזמן, או שהיו תוצר לוואי שלה. אחת מהן הייתה מתיחת גשר בין היישוב לגולה, שהיה בבחינת גילוי של סולידריות לאומית חוצת ימים, מדינות ויבשות, וכן חיזוק תומכותיו של הגשר הזה בשני צידיו - בארץ-ישראל ובחוץ לארץ. באירופה נועדה ההעפלה לשמור על המורל של היהודים במחנות העקורים, להוכיח שהיישוב דואג לאחיו שבגולה ולהניא את העקורים מלהגר למדינות אחרות; בארצות-הברית היא נועדה לגייס את דעת הקהל היהודית כדי שזו תפעיל לחץ על הממשל.

המטרה הנוגעת ביותר לדיון הזה הייתה ליכוד היישוב סביב נושא פוזיטיבי, שלגביו קיימת הסכמה רחבה בציבור, כלומר, סביב מאבק המתנהל תחת מרותה של ההנהגה הנבחרת, שגבולותיו ברורים ומוגדרים, ושגם הצד השני, הבריטי, שומר בו על כללי משחק מסוימים [30]. חשיבותו של התפקיד הארץ-ישראלי של ההעפלה, שגברה מאז קיץ 1946, הגיעה לשיאה בקיץ 1947.

ב-15 ביוני 1947 הגיעה לארץ-ישראל ועדת האו"ם המיוחדת לשאלת ארץ-ישראל (אונסקו"פ). על הוועדה הוטל להכין דוח לעצרת הכללית של האו"ם ולהגיש הצעות "אשר נראות לה מתאימות לפתרון שאלת ארץ-ישראל [31]". ההנהגה הציונית נערכה לקראת פעילות הוועדה במטרה לשכנע את חבריה שהפתרון הוא הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל.

לצורך הדיון הנוכחי די בהבהרה, שראשי הסוכנות היהודית התוו קו שלפיו בפומבי יש לדרוש מדינה יהודית עצמאית בכל הארץ, ובמגעיים החשאיים אפשר להודות שהם חותרים לחלוקה ברוח ההחלטה של הנהלת הסוכנות היהודית מאוגוסט 1946: "מדינה יהודית בת קיימא בשטח מתאים של הארץ" [32].

את הפעילות של ההנהגה הציונית מול אונסקו"פ הנחו שני עניינים מרכזיים. האחד - להוכיח לחברי הוועדה שהיישוב בשל לריבונות ושהציבור סר למרות הנהגתו המדינית הנבחרת. לפיכך עמדה הנהלת הסוכנות היהודית בתוקף על כך שהיא תופיע בפני הוועדה כמייצגת הבלעדית של היישוב ושל התנועה הציונית, ואסרה על ארגונים ומפלגות אופוזיציוניים להופיע בפני הוועדה בנפרד. העניין השני היה לשכנע את חברי ועדת האו"ם ביכולתו של היישוב לעמוד מול התקפות הערבים לאחר שהבריטים יעזבו את הארץ.

ועדת החקירה מטעם האו"ם - אונסק"פ, 1947

ב-12 ביולי 1947, בעוד הוועדה מסיירת בארץ ומקיימת בה את דיוניה, חטפו אנשי האצ"ל בנתניה שני סרג'נטים בריטים כבני ערובה לחייהם של חברי הארגון - אבשלום חביב, יעקב וייס ומאיר נקר - שנידונו למוות על חלקם בפריצת כלא עכו ב-4 במאי. לקראת סוף ביקורה של ועדת אונסק"פ התקרבה לחופי הארץ אוניית המעפילים "אקסודוס 1947" - יציאת אירופה תש"ז, ועליה 4,500 מעפילים, המספר הגדול ביותר עד אז.

הבריטים השתלטו על האונייה בים, הפנו אותה לנמל חיפה, ושם העבירו את המעפילים לשלוש אוניות גירוש והחזירו אותם לצרפת. בסוף יולי הוצאו להורג שלושת חברי האצ"ל, והאצ"ל הוציא לפועל את אימו והוציא להורג בתלייה את שני הסרג'נטים הבריטים - ממש במקביל להגעת אוניות הגירוש לצרפת. במשך כשלושה שבועות סירבו המעפילים לרדת לחוף על אף ההזמנה הנדיבה של ממשלת צרפת. ב-22 באוגוסט יצאו האוניות בדרך להמבורג, ושם הורידו הבריטים את המעפילים לרציף הנמל ב-8 וב-9 בספטמבר, ושילחו אותם ברכבות למחנות מעצר [33].

מועד הפלגתה של "אקסודוס" לא תוזמן מראש כך שתגיע לארץ-ישראל בעת ביקורה של ועדת האו"ם [34], אולם השתלשלות האירועים ביולי-ספטמבר 1947 העניקה לגירוש מעפילי "אקסודוס"

תפקיד רב משמעות במאבק המדיני הציוני - בראש ובראשונה בחזית הפנימית. ההנהגה לא ידעה את נפשה מרוב דאגה ותסכול לנוכח חטיפת הסרג'נטים ותלייתם. החשש העיקרי של ההנהגה היה שבתקופה הרת הגורל הזאת עלול המעשה הזה לסכל את המאמצים להוכיח את יכולתה להטיל את מרותה על היישוב. פרשת אקסודוס, בייחוד מאבקם העיקש והממושך של המעפילים, סיפקו להנהגה הזדמנות להוקיע את הפורשים ולהקיאם מן היישוב – זאת תוך הוכחת הנזק של מעשיהם.

העיתון דבר, שביטא את עמדת ההנהגה, האשים את הפורשים בכך שמעשיהם פוגעים במאבק "הטהור והטראגי של 4,500 מעפילי 'ציאת אירופה תש"ז [35]. "יום לאחר תליית הסרג'נטים כינה העיתון את המעשה "פשע", והאשים את הפורשים שהפשע הזה יגרום להשכחתה של עלילת הגבורה של "אקסודוס". בעמוד הראשון של הגיליון הזה הובאה ידיעה על כך שתליית הסרג'נטים מאפילה בלונדון על תלאות המעפילים [36]. בביטאון מפא"י, הפועל הצעיר, נכתב באותו שבוע: "אילו לא היתה בארץ ישראל יד הטירוף הטירויסטי רמה, אילו לא נעשתה התועבה הזאת בקרבנו על ידי תליית שני הסרג'נטים הבריטים, אפשר שבעם הבריטי כולו היה חל מפנה רציני ביחס להאבקותנו המדינית, שהיה משמש גם לחץ על ממשלתו [37]."

שבועיים לאחר מכן כתב ישראל גורפינקל (לימים, גורי, ח"כ ממפא"י): "מעשה התועבה בשני הסרג'נטים הבריטים הטיל את צלו השחור על הגילוי הנהדר של גבורת המעפילים, ודחק אותו לקרן זוית [38]. "משה שרתוק (לימים, שרת, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית) הסתייע בהעפלה כדי לשפוך את חמתו על הפורשים, להביע את תסכולו מהתנהגותם ולערוך עימם חשבון היסטורי. בנאומו בפני הוועד הפועל הציוני שהתכנס בציריך באוגוסט 1947 טען כי "הטרור הוא סכין בגבה של ההעפלה".

הוא הוסיף: "לא היה לנו שיא כזה של גבורה במערכה כאותו השיא שהעלו אותנו אליו מעפילי "ציאת אירופה 1947". לא היה שיא כזה של גבורה מוסרית של אלפי אנשים, נשים וילדים שכך קידשו את השם. [...] ולא היה לנו שפל כזה של קלון בעולם, של השפלה כמו במעשה תליית הסרג'נטים. וזה היה כנגד זה. והדברים הצטרפו יחד. ואנחנו יודעים איך רושם "ציאת אירופה" בצרפת קודם כל ובוודאי באנגליה וגם באמריקה הוקטן על ידי הנבלה היא [39]."

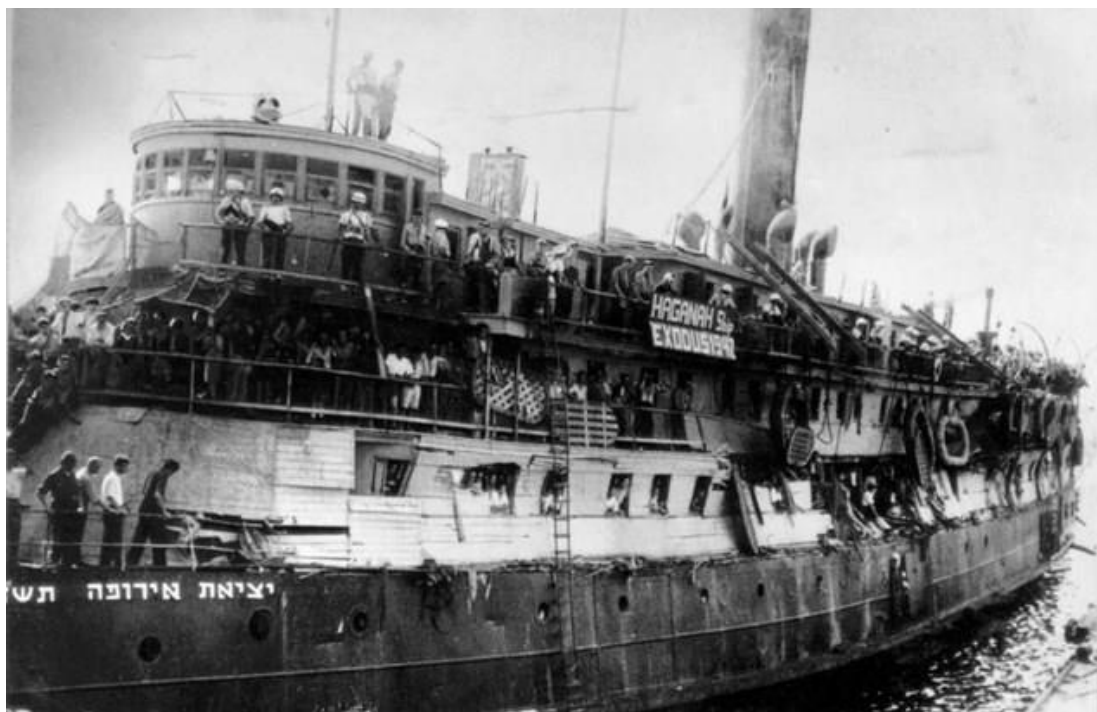
התבטאויות נוספות ברוח ההתנגדות העקרונית לטרור השמיעו נציגים של ההגנה בעדויותיהם בפני ועדת אונסקו"פ [40].

הדיון הזה אינו עוסק בשאלה אם הטענות כלפי הפורשים בנוגע לגורלם של המעפילים היו נכונות מבחינה עובדתית. הן מובאות כאן כהדגמה לשימוש שעשתה ההנהגה בהעפלה לשם ניגוח הפורשים במאמציהם ללכד את היישוב סביב מהלכיה וכדי להוכיח לציבור, לבריטים ולוועדת האו"ם את התנגדותה לטרור ואת שליטתה במצב. ההצהרות הרמות של ההנהגה באו גם לסבר את אוזנו של הנציב העליון, אשר ציפה באותה עת להתלקחות מחודשת של הסזון [41]. ואולם, שלא כמו בשלהי 1944 ובראשית 1945, הפעם אפשרה ההעפלה לשמור על אחדות היישוב ועל התלכדותו סביב הנהגתו חרף חילוקי הדעות.

קייץ 1947 היה מעין מיקרוקוסמוס של שנות המאבק שלאחר מלחמת העולם השנייה. שלוש העלילות שהתרחשו במהלכו - פעילותה של אונסקו"פ, ההוצאה להורג של הסרג'נטים ופרשת אקסודוס - מאפשרות לא רק לעמוד על התרומה הייחודית שהייתה להגנה בחזית המדינית של המאבק של היישוב והתנועה הציונית באותן שנים, אלא גם להסב את תשומת הלב לכך שתרומתה העיקרית של ההעפלה למאבק להקמת המדינה הייתה לא בחזית המדינית החיצונית אלא בחזית הפנימית - מבית.

בתחילת המאמר נכתב שהמסקנה העולה ממחקרים המבוססים על מסמכים ארכיוניים היא שלמאבק של היישוב לא הייתה השפעה של ממש על המלצותיה של ועדת האו"ם בשאלת ארץ ישראל ועל החלטת האו"ם מ-29 בנובמבר 1947 [42]. עתה אבקש לסייג את הטענה הגורפת הזאת תוך הפניית תשומת הלב לחזית הפנימית - ליישוב [43].

הגעתה של "אקסודוס" לנמל חיפה והאירועים שהתרחשו סביבה המחישו לחברי אונסקו"פ את אי האמון שרחש היישוב היהודי כלפי ממשלת המנדט בשל מדיניות "הספר הלבן" והגבלת העלייה ל-1,500 אנשים בחודש. הדוח שהגישה הוועדה תיאר את התרשמות חבריה מההעפלה: "במהלך שהייתה בארץ ישראל שמעה הוועדה מחברים מסוימים שלה דיווח של עדי ראייה על התקריות הקשורות להבאתה לנמל חיפה, תחת ליווי ימי בריטי, של אוניית המהגרים "אקסודוס" 1947". בתקרית הזאת, כמו בדומות לה, הבחינה הוועדה במאמצים העיקשים להביא מהגרים יהודים לארץ ישראל למרות מאמצי המניעה הנחושים מצד הממשלה, וכן [הבחינה] בתמיכה הרחבה שמקבלים המאמצים האלה מצד היישוב היהודי בארץ ישראל ובחוף לארץ [44]."

יציאת אירופה תש"ז לאחר שנתפסה על ידי חיל הים המלכותי, יולי 1947

הדוח הצביע על תרומתה העיקרית של ההעפלה למאבק להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל: העובדה שזכתה לתמיכה רחבה מצד הציבור היהודי בארץ ובעולם. לפיכך, תרומתה העיקרית של

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

ההעפלה למאבק להקמת המדינה הייתה בחזית הפנימית - בליכוד היישוב סביב הנהגתו הנבחרת ובהוכחת בגרותו האזרחית ובשלותו לעצמאות. כבר עשר שנים קודם לכן הגיעה ועדת פיל למסקנה כי "בשנת 1936 הגיע הבית הלאומי היהודי לידי כך שהוא גדל והיה למעין מדינה בתוך מדינה [45]". כאמור, גם ועדת החקירה האנגל-אמריקנית התרשמה מיכולתו של היישוב לנהל את חייו [46], והכפיפות של הזרוע הצבאית להנהגה האזרחית הנבחרת הייתה אחת הסיבות לכך. על החשיבות שייחסו חברי אונסק"פ לקבלת המרות של ההנהגה המדינית ניתן ללמוד מכך שאחד מחברי הוועדה, גיאורג כורגה גארסייה-גרנאדוס, מצא לנכון לציין בהתרשמותו מן הביקור בארץ, שהאצ"ל ולח"י (קבוצת שטרן בלשוננו), סירבו לקבל על עצמם את מרותה של הסוכנות היהודית [47].

נושא נוסף שבו עשתה ההנהגה הציונית מאמצים לקראת ביקור הוועדה ובמהלכו היה לשכנע את חבריה ביכולתו של היישוב לעמוד מול התקפות הערבים לאחר שהבריטים יעזבו את הארץ. אנשי ההגנה שהופיעו בפני הוועדה הכינו תשובה מפורטת ובנויה היטב לשאלות בנוגע ליכולת העמידה של ההגנה נגד תוקפנות ערבית בעתיד. הם הבהירו שארגון ההגנה משוכנע ביכולתו להדוף כל התקפה ערבית, גם ממדינות ערב, וכן להכות את הבסיסים האוויריים והימיים של מדינות ערב שיצטרפו להתקפה בארץ-ישראל.

הם ציינו שללוחמי ההגנה יש "מורל גבוה", התייחסו לתעשיית הנשק המפותחת של היישוב ואמרו כי יהודי ארצות-הברית יתנדבו בוודאי לסייע במערכה. בנוגע לכוח האדם של ההגנה הם ציינו כי הארגון מונה 90 אלף חברים. הם התחמקו מן השאלה על כמות הנשק הכבד שברשות הארגון - זאת משום שידעו שלאמיתו של דבר אין בידינו נשק כבד. כלי הנשק היחידים שהיו ברשות הארגון היו מרגמות ומקלעים [48].

חברי אונסק"פ חששו שקבלת דרישתה של התנועה הציונית למדינה תהיה גזר דין מוות ליישוב. על כן חשבה הייתה עדותו של ישראל גלילי, ראש המפקדה הארצית, שערך השוואה בין הכוחות של הצד הערבי לבין אלה של ההגנה, זאת לדבריו תוך הסתמכות על "שירותי המודיעין המצוינים" שיש להגנה בקרב הערבים. על שאלות יושב-ראש הוועדה האם גם היישובים המבודדים יוכלו להגן על עצמם, הייתה לאנשי ההגנה תשובה סדורה: "להגנה יש את התוכניות, את האנשים ואפילו את כלי הרכב למטרה הזאת [49]".

הפגישה הותירה רושם עז על אמיל סנדסטרום השוודי, יושב-ראש הוועדה, והרגיעה את חששותיו מכך שהמלצות הוועדה יהוו גזר דין מוות ליהודים. הוא התרשם כי במקרה של התפרצות אלימה של הצד הערבי יחבור ארגון ההגנה לארגונים האחרים (האצ"ל ולח"י), וכוחם המשותף לא רק ימנע את ההתקפה אלא גם יאפשר כיבוש של שטחים אחרים שהוקצו למדינה הערבית, מהלך שבסופו יזכו היהודים ברובה המוחלט של הארץ [50].

לפגישתו של סנדסטרום עם אנשי ההגנה הייתה השפעה מכרעת על עמדתו בעניין החלוקה. הוא ביסס את תוכנית החלוקה על הכוח היהודי, שבו לא הטיל ספק. אלעד בן-דרור, החוקר הבולט של פעילותה של אונסק"פ, העריך: "ברי כי הפגישות עם אנשי ה"הגנה" (שהיו משוכנעים ביכולתם להדוף התקפה ערבית) ועם אנשי האצ"ל (שאישרו את הדברים והצהירו כי בעימות הצפוי ישתפו

פעולה עם ה"הגנה" הביאו אותו [את סנדסטרום] להכרה נחרצת זו [חלוקת הארץ], והיו עבורו גורם משמעותי ביותר בחקירה [51].

נקודה חשובה נוספת בהתרשמותה של ועדת האו"ם הייתה סוגיית מרותה של ההנהגה המדינית על הכוח הצבאי של היישוב. לאנשי הוועדה היה ברור שארגון ההגנה כפוף ל"רשויות", ואינו מקבל בעצמו החלטות כיצד לנהוג. כשנשאל גילי האם ארגון ההגנה יהיה הצבא במדינה היהודית, הוא ענה שהחלטה בעניין תתקבל עלידי רשויות המדינה. המסר היה שההגנה מתפקד כבר כצבא במדינה ריבונית. נציגי הסוכנות היהודית הציגו את ההגנה בתור "צבא העם", ועל השאלה האם הוא הצבא של הסוכנות היהודית, התשובה הייתה: דהיורה - לא, דהיפקטו - כן [52].

חיים ויצמן מוסר עדות בפני ועדת האום אונסקופ, מאי 1947

להערכת הכוח הצבאי של ארגון ההגנה ולהיותו כפוף למרותה ולסמכותה של הנהגה מדינית נבחרת יש משנה חשיבות לנוכח העובדה שבבסיס תפיסתו של סנדסטרום עמדו בין היתר מושגים קלסיים של המשפט הבינלאומי, שלפיו אחד הקריטריונים המרכזיים להכרה בריבונותה של מדינה הוא החלת הריבונות כלפי פנים ויכולת הגנה מפני כוחות חוץ [53].

לשירותי המודיעין של ההגנה הייתה תרומה להצלחת המאבק הציוני בתקופת הפעילות של אונסקופ"פ. ארגון ההגנה הקים מחלקה מיוחדת למעקב אחר חברי הוועדה והצוות שלה. חוליות של ההגנה הונחו לעקוב אחר פעילות הוועדה ולפקח על כל היבט בחייהם של חברי הוועדה ופקידיה. הותקנה האזנה לקווי הטלפון שלהם, ולעובדי המלון ניתנו הנחיות לאסוף כל פריט שהם השאירו בחדריהם [54]. מקורות המודיעין של ההגנה דיווחו על הלכי הרוח של חברי הוועדה, למשל, התברר שהמפגש של חברי הוועדה עם ויצמן הניע כמה מהם לאמץ את רעיון החלוקה [55].

חלקו של ארגון ההגנה בשמירה על פירות ההצלחה המדינית, סתיו 1947

בעת שמעפילי "אקסודוס" עשו את דרכם על אוניות הגירוש הבריטיות מפורט דה בוק שבצרפת לנמל המבורג שבגרמניה (בשלהי אוגוסט-תחילת ספטמבר), מיצתה ההעפלה את תפקידה המדיני כמנוף להקמת מדינה יהודית. מאז ואילך פעלה ההנהגה הציונית כדי למנוע מהגולם לקום על יוצרו. אף כי נהוג לציין את החלטת האו"ם מ-29 בנובמבר 1947 כנקודת המפנה בעניין הזה, המפנה התחולל לאמיתו של דבר כבר בחילופי אוגוסט וספטמבר 1947. ניתן היה להבחין בכך בעת כינוסו של הוועד הפועל הציוני בציריך בין 25 באוגוסט ל-2 בספטמבר 1947.

במליאה העלו הדוברים על נס את ההעפלה, ובהחלטות שהתקבלו בסיום המושב נאמר: "הוועד הפועל הציוני רואה את תנועת ההעפלה לארץ-ישראל מתוך התנאים הנתונים כיסוד עיקרי בהיאבקותה המדינית של הציונות נגד מזימות 'הספר הלבן' וכתפקיד חיוני במערכת ההצלחה של המוני ישראל". ואולם בישיבה סגורה, שבה "אפשר לדבר דברים ברורים", אמר בן-גוריון: "שאלת ביטחון היישוב והקמת כוח יהודי מזוין [...] היא המרכזית והחיונית ביותר גם ליישוב וגם לציונות, כי בה תלוי כל עתידנו הקרוב והרחוק, ולפיה אנו חייבים לקבוע כל האסטרטגיה הציונית גם כלפי חוץ וגם כלפי פנים"^[56].

כחודשיים קודם לכן (ב-18 ביוני 1947) הוציא בן-גוריון הוראות למפקדת ההגנה, ובהן הגדיר את המערכה בין הציונות למדיניות "הספר הלבן" כמערכה שהיא "ביסודה מדינית ולא צבאית". לדבריו, "גם פעולות צבאיות הנדרשות מזמן לזמן במאבק מדיני זה אינן אלא לשם חיזוק המערכה המדינית"^[57].

סדר העדיפויות הזה הוא שהכתיב את עמדתו של בן-גוריון בשאלה כיצד להגיב על גירוש מעפילי "אקסודוס" להמבורג באוגוסט, ועל הורדתם שם, שנעשתה לאחר פרסום המלצות ועדת אונסקו"פ ב-1 בספטמבר. לאחר שכבר לא היה צורך לשכנע גורמים בין-לאומיים בדבר הקשר בין פתרון בעיית העקורים היהודים באירופה להקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל, וכל שנותר היה לשכנע שני שלישים מחברות האו"ם לקבל את המלצות אונסקו"פ בדבר חלוקת הארץ לשתי מדינות ולהבטיח שבריטניה לא תכשיל את יישומן, עשתה ההנהגה הציונית מאמצים שההעפלה לא תסכן את קטיפת הפירות המדיניים ולא תסכל אותה. על כן היא הורתה להגיב במתינות - בארץ ובגרמניה - על גירוש מעפילי "אקסודוס" להמבורג^[58].

במהלך הורדת מעפילי "אקסודוס" מאוניות הגירוש בהמבורג התגלה באחת מהן מטען חומר נפץ. הדבר עורר מתח בין ההנהגה המדינית לאנשי המוסד לעלייה ב' והפלמ"ח. וזה סיפור המעשה: לפני שהפליגו אוניות הגירוש, שעליהן מעפילי "אקסודוס", מפורט דה בוק לעבר המבורג העבירו אנשי הפלמ"ח שעל החוף חומר נפץ ופתילי שהיה לאוניה שעליה פיקד איש הפלמ"ח מיכה פרלסון (פרי). ההחלטה לבצע חבלה באוניית הגירוש התקבלה על-ידי אנשי הפלמ"ח במקום ללא אישור מן המוסד לעלייה ב', שכן בפלמ"ח הייתה מסורת לפגוע באוניות הגירוש הבריטיות באשר הן. חומר הנפץ הוטמן במרתף אוניית הגירוש "אמפייר רייוול", וכאמור, התגלה על-ידי הבריטים לאחר שהמעפילים ירדו ממנה. קופסת חומר הנפץ התפוצצה באחד המבנים בנמל המבורג זמן קצר לפני שעמדה להיערך בו מסיבת עיתונאים.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

למרבה המזל, הסתיימה הפרשה ללא נפגעים, אולם היא עוררה את זעמו של בן-גוריון שדרש מראש המוסד לעלייה ב', שאול מאירוב (לימים, אביגור), לערוך בירור בעניין. בן-גוריון, שחשש מכך שהאירוע עלול לפגוע בהישג המדיני של התנועה הציונית, ראה במעשה הפרת מרות - מעשה שבוצע, לשיטתו, בניגוד להחלטות מוסכמות, והיה עלול לערער את הצגת המנהיגות הציונית כלגיטימית וכסמכותית ללא בקיעים. לא ברור מי היה חשוד בעיני בן-גוריון בהפרת ההוראות - אנשי הפלמ"ח, אנשי המוסד לעלייה ב' או מאירוב עצמו. מאירוב הבהיר לבן-גוריון שהוא נתן הוראה מפורשת לא לחבל באוניות הגירוש, אולם כלל לא ברור מתי וכיצד העביר את ההוראה הזאת ולמי.

ההוראה היחידה שהועברה לאוניות כשנודע שהמעפילים יגורשו להמבורג הייתה: "אל לכם לגרום שם לקרבנות שלכם". לאחר שהפליגו האוניות מפורט דה בוק לא הייתה כל דרך להעביר לאנשים שעליהן הוראות חדשות בהתאם למצב שנוצר בעקבות פרסום מסקנות ועדת אונסקו"פ. החבלה בהמבורג אפוא לא הייתה מעשה של הפרת מרות אלא תוצאה של היעדר קשר בין החוף לאוניות[59].

כשלושה חודשים לאחר מכן, מיד לאחר שהתקבלה החלטת האו"ם ב-29 בנובמבר 1947, ניתנו הוראות להפסיק את ההתנגדות לתפיסת האוניות ולהעברת המעפילים לקפריסין, ולהסתפק בהתנגדות סמלית בלבד[60]. כמו בקיץ 1946, כך גם בשלהי 1947 - לא הכול היו מסוגלים לעכל ולהבין את השינוי שחל בקו של ההנהגה הציונית, והיו אנשים שלא השלימו עימו.

המתח ואי ההסכמה בין ההנהגה המדינית, ובראשה בן-גוריון ושרתוק, לבין המופקדים על ההעפלה, ובראשם ראש המוסד לעלייה ב' מאירוב, שהצטברו מאז שהגיעו להמבורג אוניות הגירוש, ועליהן מעפילי "אקסודוס", הגיעו לשיאם סביב ההפלגה המתוכננת של שתי אוניות גדולות מרומניה (שהפליגו לבסוף מבולגריה). המתח הזה התפתח להתפרצות בישיבת מזכירות מפא"י, שהתקיימה ב-9 בדצמבר 1947. בישיבה הציג בן-גוריון את השינוי שחל ביעדיה של ההעפלה. הוא הבהיר שעד החלטת האו"ם הייתה ההעפלה אמצעי להשגת מדינה, ולאחר מכן צריך להקדיש את כל המאמצים לעניין שבו תלוי גורל העלייה: "וזהו - אם תהיה מדינה יהודית או לא?!" כלומר, בשלב הזה המדינה קודמת לעלייה "ועניין הבטחון הוא אפילו קודם לעלייה, אפילו קודם למדינה[61]".

שתי אוניות המעפילים הגדולות ביותר - "פאן יורק" ו"פאן קרסנט", שנקראו בקיצור "הפאנים" (שמותיהן בעברית היו "קיבוץ גלויות" ו"עצמאות") - נשאו עליהן 15,000 מעפילים. הן היו אמורות להפליג בדצמבר 1947 - לאחר קבלת החלטת האו"ם על חלוקת הארץ ועל הקמת מדינה יהודית בחלק ממנה. קורות האוניות הללו הועלו על הכתב בספר **אניות או מדינה**. שם הספר מבטא את הדילמה שבה התחבטו ההנהגה הציונית וראשי המוסד לעלייה ב[62]: 'כותרת הפרק שדן בהיבט הזה של הפרשה היא: "המוסד" מול המימסד'. הפרק עוסק במאבק שהסתיים בכך שאנשי ההנהגה קיבלו את מרותה של ההנהגה המדינית - למרות התנגדותם לקו הפעולה שהיא התוותה ואף שהוא התנגש עם המחויבות שהם חשו כלפי המעפילים. אנשי המוסד לעלייה ב' ביצעו בחריקת שיניים את ההסכם עם הבריטים, והאוניות הפליגו היישר מנמל בורגס שבבולגריה לקפריסין.

המסקנות העולות מן הדיון בתרומה העקיפה שהייתה להגנה בחזית המדינית של המאבק להקמת המדינה הן שבפעולותיו של הארגון, ובאופן שבו הציגו נציגיו אותו בפני גורמים בין-לאומיים, הוא

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

הצליח לשכנע אותם בשני עניינים עיקריים. האחד: היותה זרוע צבאית של תנועת שחרור לאומי, הנתונה לסמכות ולמרות של הנהגה מדינית נבחרת, ממש (או כמעט ממש) כמו במדינה דמוקרטית ריבונית. קו הפעולה הזה תרם להוכחת בשלותו של היישוב לעצמאות [63]. העניין השני: יכולתו של ארגון ההגנה להגן על היישוב מפני ערביי הארץ וגם מול התקפה של מדינות ערב.

ייתכן שהתרשמותם של הגורמים הבינלאומיים בעניין השני התגבשה בין היתר כתוצאה מהערכת יתר של הכוח של ההגנה. כמעט כל הדוחות וההתרשמויות של גורמים חיצוניים, ובכלל זה הממשלה, לוקים בהערכת יתר בנוגע למספר החברים בהגנה. ההערכות היו בין 60 אלף ל-90 אלף אנשים. לאמתו של דבר, באביב 1947 מנה הארגון כ-45 אלף חברים וחברות, בכלל זה 2,200 אנשי הפלמ"ח ו-9,500 נערים ונערות של הגדנ"ע [64].

ההתרשמות המוגזמת מכוחו היא הצלחה מבחינה תדמיתית. במשך כל התקופה - מתום מלחמת העולם השנייה עד קבלת החלטה 181 באו"ם - השפיעה התדמית של ההגנה, שהייתה שונה מכוחה בפועל, על קבלת החלטות שסייעו להגשמת מטרותיה של התנועה הציונית, זאת בשל הביטחון שהיישוב יוכל להגן על עצמו.

למאמר הזה יש שתי טענות מרכזיות. האחת - חשיבותה העיקרית של ההעפלה הייתה לא בחזית המדינית החיצונית אלא בזו הפנימית: ליכוד היישוב והוכחת נאמנותו להנהגה. הטענה השנייה - חשיבותה העיקרית של ההגנה בשנים 1945-1947 הייתה לא בחזית הצבאית-מבצעית אלא בהשפעתה העקיפה על ההחלטות הבינלאומיות. לסיום: אופן התנהלותו של ארגון ההגנה בכלל, וגיוסה של ההעפלה לליכוד היישוב סביב הנהגתו, תרמו לכך שבשונה מתנועות שחרור לאומי רבות אחרות, נחסכה מן היישוב מלחמת אחים עקובה מדם בדרכו להשגת העצמאות [65].

[1] דיון ומראי מקום מובאים אצל אביבה חלמיש, אקסודוס - הסיפור האמיתי: פרשת אניית המעפילים "יציאת אירופה תש"ז", העמותה לחקר מערכות ההעפלה ע"ש שאול אביגור, תל-אביב, 1990, עמ' 248-250.

[2] אחד הפרסומים הראשונים ברוח הזאת הוא: "דיון: ההחלטה על יציאת הבריטים מארץ-ישראל" (בהשתתפות ישראל קולת, מיכאל י' כהן, עמיצור אילן, גבריאל כהן ויוסף הלר, (קתדרה) 15 ניסן תש"ם), עמ' 139-193.

[3] ראו: אלעד בן-דרור, הדרך לכ"ט בנובמבר: פרשת אונסקו"פ וראשית מעורבותו של האו"ם בסכסוך הערבי-ישראלי, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2019. הספר הזה הוא החיבור המקיף והעדכני ביותר על ועדת אונסקו"פ.

[4] House of Commons Debates, 13 November 1945, HANSARD, vol. 415, cols 1927-35.

[5] המקורות העיקריים בנוגע לפעילות הוועדה ולהתרשמות מקצת חבריה הם: עזריאל קרליבך (עורך, ועדת החקירה האנגל-אמריקנית לענייני ארץ-ישראל, צ' ליינמן, תל-אביב, תש"ו. ניתן למצוא את הדו"ח המלא של ועדת החקירה האנגל-אמריקנית בקישור Bartley https://avalon.law.yale.edu/subject_menus/angtoc.asp); Crum, Behind the Silken Curtain: A Personal Account of Anglo-American Diplomacy Palestine and the Middle East, Simon and Schuster, New York, 1947 ברטלי קראם, מאחורי פרגוד המשי (פרשת השליחות של הוועדה האנגל-אמריקנית על א"י, (אחיאסף,

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

ירושלים, Richard Crossman, **Palestine Mission: A Personal Record**, 1947
Hamish Hamilton, New York, 1947 ובעברית: ריצ'רד קרוסמן, **שליחות ארצישראלית**, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה, 1947. וראו גם יהודה סלוצקי, **ספר תולדות ההגנה**, כרך ג/2, עם עובד, תל-אביב, 1972, עמ' 812-822.

[6] קרליבך, תש"ו, עמ' 32 וגם עמ' 36.

[7] ראו דיון אצל יוסף הלר, **במאבק למדינה: המדיניות הציונית בשנים 1936-1948**, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 77-85 ומראי מקום שם.

[8] הדיונים והמסקנות מובאים במלואם אצל קרליבך, תש"ו.

[9] על פעילות הוועדה, נוסף על הפריטים המובאים בהערה 5 ראו: יוסף הלר, "המדיניות הציונית בזירה הבינלאומית לאחר מלחמת העולם השנייה - פרשת ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית 1946-1945", **"שלם"**, ג (תשמ"א), עמ' 213-293.

[10] קרוסמן, 1947, עמ' 215.

[11] סלוצקי, 1972, עמ' 819.

[12] קרוסמן, 1947, עמ' 215.

[13] סלוצקי, 1972, כרך ג/2, עמ' 820.8-19.

[14] קרוסמן, 1947, עמ' 220.

[15] רשימה מפורטת של אוניות ההעפלה ראו: סלוצקי, 1972, כרך ג/3, עמ' 1902-1903.

[16] שם הקוד הבריטי למבצע שהתבצע ב-29 ביוני 1946 ("השבת השחורה") היה "אגאתה", ורווחה אז ההנחה שהוא רק שלב אחד בתוכנית רחבה יותר של השלטון הבריטי נגד היישוב שנקראה "ברודסייד".

[17] ראו הלר, תשמ"ה, עמ' 336. בהחלטות דובר על "קומונוולט יהודי", וזאת מטעמים טקטיים; היה ברור לכול שהכוונה היא למדינה. וראו דיון שם, עמ' 48-50.

[18] על הכנס המורחב של הנהלת הסוכנות היהודית בפרזי באוגוסט 1946 ראו הלר: תשמ"ה, עמ' 87-92, ומראי מקום שם; נוסח ההחלטה מובא שם, עמ' 436. הנוסח המקורי, באנגלית, נמצא בארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ S25/7161 (וראו גם יוסף הלר, "מ'השבת השחורה" לחלוקה: קיץ 1946 כנקודת מפנה במדיניות הציונית, "ציון, שנה מ"ג, חוברת ג-ד, עמ' 314-361).

[19] יומן בן-גוריון, 17.4.1947, ארכיון מורשת בן-גוריון, שדה בוקר.

[20] סלוצקי, 1972, כרך ג/2, עמ' 946.

[21] שם, שם.

[22] נתיבה בן-יהודה, 1948 - **בין הספירות**, כתר, ירושלים 1981, עמ' 157.

[23] על החלק של ההגנה בארגון ההעפלה ראו: סלוצקי, 1972, כרך ג/2, עמ' 1091-1114; ובמבט מבחוץ: גיאורג גארסיה-גרנאדוס, **כך נולדה מדינת ישראל: הדרמה כפי שראיתה במו עיני**, אחיאסף, ירושלים, תש"ט (1948), עמ' 185-186.

[24] ראו דיון נרחב בהיבט הזה של ההעפלה: אביבה חלמיש, "ההעפלה: ערכים, מיתוס ומציאות", בתוך: נורית גרץ (עורכת), **(נקודות תצפית: תרבות וחברה בארץ-ישראל, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, תשמ"ח, עמ' 86-98.**

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

[25] ראו את התרשמותו בעניין הזה של ריצ'רד קרוסמן, חבר הוועדה האנגלו-אמריקנית (מטעם בריטניה) - קרוסמן, 1947, עמ' 216. גם ועדת האו"ם (אונסקו"פ) עמדה על כך - ראו ציטוט מן הדוח שלה המובא בהמשך הדיון.

[26] נהוג לחלק את ההעפלה לשלוש תקופות: מ-1934 עד פרוץ מלחמת-העולם השנייה; תקופת המלחמה; התקופה שבין תום מלחמת-העולם השנייה להקמת מדינת ישראל (1945-1948).

[27] הבריטים ניכו ממכסת 1,500 הסרטיפיקטים לחודש את מספר המעפילים שהורשו להיכנס לארץ או שנכנסו אליה על-פי הערכתם. ראו חישוב בנוגע לתקופה מ-15.12.1945 עד 14.6.1947 אצל חלמיש, 1990, עמ' 252 הערה 15; וכן סיכום העלייה בשנים (1948-1945) עד הקמת המדינה, אצל משה סיקרון, **העלייה לישראל 1948 עד 1953: תוספת סטטיסטית**, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים, 1957, עמ' 2, לוח A.1

[28] סלוצקי, 1972, כרך ג/2, עמ' 843-844.

[29] אבי עמוס [בן-גוריון], הנמען אינו ידוע **Political Documents of the Jewish Agency, May 1945- December 1946**, Hasifriya Hazionit, Jerusalem, 1996, pp. 148-149.

[30] ראו בעניין הזה: אביבה חלמיש, "מ'מנוף' ל'אגרוף': חלקה של ההעפלה במאבק על ארץ-ישראל 1948-1945, "עלי זית וחרב ז (2007), עמ' 63-85.

[31] בן-דרור, 2019, עמ' 42.

[32] שם, עמ' 137 וראו שם מראי מקום נוספים.

[33] ראו חלמיש, 1990, עמ' 187-203.

[34] ראו שם, עמ' 58-61. באשר לטענות הקושרות את ההפלגה לפעילותה של אונסקו"פ ולהפרכתן ראו: אביבה חלמיש, "אקסודוס: סרט ששינה את ההיסטוריה", בתוך: חיים בראשית, שלמה זנד, משה צימרמן (עורכים), **קולנוע וזיכרון: יחסים מסוכנים**, ?מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים, תשס"ד, עמ' 354-355, וכן: בן-דרור, 2019, עמ' 130.

[35] דבר 20, ביולי 1947.

[36] דבר 1, באוגוסט 1947.

[37] **הפועל הצעיר** 5, באוגוסט 1947. הכותב הוא עורך העיתון יצחק לופבן.

[38] **הפועל הצעיר** 19, באוגוסט 1947.

[39] ישיבת הוועד הפועל הציוני, 25.8.1947, אצ"מ. S5/320,

[40] בן-דרור, 2019, עמ' 169.

[41] דוח גולדה מאירסון (לימים, מאיר) על שיחתה עם הנציב העליון, 31 ביולי 1947, אצ"מ, S25/5601; שדר מן הנציב העליון לשר החוץ, 1 באוגוסט 1947, ניירות קאנינגהאם, קופסה II, תיק 2 (צילום בגנזך המדינה).

[42] ראו: בן-דרור, 2019, עמ' 131-132.325,

[43] ראו: חלמיש, 1990, עמ' 133-148.

[44] שם, עמ' 135.

[45] **הרצאת הוועדה המלכותית לפלשתינה (א"י)**, (יולי 1937, מסמך פרלמנטרי 5479 [תרגום רשמי]), פרק י', פסקה 94.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

- [46] קרוסמן, 1947, עמ' 207, 215.
- [47] גארסייה-גרנאדוס, תש"ט, עמ' 119.
- [48] ראו בעניין הזה דיונים מפורטים אצל בן-דרור, 2019, עמ' 168-170; סלוצקי, 1972, כרך ג/2, עמ' 984-983. על פגישת נציגי הוועדה עם ראשי ההגנה ראו גם: גארסייה-גרנאדוס, תש"ט, עמ' 185-191.
- [49] בן-דרור, 2019, עמ' 169-170 ומראי מקום שם.
- [50] שם, עמ' 170, 291.
- [51] שם, עמ' 292.
- [52] שם, עמ' 169.
- [53] שם, עמ' 292.
- [54] שם, עמ' 80.
- [55] שם, עמ' 144.
- [56] דיוני הוועד הפועל הציוני, ישיבה ג', 26.8.1947, אצ"מ S5/320, דברי בן-גוריון בישיבה הזאת הובאו גם בספרו **במערכה**, מפלגת פועלי ארץ-ישראל, תלאביב תש"י, כרך ה, עמ' 18.
- [57] דוד בן-גוריון, **בהילחם ישראל**, עם עובד, תלאביב, 1975, עמ' 13-14.
- [58] ראו: חלמיש, 1990, עמ' 173-186.
- [59] שם, עמ' 195-200.
- [60] סלוצקי, 1972, כרך ג/2, עמ' 1463; חלמיש, 1990, עמ' 197.
- [61] ישיבת מזכירות מפא"י, 9 בדצמבר 1947, ארכיון מפלגת העבודה, 23/47.
- [62] זאב (וניה) הדרי וזאב צחור, **אניות או מדינה: קורות אניות המעפילים הגדולות "פאן יורק" ו"פאן קרשנט"**, "הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, אין מקום ואין תאריך הוצאה.
- [63] ראו בעניין זה גם עמיר בראור, **מחולשה לחלישה: הפיקוח הפוליטי על הכוח הצבאי במעבר מיישוב למדינה**, נבו הוצאה לאור, צפריים 2018. בספר בוחן המחבר את התפתחותם של דפוסי הפיקוח של המוסדות הפוליטיים הפורמליים ביישוב על ארגון ההגנה.
- [64] סלוצקי, 1972, כרך ג/2, עמ' 1295; יגאל עילם, **ההגנה: הדרך הציונית אל הכוח**, זמורה, ביתן, מודן, תלאביב 1979, עמ' 253.
- [65] ראו: אביבה חלמיש, "ה'הגנה' ב'ברחה' ובהעפלה", בתוך: רחבעם זאבי וגניה דורון (עורכים), **דפי אלעזר 70: שנה ל'הגנה'**, "תלאביב, 1991, עמ' 89-99, בייחוד עמ' 97-99.

אוניות הונשק במפעל הרכש

פעילות צי הרכש [1] לא קיבלה את המקום הראוי לה בזיכרון ההיסטורי של הקמת המדינה. בהפעלת הצי היו אמנם כשלים, אך באופן כללי ניתן לומר ש"סיפק את הסחורה", תרתי משמע. יש לקוות שמפעל הרכש בכלל, ופעילות צי הרכש במסגרתו בפרט, יזכו ליותר הכרה מצד הציבור הרחב, שכן במידה רבה ישראל שרדה בזכותם, ולבסוף ניצחה במלחמת העצמאות

צבי בןצור, ממייסדי אתר הפל"ם, ההעפלה והרכש, שבו הוא ממלא את תפקידי הוובמסטר והעורך הראשי

- סא"ל (בדימוס) יהודה בןצור היה מוותיקי הפל"ם (הפלוגה הימית של הפלמ"ח), ליווה ספינות מעפילים וספינות רכש, היה מ"מ ג'פים בגדוד ה9 של חטיבת הנגב בפלמ"ח ולימים מפקד בכיר בחיל הים. במשך שנים רבות חקר את מפעלי ההעפלה והרכש. מחקריו מפורסמים באתר הפל"ם, ההעפלה והרכש באינטרנט. בנו צבי בןצור - הוובמסטר והעורך הראשי של האתר - כתב את המאמר הזה על סמך מחקריו של אביו.

מפעל הרכש של ההגנה התבסס על צי עלום של 15 אוניות, שהיו בבעלות מערכת הרכש או חכורות עלידה, ושימשו להובלת רוב הנשק שנרכש בחו"ל. אוניות צי הרכש האלה ביצעו במהלך המלחמה 56 הפלגות שבהן הביאו כ-35,000 טון של אמצעי לחימה - החל מנשק קל, מקלעים, חומרי נפץ, עבור דרך סירות מחץ, מרגמות, תותחים, זחל"מים וטנקים וכלה במטוסים.

אין ספק שמהלך המלחמה ותוצאותיה היו שונים לחלוטין ללא הפעילות של הגופים והאנשים שעסקו ברכש בכלל, ובהפעלת צי הרכש בפרט - זאת אף שלא זכו לאותה מידה של פרסום ותהילה שלהם זכו היחידות הקרביות.

בשלהי 1947, עוד לפני כ"ט בנובמבר, מינה בןגוריון שלושה מבכירי ההגנה - אהוד אבריאל, יהודה ארזי ומוניה מרדור - שאותם כינה "שלושת הגדולים" - לעמוד בראש משימות הרכש בחו"ל. הוא פירט בפניהם את סוגי הנשק הנדרשים ואת כמויותיהם - במגבלות התקציב שהועמד לרשותם.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

אחת ההנחיות של בן-גוריון הייתה שכלי הנשק צריכים להגיע לארץ לקראת סיום המנדט. בשלב הזה הוא לא התייחס לרכישת האוניות להובלת הרכש.

עוצמת המתקפה הפלסטינית בעקבות החלטת כ"ט בנובמבר הפתיעה את הצמרת הביטחונית. בן-גוריון הגיב במהירות - בתחילת דצמבר הוא שינה את הנחייתו הקודמת, ובמקומה הורה "לסכן 300 אלף דולר ולשלוח [אוניות רכש] לתל-אביב" [2].

ההחלטה להשתמש במעגן תל-אביב עוד לפני סיום המנדט התבססה על המידע שהצבא הבריטי מתכוון לפנות את דרום הארץ עד תחילת פברואר 1948. וכך, הפעילות של צי הרכש החלה עוד בשלהי המנדט - כאשר החוף הארץ-ישראלי היה עדיין תחת הסגר של הצי הבריטי, שהחל עוד בסוף 1945 כדי למנוע את ההעפלה.

ב-1 באפריל, ב-23 באפריל וב-13 במאי הגיעו למעגן תל-אביב שלוש אוניות הרכש הראשונות - זאת למרות הסיכון שהבריטים יתפסו אותן ויחרימו את מטעניהן. לאחר הכרזת העצמאות המשיכה הפעילות של צי הרכש להתנהל בחשאיות רבה ככל האפשר - זאת משום שהסכמי ההפוגות והאמברגו הבינלאומי שהוטל על-ידי האו"ם אסרו על הצדדים הלוחמים להכניס נשק לאזור.

באופן טבעי התגייס המנגנון המיומן והוותיק של המוסד לעלייה ב' באיטליה לסייע למערכת הרכש ברכישה או בחכירה של אוניות הרכש ובאיושן במלווים - ימאי הפל"ם ו"גדעונים" - ממאגר מלווי ספינות ההעפלה. הפעילות של המוסד לעלייה ב' בהובלת הרכש הייתה כרוכה בחבלי לידה, שמקורם בפיצול סמכויות הרכש בין "שלושת הגדולים" ובמגבלות של ביטחון שדה.

החריקות שליוו את הקמת הצי הובילו בסוף מרס את בן-גוריון למנות את שאול מאירוב (לימים אביגור) - ראש המוסד לעלייה ב' ואיש אמונו - למרכז פעילות הרכש באירופה. מאירוב, ממקום מושבו בז'נווה, הפך בעקבות המינוי ל"מפקד הצי" מבחינה מעשית (כמה חודשים לאחר מכן, בעקבות נפילת בנו גור במלחמה, חזר מאירוב לארץ, וסגנו פנחס ספיר התמנה לתפקיד).

את שתי אוניות הנשק הראשונות רכש ארזי באיטליה כבר בדצמבר 1947 - עוד לפני שנחתמה עסקה כלשהי של רכש נשק. יתר כלי השיט נרכשו או נחכרו בהתאם לעסקאות רכש הנשק שנחתמו. נמלי המוצא העיקריים של הפלגות הרכש היו שיבניק שביוגוסלביה (עבור הרכש מצ'כוסלובקיה) ונמלים באיטליה ובדרום צרפת (בין היתר עבור הרכש משווייץ).

במהלך המלחמה פקדו את נמלי הארץ ארבע אוניות רכש בממוצע מדי חודש - נמל תל-אביב 15 אוניות, ונמל חיפה קלט החל מ-1 ביולי (לאחר שהבריטים עזבו אותו) 41 אוניות. רוב האוניות ביצעו כמה סבבי רכש (השיאנית "רקס" ביצעה עשרה). המאמר הזה סוקר בקצרה כמה הפלגות רכש נבחרות על-פי הסדר הכרונולוגי של הגעתן לארץ - זאת תוך שימת דגש על ההפלגות הראשונות.

אוניית הנשק "נורה", ספינת משא איטלקית קטנה עשויה עץ בת 300 טון - הייתה הראשונה שפרצה את הסגר של הבריטים. עסקת הרכש הראשונה עם צ'כוסלובקיה נחתמה על-ידי אהוד אבריאל בתחילת ינואר 1948. המשלוח הראשון של העסקה - 4,500 רובים ו-200 מקלעים, כולל התחמושת שלהם - הושט מצ'כוסלובקיה ליוגוסלביה דרך הדנובה והגיע ברכבת לנמל שיבניק בתחילת מרס.

המוסד לעלייה ב' קיבל הנחיה להשיג אונייה להעברת המשלוח, והחל לפעול לשם כך, אך לפתע קיבל הנחיה חדשה לחדול. התברר שפעילי הרכש באיטליה חששו שהטיפול ברכישת כלי שיט על ידי מנגנון המוסד עלול להיחשף עלידי המודיעין הבריטי, שעקב אחר פעילות ההעפלה באיטליה, והם המליצו למרדור לשנות את התוכנית ולהיעזר באפרים אילין, סוחר פרטי באיטליה באותה עת. שינוי התוכנית לרכישת האונייה גרם לאיחור של כחודש - רכישת "נורה" החלה בנמל ונציה רק לאחר הגעת המטען לשיבניק - ולהיווצרות מתח רב בין בכירי "המוסד" והרכש באיטליה.

את אוניות הנשק ליוו מטעם מערכת הרכש (עם מעט יוצאים מן הכלל) ותיקי מפעל ההעפלה. בתמונה שלושה ממלווי אוניית הנשק "הזקן" בנמל שיבניק שביוגוסלביה, יוני 1948. מימין לשמאל: בנימין (בן) ירושלמי, ה"גדעוני" נחום מנור (מוגדרר) ויהודה בךצור

ב-16 במרס הפליגה "נורה" לשיבניק עם מטען של בצל להסוואת הנשק. על האונייה היו שני מלווים מטעם ההגנה. באיחור של יותר משבועיים, בחודש הקשה ביותר במלחמת העצמאות, החלה הטענת הנשק. ב-1 באפריל 1948 הגיעה "נורה" למעגן תל-אביב (במקביל אליה הביא מטוס סקיימסטר לארץ כמות קטנה בהרבה של נשק מהעסקה. הנשק הובא בטיסה הראשונה במסגרת מבצע "בלק" - הרכבת האווירית להבאת חלק מן הנשק הצ'כוסלובקי).

לאחר סיום הפריקה שלח בךגוריון מברק למאירוב שבסופו נאמר: "הדברים באו במועד - ויצילו את ירושלים. תאמר לאהוד ישר כוח". הנשק הזה אפשר לכוחות ההגנה לחולל מפנה במלחמה באזור ירושלים ומשמר העמק - לפני פלישת צבאות ערב ב-15 במאי 1948. ניתן להניח שמצב כוחותינו היה טוב הרבה יותר אם הנשק היה מגיע לארץ שבועיים קודם לכן.

נורה" לא ביצעה סבבי רכש נוספים. לאחר המלחמה מכרה מערכת הרכש את "נורה" בהנחה גדולה מאוד למריו קנדה, איטלקי ידיד ישראל, שעבד בשירות המוסד באיטליה. זו הייתה מעין מתנת סיום לקנדה שפעל רבות בנושאי ההעפלה והרכש אף שלא היה יהודי. בין היתר היה מעורב במבצע

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

"השווד" שנערך באוגוסט 1948, ושב השתלטו כוחותינו על 8,000 רובים שנרכשו עלידי מדינות ערב מצ'כוסלובקיה.

780	פגשק:	3/11/48	נתקף
180-116		2	
		4500	(A)
		200	(B)
		5,040,000	(C)
		7.92	(D)
			הזקיקים נצרכים לפי נשיאה

פירוט הנשק שהביאה "נורה" בכתב ידו של שאול מאירוב

באמצע מרס 1948 חתם ארזי על עסקה עם שוויץ של רכישת 25 תותחי 20 מ"מ מתוצרת היספנר סואיזה על תחמושתם. ארזי חזר זה עתה משליחות רכש בארצות-הברית. אמנם הוא נחל בשליחות הזאת כישלון צורב - הוא נכשל בקניית נושאת מטוסים מעודפי הצי האמריקני שבאמצעותה הוא קיווה להעביר כמויות גדולות של רכש - אך הצליח במהלכה לקשור קשרים הדוקים עם רודן ניקרגואה סומוסה ולקבל ממנו מעמד של קונסול מיוחד והיתר לרכוש נשק כביכול עבור ניקרגואה (תמורת דמי עמלה נדיבים כמובן).

במסמכים של העסקה נרשם בהתאם שהמטען יועד לניקרגואה - זאת אף שהנהלת המפעל ידעה היטב את היעד האמיתי. וכך ב-15 במרס יכול היה בן-גוריון לנשום לרווחה ולכתוב ביומנו בסיפוק: "מיהודה באה סוף-סוף ידיעה: [...] באוניה נפרדת יגיעו 25 תותחים אנטי-אוויריים ואנטי-טנקיים, עם 120,000 כדורים [3].". האוניה שהביאה את התותחים - הראשונים שהגיעו לידי ההגנה - הייתה אחת משתי האוניות שארזי רכש באיטליה עוד בדצמבר 1947 במחשבה ש"מוטב שאוניות תחכינה לנשק ולא שהנשק יחכה לאוניות". האוניה, שהייתה עשויה ברזל, בת 1,000 טון, נשאה דגל נוחות פנמי והצוות שלה היה איטלקי.

היא כונתה "רקס" (השם הרשום שלה היה Ressurrectio על האוניה היה מלווה בודד מטעם ההגנה. האוניה הגיעה מאיטליה לנמל מרסיי שאליו נשלח מטען הנשק משוויץ. בדרכה למעגן תל-אביב היא התעכבה בנמל קטניה ובו הטעינה מטען כיסוי של ירקות. ההפלגה עברה חלק - ללא מפגש עם הצי הבריטי. התנהגות הצוות, שהיה מורכב בעיקר ממשפחה סיציליאנית שהייתה בעלת ניסיון רב בהברחות, הייתה למופת.

ב-23 באפריל, ערב פסח תש"ח, הגיעה "רקס" למעגן תל-אביב. זו הייתה אוניית הרכש השנייה שהגיעה לפני הכרזת המדינה. הפריקה בנמל תל-אביב הסתיימה עוד באותו הלילה. פני זה, הממונה על יחידת הרכש של ההגנה, היטיב לתאר אותה: "למרות החג לא נתקלנו בקושי כלשהו לרכוש עובדי נמל מתנדבים. הם הבינו לבטח למה נחוצים לנו עובדים בערב התקדש החג. בעלותנו על האוניה הקביל פנינו ריח חריף ומשכר של תפוחי אדמה רקובים.

סווארי נמל ת"א עלו על הסיפון ובמהירות השתלטו על מנופיה ומיד החלו פורקים את תפ"א כדי להגיע למטען המקורי. לא יצא זמן רב, הריחות עשו את שלהם. אחדים מאנשינו התעלפו ואחרים

החלו להקיא. אבל אף אחד מהנפגעים לא הסכים לרדת מן האונייה לאחר שהתאושש. בחצות הכרזנו על הפסקה קצרה להרמת אחת מארבע כוסות חג החרות[4].

צוות הגנה אווירית מאייש עמדת תותח נ"מ 20 מ"מ מתוצרת היספנרסואיזה באזור נמל תל-אביב. העמדה הגנה מפני תקיפות של חיל האוויר המצרי. 25 התותחים הראשונים מהסוג הזה, שהיו התותחים הראשונים שעמדו לרשות ההגנה, הגיעו באוניית הנשק "רקס" לנמל תל-אביב בערב פסח תש"ח

בתותחים שהביאה "רקס" נעשה שימוש מידי בספינות הראשונות של חיל הים, בקרב עמק הירדן ובהגנה אווירית על תל-אביב והנמל בה מפני ההתקפות של חיל האוויר המצרי. במהלך המלחמה ביצעה "רקס" בסך-הכול עשר הפלגות רכש, והייתה שיאנית אוניות הנשק מבחינת מספר הסבבים.

ב-28 במרס דיווח ארזי לבן-גוריון כי רכש בשווייץ 50 תותחי שדה 65 מ"מ ר-100,000 פגזים עבורם - [5] הם הנפוליאונצ'יקים המפורסמים. ארזי התכוון להשתמש באונייה השנייה שקנה באיטליה עוד בדצמבר 1947 - אוניית ברזל בת 1,200 טון, שהצוות שלה היה איטלקי וכונתה "בהירה" (שם רשום - (Borea-2: לצורך הובלת 25 מהם. ואולם ויכוחים עם אבריאלי, שדרש שהאונייה תעמוד לרשותו, והסירוב של רב החובל להפליג ליוגוסלביה גרמו לשיבושים ולאיחור של כחודש בהעמסתה במרסיי. ב-2 במאי דיווח ארזי מרומא: "חזרתי מ'סידני' [מרסיי] איפה שהעמסתי את" [S.C. בהירה"]. מטענה: 5 תותחי 65 מ"מ ר-50,000 פגזים. [...] מספר התותחים קטן, כי הקונווי [שיירת הרכב] התעכב בגלל ה-1 במאי" [6].

ההסבר שנתן ארזי לשליחת חמישה תותחים בלבד לא התקבל על דעת כולם, והתפתח ויכוח פנימי על הסיבות לכשל. לימים מתח פנחס ספיר ביקורת נוקבת על כך וטען שלולא הכשל היינו מצילים את לטרון. "בהירה" יצאה לדרך עם שני מלווים מטעם ההגנה. נשקלה האפשרות להורות לה להאט

את המהירות כדי שתגיע לאחר סיום המנדט הבריטי, אך החיוניות של התותחים הכריעה, והיא הגיעה ב-13 במאי למעגן תל-אביב. עד מהרה הגיעה משחתת בריטית וגררה אותה לנמל חיפה. למחרת היום נערך בה חיפוש אך לא דווח על מציאת נשק. לא ברור אם הבריטים לא הבחינו בנשק בשל מטען הכיסוי שהועמס עליה או משום שבחרו להעלים עין מכיוון שהמנדט היה קרוב לסיומו.

בכל אופן, עם סיום המנדט בחצות שוחררה "בהירה" וחזרה למעגן תל-אביב ב-15 במאי 1948 - באמצע התקפה אווירית של מצרים. אף שמנגנון הכוונן של התותחים לא הגיע במשלוח, הם הוחשו מיד לחזית - שלושה לחזית הירושלמית ושניים לעמק הירדן - שם הם תרמו לבלמת המתקפה הסורית. "בהירה" ביצעה בסך-הכול שש הפלגות רכש במהלך המלחמה.

אוניית הנשק הראשונה שהגיעה לאחר הקמת המדינה הייתה אוניית ברזל בת כ-1,500 טון. הגדל והצוות שלה היו איטלקיים, והיא כונתה "הזקן" (לא ידוע אם על שם בן-גוריון או על שם ארזי). האונייה, שהשם הרשום שלה היה **Maesterale** נרכשה בסוף מרס 1948 על-ידי המנגנון של המוסד באיטליה מתקציבו של יהודה ארזי. במהלך אפריל השלים ארזי עסקאות רכש נוספות שכללו 12 מרגמות 120 מ"מ 5,000 רובים גרמניים על תחמושתם.

במהלך הטעינה במאי בנמל מרסיי, צורפו 25 נפוליאונצ'יקים (מתוך ה-50 שנרכשו). היא הגיעה ב-25 במאי למעגן תל-אביב. בסך-הכול ביצעה אוניית "הזקן" תשע הפלגות רכש במהלך המלחמה, והייתה שיאנית אוניות הצי מבחינת משקל אמצעי הלחימה שהביאה - כ-6,000 טון. גם לאחר המלחמה היא המשיכה להעביר במשך כמה שנים אמצעי לחימה לצה"ל.

אוניית הנשק "הזקן"

בתחילת אפריל 1948 הגיע לנמל שיבניק משלוח הנשק הצ'כוסלובקי השני, שכלל 10,000 רובים ו-1,421 מקלעים על תחמושתם. למרבה הצער, גם הפעם המתין המטען בנמל לבואה של

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

אונייה [7]. רק בתחילת מאי הגיעה האונייה "שיעור" (Scio) לשיבניק לאסוף את הנשק. לקראת סיום הטענתה הגיעה ידיעה כי "הבריטים יודעים עליה" [8].

רב החובל קיבל רגליים קרות, וסירב להמשיך במשימה. בלית ברירה נפרק הנשק בנמל ספליט הסמוך. בהמשך החודש הועמס המשלוח על האונייה "רקס", שהגיעה לארץ ב-30 במאי (בהפלגת הרכש השנייה שלה).

החל בסוף מאי 1948 החלו להתייצב דפוסי הפעילות של צי הרכש. הנסיבות הגיאופוליטיות חייבו להטיל על מנגנון המוסד לעלייה (האות ב' הושמטה לאחר הכרזת העצמאות) את האחריות לשליטה, לפיקוח ולתפעול של השירותים הימיים, לרבות איוש המלווים, בכל האוניות (עולים ורכש) בדרכן למשימות חדשות. בעקבות פלישת צבאות ערב הגדילה מערכת הרכש את מספר כלי השיט שעמדו לרשותה - בהתאם לצרכים ולאפשרויות הרכש. כדי לשמור על סודיות ולהפחית את העלויות הכרוכות ברכישת אוניות נוספות ובהפעלתן הוחלט לחכור כלי שיט נוספים במקום לרכוש אותם.

חכירת הכלים והמעקב התפעולי נעשו על-ידי מנגנון המוסד באיטליה, ואילו הקצאתם למשימות הרכש השונות נעשתה בהנחיית המרכז של מערכת הרכש בז'נווה. רוב הספינות נחכרו מסוכנות בנאפולי, שבעליה ידעו היטב שמדובר בכלי נשק, להפלגה חד-פעמית או לפרק זמן מוגדר. בסך-הכול נחכרו שבע אוניות, שביצעו ארבע-עשרה הפלגות במהלך המלחמה.

האונייה הראשונה שנחכרה הייתה "אפואניה", בת כ-400 טון. היא נחכרה בנמל נאפולי להפלגה חד-פעמית מנמל אלג'יר במבצע הרכש "אטלס". המטען, שגם אותו רכש ארזי, כלל 13 מקלעי הוצ'קס כבדים על תחמושתם. "אפואניה" יצאה מנאפולי לפני הכרזת העצמאות בליווי צמד מלווים. המשלוח היה מיועד על-פי המסמכים לניקרגואה, כפי שארזי נהג לעשות ברכש במערב אירופה. הקפיטן האיטלקי היה בסוד מטרת ההפלגה, אך לא אנשי צוותו. נמל אלג'יר היה אז אמנם נמל צרפתי, אך עובדיו היו רובם ככולם ערבים.

בעת ההעמסה בנמל דלפה מטרת ההפלגה לאנשי הצוות, וחלקם החליטו לנצל את המצב ולסחוט דמי שתיקה. קור הרוח של המלווים ועזרה לא צפויה שקיבלו מאחד מאנשי הצוות האיטלקים הביאו להרגעת הרוחות ולפתרון המשבר.

בסוף מאי יצאה הספינה למעגן תל-אביב, ובהגיעה אליו ב-6 ביוני 1948 היא נקלעה להתקפה אווירית מצרית. אחת הפצצות נפלה בקרבתה, וגרמה לפציעה קלה של אחד המלווים ושל אחד המלחים האיטלקים.

יוצאת דופן בצי הרכש הייתה האונייה שכונתה "דרומית" (שם רשום - Kefalos): אוניית ברזל בת 6,000 טון שנשאה דגל נוחות פנמי. רב חובל שלה היה יהודי אמריקני, ואנשי הצוות בני לאומים שונים. "דרומית" הייתה אוניית הנשק היחידה שהגיעה מיבשת אמריקה. היא נרכשה באפריל 1948 על-ידי שלוחת ההגנה בארצות-הברית.

מערכת הרכש צירפה אליה חמישה מלווים צעירים יהודים, ארבעה אמריקנים וסטודנט ארץ-ישראלי חוזר (אריה קסלמן, שנהרג בנובמבר בקרבות הנגב).

ביוני היא הפליגה מניו יורק לנמל טמפיקו שבמקסיקו, ולאחר עיכובים רבים הוטענו עליה 32 תותחי שדה 75 מ"מ (תותחים בעייתיים שכונו בצה"ל "קוקרצ'ה" בשל מוצאם המקסיקני), יותר מ-500 מקלעים על תחמושתם, שנגנבו והוברחו במבצע נועז ממחסני עודפים של הצבא האמריקני בהוואי, 1,000 טון סוכר לכיסוי.

ברגע האחרון הועמסה על האונייה גם כמות גדולה מאוד של דלק מטוסים שנשלח בחביות מארצות הברית. "דרומית" הפליגה היישר למעגן תל-אביב, ועשתה מרחק של יותר מ-7,000 מיל תוך דממת אלחוט מוחלטת. היא הגיעה לתל-אביב ב-8 בספטמבר בעת ההפוגה השנייה. משלוח הדלק שהביאה התברר כחשוב במיוחד, שכן באותה עת חיל האוויר טס על הטיפות האחרונות של הדלק שהיה ברשותו.

הדלק הזה אפשר באופן מידי את המשכו של מבצע "אבק" - המבצע הלוגיסטי, שסלל את הדרך למבצע "יואב" - המבצע לפריצת הדרך אל הנגב המנותק ולדחיקת הצבא המצרי ממנו. משלוח הדלק הזה ומשלוח נוסף שיצא ממקסיקו והגיע לנמל חיפה אפשרו לחיל האוויר לפעול במשך כמה חודשים. "דרומית" לא שבה למשימות רכש - היא עברה הסבה להבאת עולים, וביצעה שתי הפלגות מיוגוסלביה שבהן היו יותר מ-7,700 עולים. בסוף דצמבר צורפה לצי הסוחר הישראלי.

מלווי "דרומית" במהלך ההפלה הארוכה מטמפיקו שבמקסיקו לתל-אביב

המוסד לעלייה ב' תרם למפעל הרכש בקשרים של פעיליו באירופה, שסייעו בחכירת אוניות וברכישת נשק; בניסיון בפעילות חשאית שצברו הבכירים במערכת - בהם ארזי, שייקה דן, עדה סרני ומאירוב; ובשילובם בפעילות של מלווי האוניות. בנוסף נעשה שימוש ברשת הקשר "גדעון" של ההגנה, שפותחה עבור המוסד לעלייה ב' לצורכי ההעפלה, המשיכה לשרת גם את מפעל הרכש. פעילות צי הרכש לא קיבלה את המקום הראוי לה בזיכרון ההיסטורי של הקמת המדינה. בהפעלת הצי היו אמנם כשלים, אך באופן כללי ניתן לומר ש"סיפק את הסחורה", תרתי משמע. יש לקוות

שמפעל הרכש בכלל, ופעילות צי הרכש במסגרתו בפרט, יזכו ליותר הכרה מצד הציבור הרחב, שכן במידה רבה ישראל שרדה בזכותם, ולבסוף ניצחה במלחמת העצמאות.

העמסת מטוסי ספיטייר שנרכש מצ'כוסלובקיה על אוניית נשק בנמל שיבניק שביוגוסלביה, פברואר-מרס 1949

[1] כלל הפעילויות המגוונות והחובקות עולם, שמטרתן הייתה השגת אמצעי לחימה בכל דרך אפשרית בזמן מלחמת העצמאות.

[2] דוד בן-גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט 2, בדצמבר 1947, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב, 1982.

[3] דוד בן-גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט 15, במרס 1948, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב, 1982.

[4] פנחס (פיניק) וזה, המשימה - רכש, מערכות, תל-אביב, 1966.

[5] דוד בן-גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב, 1982, עמ' 323.

[7] דוד בן-גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב, 1982, עמ' 250.

[8] עמוס אטינגר, צניחה עיוורת: הצניחות העיוורות של שייקה דן, זמורה-ביתן, תל-אביב, 1986, עמ' 302-303.

תנועת "הבריחה", שנועדה במהותה לסייע לניצולי השואה, פעלה למעשה גם בעזרתם. התנועה עוררה הדים רבים בדעת הקהל העולמית. כמו שהייתה חלק מתחילת חייהם המיוחדים של ניצולי השואה, כך הייתה חלק מתקומתה של מדינת ישראל

ד"ר נעמה אוחנה-ארום מלמדת באוניברסיטת בראילן, מדריכה וכותבת תכנים במוזיאון ההגנה ע"ש אליהו גולומב

אלחוטאית מפעילה מכשיר קשר בבארי, שנות ה-40

בעדותה של עטרה בורובסקי, פעילה במוסד לעלייה ב' שעסקה בארגון ההעפלה לארץ, סיפרה שבתום המלחמה שהתה בבארי שבדרום-מזרח איטליה והשתתפה בהפעלת תחנת אלחוט חשאית של ארגון ההגנה שהופעלה מתוך בית הבראה במקום. התחנה הייתה חלק מפעילותו של המוסד

לעלייה ב' שעסק בהברחת ניצולי השואה אל מחוץ לאירופה - אל חופיה הסגורים של ארץ ישראל^[1].

בסוף מלחמת העולם השנייה יזמו המעצמות המנצחות את השבתם של פליטי המלחמה הרבים למדינות מוצאם - תהליך הרפטריאציה. הודות להסכמים בין לאומיים שאפשרו את מעבר הפליטים בגבולות ללא מחסומים בירוקרטיים, ובעזרת כלי רכב והספקה של הצבאות של המעצמות המנצחות, שהיו מוצבים באירופה ככוחות כיבוש, הושבו למדינותיהם כ-4 מיליון פליטים תוך כמה שבועות^[2].

ואולם, רוב היהודים בקרב הפליטים האלה, אשר שבו למדינות המוצא שלהם, מצאו שבני משפחותיהם נספו ושבתיהם נתפסו על ידי אחרים. במקרים רבים הם נתקלו בגילויי איבה ואלומות. יוסף שוורץ, חבר ארגון הסיוע היהודי-אמריקני ג'וינט, כתב: "כל אימת שיהודי חוזר ממחנה ריכוז, הוא מעמיד לפחות עשרה אנטישמים^[3]". בעקבות זאת החלה בקרב הפליטים היהודים תנועה הפוכה לזו של הרפטריאציה - עזיבה נוספת של מדינות מוצאם^[4].

ניצולי מחנה בוכנוואלד בהגיעם לנמל חיפה, 15 ביולי 1945

כך התגבשה תנועת "הבריחה" - מסעם של פליטים יהודים מערבה ודרומה, אל חופי הים התיכון, בדרכם אל מחוץ לאירופה. ההתארגנות החלה ביוזמתם של ניצולי השואה, והסתייעה בחיילים היהודים ששירתו בצבאות שהיו מוצבים באירופה. בהמשך מוסדה ההתנהלות תחת סמכותו של המוסד לעלייה ב', שהיה אחראי לעלייה הלא לגלית מטעם ארגון ההגנה, ודרכו, מטעם הנהגת

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

היישוב היהודי בארץ. לצד החיילים העברים ושליחי המוסד פעלו בשטח למעלה מאלף גברים ונשים ממדינות שונות - ובהם מובילי קבוצות, מבריחי גבולות ומזיפי מסמכים וחותמות [5]. בנתיבים אשר פתחו והפעילו, עלו לארץ ישראל מתום מלחמת העולם השנייה עד קום המדינה למעלה מ-100 אלף גברים, נשים וילדים.

מאמר זה עוסק בחלק מן התנועה הזאת - בניצולי השואה אשר חברו לארגון ההגנה עוד בדרכם לארץ, ופעלו כסיירים, כאלחוטנים, כמגיני מחנות וכמלווי קבוצות. הם היוו את הגשר בין אחיהם ניצולי השואה לאחיהם החיילים והשליחים שבאו לעזרתם. על אימוניהם של ניצולי השואה כתבה מירי נהרי [6]: ואילו במאמר זה אעסוק בהתגייסותם של האנשים, בתרומתם המקצועית ל"בריחה", ובפעולותיהם הגשמיות והרוחניות.

ההצטרפות לארגון

אברהם מיודובניק, שהגדיר את עצמו כ"יוצא מחנות ההשמדה", עשה בסוף המלחמה את דרכו אל שטח הכיבוש האמריקני בגרמניה. כוחות המעצמות שניצחו במלחמה התפרשו על פני אירופה כולה, ומחנות העקורים, הם מחנות הפליטים, הוקמו באזורים רבים. בתוהו ובוהו ששרר עברו פליטי המלחמה בדרכים בניסיון לחזור לבתיהם, או - כמו רבים מבין הפליטים היהודים - בניסיון לצאת מאירופה. מיודובניק היה אז בן 19, ושהה במחנה עקורי

ם עם כמה חברים לדרך. מצבו הבריאותי היה רעוע. הוא סיפר: "יום אחד אמרו לנו, חבר'ה, אתם רוצים לעבור קורס ולהתגייס ל'הגנה'? אמרנו - כן!" וכך הצטרף לקורס, והפך לסייר [7].

מסלולה של עטרה בורובסקי היה פתלתל יותר. במהלך המלחמה חייתה בוורשה כנוצרייה, ולאחר נפילת גטו ורשה עברה לגרמניה, וממנה המשיכה לאיטליה. במשך זמן רב חיפשה קשרים עם חברי תנועת דרוו - תנועת הנוער שבה הייתה חברה בעבר. כך הגיעה למג'נטה שבצפון איטליה. שם, באמצעות קשרים עם חיילים יהודים ששירתו בצבא הבריטי, החלה, כפי שתיארה, לעזור. "יום אחד", סיפרה, "ניגש אלי מאירק'ה, ושאל אותי אם אני יודעת לסגור את הפה ולא לפתוח אותו".

זה היה מאיר דוידזון, חבר ההגנה, שהתנדב לצבא הבריטי ושירת במלחמה בפלוגת תובלה. בסוף המלחמה פעל בחשאי לסייע לפליטים היהודים בדרכם. תיארה בורובסקי: "אמרתי לו שזה מאוד יחסי. אחר כך, כשהתחלתי לעבוד, הבנתי למה התכוון - ידעתי שאני צריכה לסגור את הפה ולא לפתוח אותו". כך היא החלה את דרכה במוסד העלייה ב' כמסייעת לתחנת השידור בבארי - אחת מן התחנות ששמרו על הקשר בין אנשי המוסד באירופה לבין המרכז בארץ ישראל. הבחירה להצטרף לפעילות "הבריחה" הייתה לא פשוטה.

בעדותה היא הזכירה את הקשיים והסיכונים שבעבודת המחותרת, שהייתה מלווה תמיד בחשש להיחשף. ואולם, הקושי הגדול ביותר היה דחיית העלייה לארץ [8]. כשם שהחיילים היהודים ששירתו בצבא הבריטי בחרו להישאר באירופה ודחו את השיבה הביתה למשפחותיהם ולחיהם הקודמים, כך גם ניצולי השואה שבחרו לסייע דחו את עלייתם לארץ ואת תחילת חייהם החדשים.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

ואולם ההצטרפות לפעילות "הבריחה" כשלעצמה הייתה מעין התחלה של חיים חדשים. הדבר ניכר כבר במהלך ההכשרה

הכשרה מקצועית

להכשרה היו מטרות מעשיות: אימון אנשי מגן למחנות העקורים והכשרת אלחוטנים וסיירים שיפעלו במערך "הבריחה". באותם ימים, תקופת המרי העברי, קשה היה לשלוח את אנשי המקצוע האלה מארץ-ישראל לאירופה משום שהם היו דרושים בארץ ומשום שהמאבק בבריטים הקשה על היציאה ממנה. את החסר מילאו הפליטים היהודים. לפיכך בכל רחבי אירופה נערכו עשרות קורסים במסגרות שונות.

חלק מהם היו קצרים, למשל, קורסי ההגנה שנערכו בהונגריה ונמשכו שבועיים. חלק מן הקורסים היו ארוכים ומעמיקים, למשל קורס האלחוט בצרפת שנמשך ארבעה חודשים. עמנואל נשרי, מפקד קורס להכשרת מדריכים מבין הפליטים, סיכם את מטרת האימונים בחמש מילים: "בניין כוח צבאי מפליטי הנאצים"^[9].

ואכן, הדגש היה על כוח - כושר גופני, מסעות במידת האפשר ולחימה מסוגים שונים. בשל תנאי המחתרת וגם בשל המחסור בנשק התמקדו רוב האימוני הלחימה בקפא"פ, כלומר, קרבות פנים אל פנים: לוחמה במקל, בסכין או בידיים חשופות. לעיתים מילאו אימונים אלה תפקיד נוסף; בחורף האיטלקי בסוף 1946, בשל הקור הרב, עשו חניכי הכשרת הפלמ"ח את רוב היום באימוני קפא"פ כדי להתחמם. ואולם, משום מה, נשמר לאימוני לחימה מקום של כבוד גם בקורסים שלא היו קשורים כלל להגנה עצמית.

כך, בקורסים שהכשירו אנשי פלמ"ח באיטליה הוקדשו לפי התוכנית שש שעות ביום לאימון גופני. אולם גם בקורס האלחוט זבולון, שהתקיים בצרפת, הוקדשו שעות רבות ביום לאימון כזה. האלחוטן יצחק ברוייר סיפר כי התאמנו גם בשימוש בסכין; "לימדו אותנו ג'ארג'יטסו וכל מיני", הוסיפה האלחוטנית מרגה גוטהלף-גורן. כל יום לימודים החל בהתעמלות בוקר^[10]. זאת משום שהאימון נועד לא רק ללמד מקצוע ולחמם בחורף, אלא גם לחמם את הלב.

ואולם בעניין זה נכנסו חברי ההגנה לשדה מוקשים. ברומן שכתב מאיר דודזון על אותם ימים - וילה פז'נה - הוא סיפר על הקושי^[11]. הוא הבין שבעוד שאת מצב הרוח של כל צעיר ארץ-ישראלי אפשר היה לשפר באמצעות אימון גופני, עבודה בשדה ומקלחת בסוף היום, מצבם של ניצולי השואה היה שונה. עצם השימוש במילים אלו היה בעייתי, שכן עבור רבים מהם הייתה להן משמעות איומה. חנוך בלצן, מפקד קורס האלחוט זבולון, הגדיר זאת בקצרה: "היה זה המבצע המסובך בחיי".

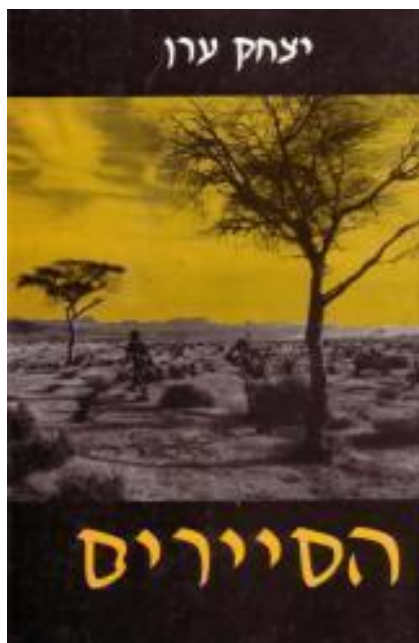
גשר בין שני עולמות

ניצולי השואה שחברו לארגון ההגנה - תחילה כחניכי הקורסים של הארגון, ולאחר מכן כמדריכים - היוו גשר בין השליחים מארץ-ישראל לבין אחיהם ניצולי השואה. בן-עמי טמיר, שפיקד על קורס

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

סיירים בגרמניה, סיפר שכל מדריכי הקורס היו פליטים, בוגרי קורס המדריכים של עמנואל נשרי. הם לימדו את "המקצועות הכלליים", והוא לימד טופוגרפיה ואת מקצועות השדה. הוא ציין שהבעיה העיקרית שלו הייתה להכיר את המדריכים והחניכים: "שעות חיי הקשות ביותר הן השעות שאני מבלה בשיחות עם החברה". בהדרגה הבין שעליו לשנות את מבנה הקורס: "כאשר הבנתי מה שעבר עליהם, הנהגתי בתחילת כל שיעור טופוגרפיה שירה בציבור, לפי בחירתם. השירים הושרו ברובם בידיש, ולאט לאט למדתי אותם והצטרפתי אליהם [12]. "המאמצים שעשו שני הצדדים הצליחו לשבור במעט את הקרח של המרחק ושל העבר.

מרדכי ברנברג ("הג'ינג'י"), שאיבד את משפחתו במלחמה, הצטרף כחניך להכשרת לוחמי הפלמ"ח בפולונה שבאיטליה. הוא סיפר: "לא אשכח את שיעורי החברה, בין היתר המשחקים - שאולי בחיים הרגילים אין אנו מייחסים להם חשיבות. [...] לא אשכח את קבלת השבת בפולונה - השולחנות הלבנים, הדלקת הנרות וקריאת פרק בתנ"ך, וכן אותם מטעמים אשר הוכנו בעזרת שתי משפחות יהודיות, גם הן ניצולי השואה. [...] הוחזרו לנו, במידת האפשר, נעורינו וילדותנו האבודים".

ברנברג, שלמד עברית בבית הוריו, סייע לגשר גם על תהום השפה. רבים מן הבאים מארץ-ישראל ידעו רק עברית וקצת אנגלית, ואילו הפליטים דיברו שפות שונות, בעיקר יידיש. הוא שימש באימונים כמתורגמן, והעיד כי היה "הראשון אחרי אלפיים שנה אשר הדריך אימוני שדה, ספורט, נשק ותרגילי סדר - בידיש [13]!".

הגשר נבנה משני הכיוונים. אמנם לימוד העברית היה חלק חשוב בקורסים רבים, והוא כלל שיעורי דקדוק והנהגת יום עברית שבו דיברו רק עברית, אך המציאות עשתה את שלה. בן-עמי טמיר, מפקד קורס הסיירים, לא ידע מילה בידיש עם בואו לגרמניה. בתחילה ניסה ללמד בעברית, ואחד החניכים תרגם את דבריו, אבל ההתנהלות הזאת לא התקבלה על דעת החניכים - "ואז עברתי להדריך בידיש", סיפר [14]. אך לא רק יידיש הייתה זרה לבאים מארץ-ישראל – היה עליהם ללמוד גם את שפת הארץ שבה שהו.

אוניית המעפילים "מורדי הגטאות", מאי 1947

תרומתם הייחודית של ניצולי השואה חברי ה"הגנה"

עבור הסיירים הארץ־ישראלים היו היערות העבותים, מעברי ההרים המושלגים והנהרות הגדולים אתגרים חדשים שעימם היה עליהם להתמודד. במהלך תרגיל סיום בהכשרת הפלמ"ח במחנה פולונה, שנערך לרגלי האלפים, נתקעה אחת הכיתות עם רדת הלילה על קצה צוק. המדריך, שלא ידע שבאלפים הירידה מן ההר קשה הרבה יותר מן הטיפוס, עשה כברת דרך גדולה מדי, והכיתה לא הספיקה לרדת מן ההר לפני החשיכה. בסופו של דבר ירד הכוח בדרך נס אט אט מן ההר, וכולם חזרו למחנה בשלום [15].

לעומת זאת, הסיירים מקרב הפליטים כבר הכירו תנאי שטח כאלה. הסייר אברהם מיודובניק תיאר את פעילותו כמלווה קבוצות בנתיב החשאי לחציית גבול גרמניה-אוסטריה: "העלינו את האנשים

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

על מכוניות. [...] היינו מגיעים עם המכוניות עד קילומטר או שניים מהגבול, ומשם הולכים ברגל. בדרך לגבול היינו צריכים לחצות פלג קטן, ברוחב של כשני מטר, אך בזמן גשם הוא היה רחב בהרבה [16]."

חלק מן הקשיים שעיימם התמודדו הפליטים היו מכשולי טבע, וחלקם מעשה ידי אדם. במאי 1947 תפסו כוחות הצבא האמריקני שיירה שמנתה כאלף פליטים יהודים שעשו את דרכם מצ'כוסלובקיה לגרמניה. היו שמועות על כך שקצינים מצבא ברית-המועצות התחזו לפליטים בשיירה. מרים (מרושקה) פרידה, ניצולת שואה שטרם מלאו לה 20, אשר פעלה כמנהלת נקודת "הבריחה" במעבר גבול הזה - באזור אש (As) בין צ'כיה לגרמניה - נעצרה ונחקרה. שלושה ימים לאחר מכן שוחררה בלי לגלות פרטים על מארגני "הבריחה" ודרך פעולתם.

ואולם השיירה נבלמה, ולא יכלה להמשיך הלאה. השלטונות הצ'כיים, שאהדו את "הבריחה", סירבו להשיבה לאחור. מרים, שהכירה היטב את אזור הגבול - שכן במשך שנתיים פעלה בו, וקשרה קשרים טובים עם שומרי הגבול הצ'כים מזה ועם הגרמנים מזה - החליטה להעביר את השיירה ויהי מה. באחד הלילות חצתה בראש השיירה את הגבול בנקודה נידחת כשהיא מובילה את אנשיה ברגל לאורך 12 ק"מ. מצידו השני של הגבול המתינו מכוניות, שאותן שכרה מראש, ואלה פיזרו את הפליטים במינכן ובסביבותיה.

הכוחות האמריקניים, אשר פעלו באותו לילה במקום אחר - בעקבות ירי סרק בהיקף נרחב מצד כוחות צ'כיים - גילו את הדבר רק למחרת [17]. התעוזה והתושייה חצו גבולות. הסייר מיודובניק סיפר על כך: "לא פחדנו. לא היה מה להפסיד. [...] למשרפות כבר לא יכלו לשלוח אותנו [18]."

העובדה שחברי ההגנה במקום היו פליטים בעצמם העניקה לפעילותם הלא חוקית את הכיסוי הטוב ביותר. בחורף 1945 סייעה עטרה בורובסקי להקמת תחנת שידור מחתרית חדשה של המוסד לעלייה ב' בסמוך לאגם קומו. המשטרה האיטלקית פשטה על התחנה. עטרה התחזתה לפליטה נוצרייה, ועמדה בחקירות של האיטלקים והבריטים עד ששוחררה [19].

גם בשטח הפתוח נעזרו חברי ההגנה בעובדת היותם פליטים. בן-עמי טמיר סיפר שבתרגיל הסיכום של קורס הסיירים התחזו כולם לקבוצת פליטים שיצאו למחנה נופש והבראה. טמיר הוסיף: "פגשנו איכרים מקומיים ונכנסנו איתם בשיחה. שאלנו לאן אפשר לטייל, והם המליצו לנו על אתרים יפים, והזהירו אותנו לבל נעבור בטעות את הגבול, ואף הסבירו לנו היכן מוצבים משמרות הגבול. לפי מידע זה, ובעזרת המפה, תכננו את מעבר הגבול". באותו מקום אכן נפתח מעבר גבול חשאי בין גרמניה לאוסטריה, וקבוצות רבות עברו בו [20].

פעילי תנועת "הבריחה" אשר הצטרפו להגנה עברו טקס שבועת אמונים לארגון. טקס ההשבעה היה מרשים וברוב המקרים התקיים בסודיות. כמו בארץ, החניכים הושבעו על אקדח וספר תנ"ך. צבי פריזנט, חניך הכשרת הפלמ"ח בפיאצה טורה שבאיטליה, תיאר טקס השבעה שהתקיים במרתף של מבצר עתיק: "הסתדרנו למסדר. [...] דופק כולנו היה קרוב להתפוצצות. [...] על השולחן דלקו נרות, ולידם מונחים אקדח וספר התנ"ך. הפרוז'קטורים מאירים על החניכים ומסנוורים אותם, עד כי לא יכלו לזהות את אנשי ההגנה שישבו ליד השולחן".

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

לאחר הטקס הרשמי נערכה במקרים רבים מסיבה רשמית פחות. במקרה של סיום קורס האלחוט זבולון נערך טיול לריביירה הצרפתית [21]. לאחר שהסתיימו הטקסים והמסיבות יצאו בוגרי הקורסים לפעולה. האלחוטנים יצאו לאייש את תחנות השידור ביבשה ובאזניות; הסיירים פתחו מעברי גבול וליוו את קבוצות "הבריחה" בדרכן; ובוגרי אימוני המגן הגנו על המחנות, אבטחו אישים ואירועים ציוניים, וכמובן פעלו גם בארץ לאחר עלייתם [22].

תנועת "הבריחה", שנועדה במהותה לסייע לניצולי השואה, פעלה למעשה גם בעזרתם. תנועת המונים זו אל ארץ ישראל, בדרכי הבריחה ביבשה וההעפלה בים, עוררה הדים רבים בדעת הקהל העולמית; וכפי שבמישור האישי, היוותה חלק מתחילת חייהם המחודשים של ניצולי השואה – כך במישור המדיני, היוותה חלק מתקומתה של מדינת ישראל.

*מאמר זה מבוסס על הרצאתי ב-7 במרס 2019 בהרצאתי ביום עיון בנושא פעילות ההגנה בתנועת "הבריחה" באירופה בשלהי המלחמה ואחריה 1944-1949. אני מודה לד"ר מירי נהרי, יו"ר עמותת מורשת "הבריחה", על ארגון הכנס המרתק; לצוות הארכיון לתולדות ההגנה על סיועם הרב במציאת החומר להרצאה; ולחבריי בצוות מוזיאון ההגנה על עצותיהם הטובות.

[1] מתוך עדותה של עטרה בורובסקי, הארכיון לתולדות ההגנה, תיק 123 - ב'4, עמ' 8-9.
[2] יהודה סלוצקי (עורך), (ספר תולדות ההגנה, כרך ג', חלק 2, עם עובד, תל-אביב, 1972, עמ' 1017; על-פי עדות אהרן חוטרישי.

[3] סלוצקי, 1972, כרך ג' 2, עמ' 1013.

[4] אפרים דקל, בנתיבי הבריחה, מערכות, תל-אביב, 1958, כרך א', עמ' 76.

[5] שם, כרך ב', עמ' 558-559 - המספר הוא על-פי הערכתו של דקל שהיה אחד ממפקדי "הבריחה".

[6] מירי נהרי, "ההגנה בתנועת הבריחה - אימונים צבאיים של שורדי השואה", מערכות הגנה, בין המערכות 25, ביוני 2020.

[7] עדותו של מיודובניק בתוך: יצחק ערן, הסיירים, מערכות, תל-אביב, 1994, עמ' 76.

[8] עדותה של עטרה בורובסקי, הארכיון לתולדות ההגנה, תיק 123 - ב'4, עמ' 9-10.

[9] על הונגריה - נח גרוס, קפא"פ - מהשדה אל שדה הקרב, הוצאה עצמית, זכרון יעקב, 2010, עמ' 97; על צרפת - דניאל רוזן, הגדעונים - מפעילי הקשר האלחוטי בשירות המדינה שבדרך, העמותה להנצחת חללי חיל הקשר והתקשוב, יהוד, 2017, עמ' 25; נשרי - מתוך תקציר שירותו, הארכיון לתולדות ההגנה, תיק 2649.

[10] רוזן, 2017, עמ' 26; דברי גוטהלף - מעדותה, הארכיון לתולדות ההגנה, תיק 106-201, תיק 4, עמ' 21; עדותו של ברוייר בתוך: רוזן, 2017, עמ' 25-27.

[11] מאיר דודזון, וילה פז'נה, מערכות, תל-אביב, 1969.

[12] עדותו של בלצן בתוך: רוזן, 2017, עמ' 25-26; עדותו של טמיר בתוך ערן, 1994, עמ' 74-75.

[13] עדותו של ברינברג בתוך: משה יפהר, פלוגת הפלמ"ח באיטליה (מצ"ב) - תש"ו-תש"ח, המרכז לתולדות כוח המגן "ההגנה" ע"ש ישראל גלילי, רמת אפעל, 1993, עמ' 54-55.

[14] עדויותיהם של יהודה בן דוד ובן-עמי טמיר בתוך: ערן, 1994, עמ' 74-75.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

- [15] עדותו של חיים כהנא בתוך: ערן, 1994, עמ' 65-67.
- [16] עדותו של אברהם מידובניק בתוך: ערן, 1994, עמ' 77.
- [17] דקל, 1958, כרך ב', עמ' 555-557.
- [18] עדותו של אברהם מידובניק בתוך: ערן, 1994, עמ' 77.
- [19] עדותה של עטרה בורובסקי, הארכיון לתולדות ההגנה, תיק 123 - ב', עמ' 4; רוזן, 2017, עמ' 48.
- [20] עדותו של טמיר בתוך: ערן, 1994, עמ' 75-76.
- [21] עדותו של פריזנט בתוך: יפהר, 1993 עמ' 69; עדותו של בלצן בתוך: רוזן, 2017, עמ' 25-26.
- [22] יפהר, 1993, עמ' 55.

מודיעין התקשורת התפתח יש מאין באמצעות כוחותיו העצמיים של היישוב. הבנת הפוטנציאל המודיעיני, יכולת טכנולוגית, תושייה ודבקות במשימה של אנשי מקצוע, הפכו אותו לגורם משמעותי באיסוף המודיעיני

יוסי דגן, לשעבר קצין ביחידה 8200, כיום קצין מורשת (מתנדב) ביחידה וחוקר

מלון פאלאס (כיום וולדורף אסטוריה)

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

מודיעין התקשורת (קומינט) [1] בשנים שלפני קום המדינה היה עלום, זכה לאזכור מועט, וחשיבותו ותרומתו למאבק המדיני והביטחוני כמעט שאינן מוכרות. הסקירה הזאת מציגה לראשונה את התפתחות מודיעין התקשורת ביישוב מראשיתו לאחר מאורעות 1929 עד קום המדינה ושילובו בצה"ל ב-1948. כמו כן עוסקת הסקירה בעיקרי תרומתו למאבק המדיני והביטחוני של היישוב.

מודיעין התקשורת התבסס בראשיתו על תשתית התקשורת הקווית שהוקמה על-ידי המנדט הבריטי במהלך שנות ה-20 וה-30 בערים הגדולות ובחלק מיישובי הפריפריה. תקשורת אלחוטית נוספה רק באמצע שנות ה-30 בשירות משטרת המנדט, ואילו תקשורת אלחוט ערבית החלה לפעול רק בתחילת 1948 בשירות צבא ההצלה הערבי.

היישוב היהודי השכיל לזהות את הפוטנציאל המודיעיני של התשתית הזאת לשם איסוף חשאי של מידע מדיני וביטחוני אמין, אותנטי ומהיר. איסוף המידע נעשה על-ידי המחלקה המדינית בסוכנות היהודית, ש"י (שירות הידיעות) של ההגנה, ובהיקף מצומצם גם על-ידי אצ"ל.

ממאורעות 1929 עד מאורעות 1936

למעט פעילות נקודתית ביפו ב-1920, העיסוק במודיעין תקשורת באופן ממוסד החל מיד לאחר מאורעות 1929. התוצאות הטרגיות של המאורעות, שפרצו באופן מפתיע, חשפו את היעדרו של מודיעין. יצחק בן-צבי, מראשי הוועד הלאומי ולימים נשיא המדינה, חש לפני כן במתיחות הגוברת, והחל בהקמת יכולת איסוף בירושלים.

זו התבססה על מודיעין אנושי (יומינט) - מסתערבים, שהבולט שבהם היה איש ההגנה אהרון חיים כהן ומודיעים ערבים - ולראשונה גם על האזנה קבועה לטלפון של המועצה המוסלמית העליונה. על-פי הרישום הקיים בידינו, ההאזנה החלה לכל המאוחר ב-30 בספטמבר 1929 ופעלה ממטה ההגנה ששכן בשנים 1928-1930 בבית ועד העיר (כיום - רחוב אתיופיה 15 בירושלים).

בהאזנה עסקו גרשון סלוצקאי, מפקד ההגנה בשכונת גאולה, ודוברי ערבית נוספים. אלה הסתייעו במהנדס אוסקר אגוזי משירות הטלפונים [2]. רישומי ההאזנה המפורטים שאותרו [3] מעידים על כך שזו התקיימה ברציפות ועל כך שהופק ממנה מידע בעל ערך רב על כוונותיה של ההנהגה הערבית ועמדותיה, על מגיעה עם שלטונות המנדט ועם גורמים ערביים מחוץ לארץ-ישראל וכן על אירועים, התארגנויות והלכי רוח.

המידע הועבר ליצחק בן-צבי, וכנראה שלגורמים נוספים, והוא סייע לפעילויות המדיניות והביטחוניות השוטפות. במסגרת מאבקה המדיני של ההנהלה הציונית באותה תקופה, רישומי המקור בערבית הועברו ללונדון [4] לשם הוכחת האופי המאורגן של המאורעות.

ירושלים - בירת המנדט כמוקד למודיעין התקשורת

בתקופת המרד הערבי הגדול (1936-1939) המוקד של מודיעין התקשורת היה בירושלים, שבה שכנו מרכזי השלטון הבריטי, ההנהגה היהודית וההנהגה הערבית, נציגויות של כנסיות ומערכות עיתוניים. עד פרוץ מלחמת העולם השנייה היו בעיר אף נציגויות של גרמניה ואיטליה. מערכת הטלפונים העירונית אפשרה נגישות למקורות רבי ערך, ומודיעין התקשורת של היישוב התבסס על כמה מרכזים: האזנה ישירה לקווי טלפון, האזנה באמצעות עובדים במרכזיות הטלפון ובבולשת ומבצעים מיוחדים כדוגמת ההאזנה לדיוני ועדת פיל .

בית ועד העיר, רחוב אתיופיה 15 ירושלים - אתר מודיעין ההאזנה הראשון

האזנה ישירה לקווי טלפון של אישים ומוסדות

ההאזנה לקווי הטלפון של משרדי הוועד הערבי העליון בירושלים ולא לה של בכיריו, כולל המופתי, ולקווי הטלפון של מערכות העיתוניים וההנהגה המקומית בערים הגדולות, סיפקה מידע אמין ורב על כוונות ההנהגה ופעולותיה, וכן על חיכוכים פנימיים, מעורבות מדינות ערב, הלכי הרוח, ניהול השביתה, השבתת נמל יפו, ההיערכות לקראת ועדת פיל והפעילות לסיכול המלצותיה. ההאזנה תרמה למגעים עם האמיר עבדאללה ועם הבריטים. הושם דגש על מעקב אחר המעורבות של מדינות ערב משום שבן-גוריון חשש שזו תדרדר את הסכסוך המקומי לסכסוך כולל עם העולם הערבי [5]. במידע שהועבר לאליהו גולומב במטה ההגנה שותפו גם הבריטים באמצעות דב יוסף

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

וראובן זסלני (שילוח) לשם סיוע במאבק בטרור הערבי. המידע שולב גם בלוחמה הפסיכולוגית (כך כונתה באותה עת המלחמה על התודעה) במטרה לשבש צעדים מדיניים של ההנהגה הערבית.

ההאזנה שנוהלה על-ידי שלם ארזי, והייתה באחריותו של אהרן חיים כהן בלשכה הערבית במחלקה המדינית בסוכנות, כונתה "המקור הבטוח" או "הארגז". הידיעות שנאספו באמצעותה הועברו ישירות לבן-גוריון, לשרתוק ולבן-צבי [6], ופורסמו בבולטין בעריכתו של א"ח כהן בתפוצה מוגבלת מאוד.

באוקטובר 1937 סולקו המופתי וחברי ההנהגה הערבית מן הארץ על-ידי הבריטים, ובעקבות זאת התייבש מקור המודיעין המשובח הזה, אך במהלך הזמן הוא התחדש .

האצ"ל בראשית ימיו פעל גם הוא בתחום ההאזנה. עוד ב-1936 קיים האצ"ל, במקביל להגנה, האזנה לטלפונים בבית היתומים הגרמני שנלך בירושלים, שהיה במעמד אקסטריטוריאלי [7]. כך התאפשר מעקב אחר הסיוע הביטחוני שניתן על-ידי גרמנים פרנאצים לערבים, ואחר פעילות המפלגה הנאצית בארץ-ישראל.

אהרון חיים כהן

האזנה באמצעות עובדים במרכזיות הטלפון ובבולשת

עובדי מרכזיות וטלגרפיה, נאמני ההגנה בירושלים ובערים השונות, העבירו לש"י מידע משיחות טלפון או ממברקים שעברו דרכם, בין היתר מברקים מוצפנים שפוענחו באמצעות מפתחות שהושגו בדרכים שונות. כמו כן העבירו לש"י עובדים יהודים בבולשת הבריטית, (CID) שעסקו בהאזנה לשיחות טלפון בארץ ולחול'ל על-פי רשימות שעודכנו מדי פעם, ידיעות דחופות והתרעות על מעצרים ועל תוכני מברקים מוצפנים שפוענחו [8].

בירושלים בלבד לקראת מלחמת העולם השנייה התקיימה האזנה ל-40 קווי טלפון, ובהם אלה של מלון המלך דוד, בית המופתי, בתי קפה ואף טלפונים ציבוריים.

מבצעים מיוחדים - ההאזנה לדיוני ועדת פיל

תרומה חשובה למערכה המדינית היו מבצעים מיוחדים. הראשון שבהם היה ההאזנה לחברי ועדת פיל ששהו במלון במלון פאלאס (כיום וולדורף אסטוריה) בירושלים, אשר הגיעו לארץ ב-1936 כדי לחקור את המאורעות ולהציע פתרונות למצב. זאב גסקו ואנשיו, עובדי מחלקת העבודות הציבוריות, שהקימו את משרדי הוועדה במלון, הסליקו לאחר שקיבלו אישור ממשה שרתוק מיקרופונים בחדר הישיבות ובמשקוף של דלת משרדו של הלורד פיל, וחיברו אותם דרך רשת הטלפונים לבניין הסוכנות.

המיקרופונים סופקו על-ידי איש ההגנה אליהו (אליק) סוחצ'ובר, מנהל המעבדות של האוניברסיטה העברית, שהעיד כי איכות השמע הייתה מצוינת וכי המאזינים היו בכירי המחלקה המדינית עצמם - אליהו ששון, אליהו אפשטיין (אילת) וראובן זסלני (שילוח) [9].

תלאביב - ראשית ההאזנה לתקשורת אלחוטית כסיוע להעפלה

הגבלות העלייה לארץ ורדיפות היהודים באירופה הפכו את ההעפלה למאמץ ראשון במעלה בסוף שנות ה-30. אפרים דקל'קסנר, מפקד הש"י בתלאביב, שפעל עוד קודם לכן לקידום מודיעין התקשורת, גייס ב-1938 את מרדכי ורצמן (אלמוג) להאזנה לתקשורת האלחוט של המשטרה הבריטית. ורצמן וחבריו, שאומנו באלחוט ובמורס במשטרה הבריטית, החלו להאזין לרשת המשטרה באמצעות שני מקלטי רדיו מדירות מסתור בתלאביב.

ההאזנות האלה סייעו להשגת מידע חשוב על מבצעים משטרתיים, בין היתר מידע שקיבל המוסד לעלייה ב' בנוגע להגעת מעפילים ולפיזורם באופן בטוח. המסרים המוצפנים של המשטרה הבריטית ופיצוחם היו אתגר מרכזי בפעילות הזאת. יחידת ההאזנה כונתה 181 (אח"א), היא פעלה עד קום

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

המדינה, ושולבה בשירות המודיעין כשירות מודיעין/2 (ש"מ/2). השירותים הטכניים להפעלתה סופקו על ידי שירות הקשר של ה"הגנה".

בשנים 1938-1946 פעל בבית הדר מתקן שבאמצעותו נערכה ההאזנה לתקשורת הקווית באזור תל-אביב. המתקן כלל חדר מסווה חיצוני וחדר פנימי שבו היו עמדות האזנה [10] שחוברו לכבל שהולך למרכזייה החדשה של העיר. ב-1946 נסגר האזור על ידי הבריטים, ופעילותו המתקן הועברה לבית רומנו.

ההאזנה בשנות ה-40

בתקופת מלחמת העולם השנייה צומצמה פעילות מודיעין התקשורת. לאחר מכן - בשלהי המנדט הבריטי ובתחילת מלחמת העצמאות - הורחבה הפעילות הזאת בירושלים ובערים הגדולות.

ירושלים

פעילות האזנה התקיימה לפחות מ-1946. החל מסוף 1947 פעלו שני מערכי האזנה משמעותיים:

- **ארנבת**. המתקן הזה פעל במרתף בניין הסוכנות בירושלים, ואליו נותבו 30 קווי טלפון מבניין הדואר המרכזי על ידי יצחק גסקו מההגנה ושלמה מאי מהדואר. באמצעות המתקן התאפשרה האזנה לכל יעד בעיר, בין היתר המפקדות של הערבים ושל הבריטים, המחנות ונטורי קרתא. רמת המאזינים במתקן שהיו מזרחנים בהשכלתם הייתה גבוהה. למתקן הייתה תרומה בולטת בקרבות גוש עציון, והייתה אף מכרעת בקרבות סן סימון, כיבוש מחנה אלנבי וקרבות הקסטל.

כמו כן הייתה לו תרומה רבה להשגת מידע חשוב ללוחמת התודעה [11]. יצחק לוי (לויצה), ראש הש"י בירושלים בשנים 1946-1948, סיפר בספרו **תשעה קבין: ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות** על אותה תרומה: "המידע שהגיע אלינו באמצעות רשת האזנה זו הביא לנו תועלת עצומה, חסך חיי אדם רבים, וסייע לנו בפיתוח הלוחמה הפסיכולוגית נגד הצד הערבי" [12].

- **שפן**. המתקן הזה פעל החל בינואר 1948 ממסתור בדירתו של גרשון אגרון עורך **פלסטיין פוסט** (לימים ראש עיריית ירושלים) ברחוב רשב"א 4 ברחביה, והחל באפריל 1948 פעל במחנה שנלר. ייעודו היה כיסוי רשתות אלחוט של הבריטים, ובהמשך גם של האו"ם, הכוחות הערביים והלגיון הירדני. במתקן שירתו סטודנטים יהודים-אמריקנים, שהאזינו לתקשורת באנגלית, ודוברי ערבית ואחרים שהאזינו לשיחות ולשידורי מורס.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

במקביל נערכו מבצעי האזנה מיוחדים לוועדה האנגל-אמריקנית שהתכנסה במרס 1946 בבניין "מק"א בירושלים, ולוועדת אונסקו"פ שהתכנסה ביוני 1947. ההאזנה לוועדת אונסקו"פ, שהמליצה על תוכנית החלוקה, נעזרה במרכזייה מיוחדת למעקב אחר שיחות הטלפון של חברי הוועדה ולדיוני הוועדה עצמה במקום מושבה במלון סלביה (כיום, יד הרב ניסים ברחוב ז'בוטינסקי בירושלים [13]).

ההאזנה הייתה אחד המרכיבים של מבצע מודיעיני רחב וראשון מסוגו לכיסוי פעילותה של הוועדה בכל אמצעי האיסוף. ב-1946 פותחה לראשונה טכנולוגיה להאזנה לקו טלפון מעורבל, ונעשה בה שימוש להאזנה לשיחות בין הנציב העליון, המזכיר הראשי ומפקד הבולשת [14]. בנוסף, הש"י הצליח להתחבר לקו הטלפון של אחד מבכירי הבולשת הבריטית (ריצ'רד קיטלינג), והשיג כך מידע רב [15].

אזור תלאביב והמרכז

לשם כיסוי האזור הוקם בתחילת 1948 מתקן האזנה במקווה ישראל ("ברז") - ביוזמתו של איסר הראל, שהיה מפקד הש"י בתלאביב. במקום נחפרה מנהרה כדי להתחבר לכבל הטלפון שעבר מיפו לרמלה שם גם הייתה המרכזיה הבינלאומית למצרים. באמצעות ההאזנה הופק מידע על תקריות והתארגנויות ביפו ובסביבתה, וכן על אגדות, תגבורות, שיחות מנהיגים, המצב הפנימי והלכי הרוח בעיר.

בין היתר הושג בדרך הזאת מידע מקדים שאפשר את תפיסת מחנה תל ליטווינסקי (תל השומר). מרכז ההאזנה לאלחוט, בראשותו של מרדכי ורצמן (אלמוג), המשיך בהאזנה לפעילות המשטרה הבריטית וללחימתם בהעפלה. מראשית 1948 החל המרכז לכסות את צבא ההצלה, ובהמשך את רשת המופתי וכן את הרשתות של צבאות ערב לאחר הפלישה. האצ"ל קיים האזנה באזור יפו לקראת כיבוש העיר באפריל 1948.

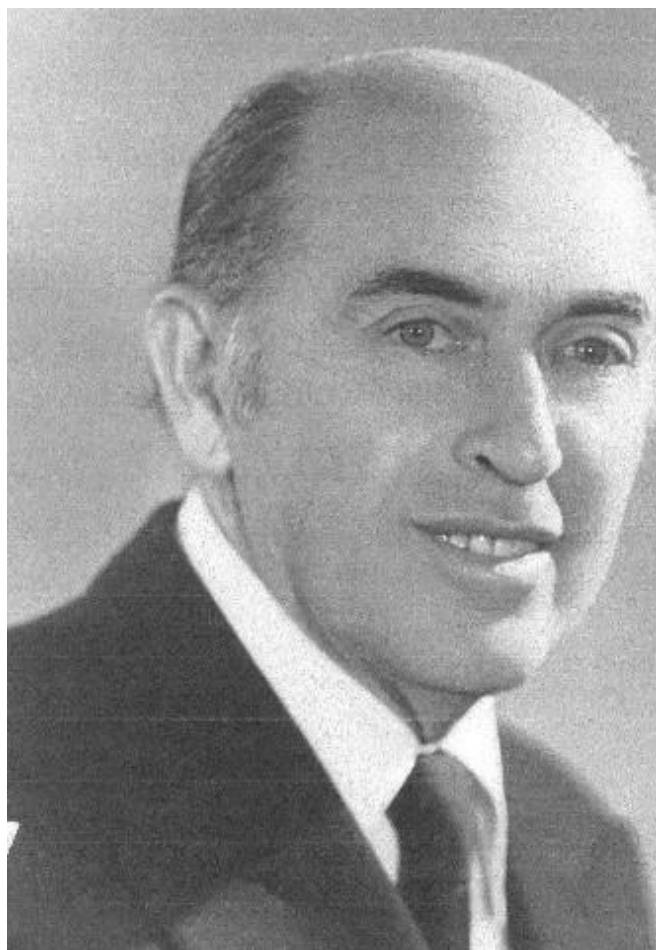
אזור חיפה והצפון

ב-1947 החל הש"י לפתח בחיפה מערך האזנה בעזרת מורים לערבית מבית-הספר הריאלי ואחרים. המערך הזה פעם מתוך דירות פרטיות בכרמל, שחוברו למרכזיית הטלפונים בעיר. במרכזייה עברו שיחות של מנהיגים פלסטינים עם מרכזים בדמשק, בג'ירות ובקהיר, ושיחות של שדה התעופה הבריטי ברמת דוד, כולל דוחות על סיורי אוויר ומבצעים, שהועברו בטלפון ובאלחוט. כוסתה גם התקשורת האלחוטית של צבא ההצלה בהנהגת קאוקג'י בצפון הארץ - זאת תוך פיצוח הצפנים שהיו בשימוש. ההאזנה בחיפה סיפקה בין היתר את ההתרעה על שיירת נשק מלבנון לחיפה, שפוצצה במרס 1948 ליד קריית מוצקין. הפעולה הזאת הביאה לנטישת תושבי חיפה הערבים באפריל 1948 [16].

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

בחיפה כוסתה גם תעבורת הטלגרף הבינלאומי, בין היתר נקלטו תשדורות של מברקים לנציב העליון ואף למלך עיראק ולמלך ירדן [17]. גם באזור העמקים סיפקו המרכזיות של עפולה וטבריה מידע חיוני. יש לציין את קרב משמר העמק (4-15 באפריל 1948), שכל מהלכיו כוסו בשיחות טלפון שנקלטו במרכזיית עפולה ("מעייני") [18].

מרדכי ורצמן אלמוג

אתגרים

הצלחת מערך מודיעין התקשורת נתקלה באתגרים ובמכשולים מסוגים שונים:

- מידור קפדני מנע שיתוף של הכוחות הלוחמים במידע.
- הפריסה המוגבלת של רשת הטלפונים בפריפריה גרמה לכך שהמידע על הכנופיות וההתארגנויות המקומיות היה מצומצם.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

- חבלות וניתוקים תכופים הקשו על רציפות הכיסוי.
- חלק מן המידע שהושג לא נוצל בשל מחסור באמצעי קשר לדיווח ובשל התעלמות מהתרעות (למשל, ההתרעה לשיירת נבי דניאל) וכן בשל מחסור בכוחות לוחמים.
- בשל היעדר אכזבה (צי"ח) היה קושי לקיים האזנה ממוקדת לצרכים מבצעיים. .
- בשל היעדר גוף מחקרי לא גובשו שלל הידיעות הגולמיות לתמונה כוללת.
- בשל הכיסוי המוגבל בגבולות ארץ ישראל לא התאפשרה הכרה של צבאות ערב ולא היה מידע על היערכותם לפלישה .

המעבר מההגנה לצה"ל

פלישת צבאות ערב הסדירים וההתייצבות ההדרגתית של קווי שביתת הנשק הפכו את התקשורת האלחוטית של מדינות ערב וצבאותיהם ליעדים העיקריים של ההאזנה. מתקני ההאזנה הקווית בערים המשותפות התייתרו, וחוליות האזנה טקטית שהוצמדו לחטיבות ולמפקדות החזיתות סייעו מאוד למבצעים רבים של צה"ל.

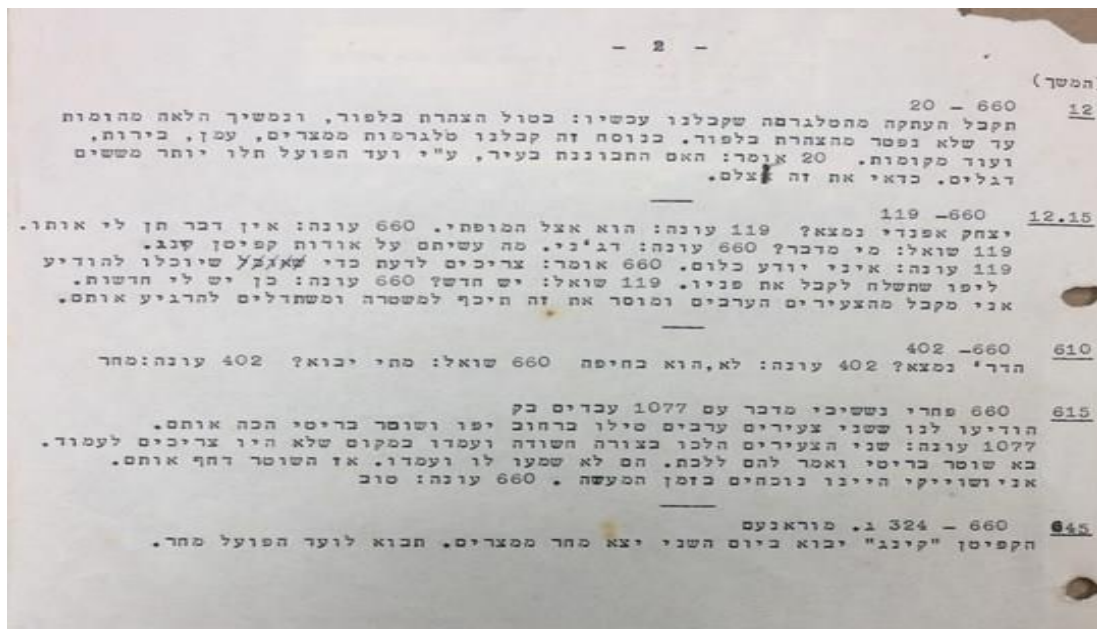
עם פירוק הש"י והקמת שירות המודיעין במטכ"ל/אג"ם (30 ביוני 1948) שולב בו שירות ההאזנה כמודיעין/2 (ש"מ/2), והיה לבסיס שעליו הוקמה יחידה 8200. תחת פיקודו של מרדכי ורצמן (אלמוג) מוזגו ביחידה גופי ההאזנה בחיפה, בירושלים ("שפן", שהיה כפוף עד 1949 ל"דעת" - המחלקה המדינית במשרד החוץ) ובחיל האוויר. חוליות ההאזנה הטקטית במפקדות של החזיתות פעלו תחתיו מבחינה מקצועית.

סיכום

מודיעין התקשורת התפתח יש מאין באמצעות כוחותיו העצמיים של היישוב. הבנת הפוטנציאל המודיעיני, יכולת טכנולוגית, תושייה ודבקות במשימה של אנשי מקצוע, הפכו אותו לגורם משמעותי באיסוף המודיעיני.

החל בראשיתו ב-1929 הייתה למודיעין התקשורת תרומה רבה למאבק המדיני והביטחוני. היכולת להשיג באמצעותו במהירות מידע אמין ואותנטי העניקה לו יתרונות משמעותיים יחסית לאמצעי האיסוף האחרים, והוא היה לעזר ישיר לקברניטי היישוב ולמערכי הביטחון וההעפלה על אף מגבלותיו.

נראה שבשל החשאיות והמידור הרב נעדר מודיעין התקשורת כמעט לחלוטין מן התיעוד והספרות העוסקים במאבק המדיני והביטחוני בתקופת טרום המדינה. לעומת זאת, תרומתו זכתה להכרה ולהערכה בקרב ההנהגה והפיקוד הבכיר שנחשפו לו, וזו באה לידי ביטוי בהקצאת אמצעים ובהוקרה לעוסקים במלאכה.

דוגמה לרישום האזנה מ"ז בנובמבר 1929. באדיבות הארכיון לתולדות ה"הגנה"

[1] מודיעין המופק מתכנים העוברים באמצעי התקשורת. מטעמי אחידות ואוטנטיות הוא יכונה בסקירה הזאת "האזנה".

[2] הארכיון לתולדות ההגנה, גרשון סלוצקאי, עדות, סימול 138.40, 9 במאי 1957.

[3] חלק מהם אותרו בארכיון הציוני המרכזי וחלקם בארכיון לתולדות ההגנה.

[4] הארכיון הציוני המרכזי, תיק מס. S25-22329

[5] דוד בן גוריון, **דפי היומן** 7.11.36 מעמ' 11 והמשכו ב 13.11.1936, אוניברסיטת בן גוריון, מכון בן גוריון לחקר ישראל והתציונות, ארכיון בן גוריון, יומנים, תיק 5/11/1936-26/11/1936. התוכן סוקר את "ההתערבות" של מלכי ערב. ניכר שהפירוט הרב מבוסס על האזנה לטלפונים ולטלגרפיה באפריל-אוקטובר 1936.

[6] דוגמאות להפניית ידיעות גולמיות לבן-גוריון, לשרתוק ולבן-צבי נמצאות בתיקי המחלקה המדינית, כמו הארכיון הציוני המרכזי, תיק מס. S25-22272 S25-22836

[7] יעקב (ישקה) אליאב, **מבוקש**, הוצאת במחתרת, ספרית מעריב, ירושלים, 1983, עמ' 63-64.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

- [8] ארכיון לתולדות ההגנה, ישראל וינר, עדות סימול 151.8, 1960.
- [9] הארכיון לתולדות ההגנה, זאב גסקו, עדות סימול 138.20, 30.9.1964; אליהו (אליק) סוחצ'ובר, עדות סימול 161.20, 19 בפברואר 1950.
- [10] הארכיון לתולדות ההגנה, אברהם ברקסון, עדות רשומה, 1979.
- [11] יוסי דגן, "ירושלים של האזנות וצפנים", "מבט מל"מ, גיליון 81 (יולי 2018), עמ' 14-17.
- [12] יצחק לוי (לויצה), תשעה קבין: ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות, מערכות, תל-אביב, 1986, עמ' 395.
- [13] אסא לפן, הש"י: שירות הידיעות: שורשיה של קהילת המודיעין הישראלית, המרכז לתולדות כוח המגן ההגנה על-שם ישראל גלילי, תל-אביב, 1997, עמ' 172-174; תמר אשל בריאיון עם המחבר ב-16 בינואר 2019.
- [14] הארכיון לתולדות ההגנה, חיים בן מנחם, עדות סימון 19.38 מ-16.9.1955.
- [15] לוי (לויצה), 1986, עמ' 393.
- [16] מנחם בידרמן, "תרומת ההאזנה לכיבוש חיפה - 62 שנה לפיצוץ שיירת תחמושת ערבית באזור קריית מוצקין", "מגדלור, גיליון 14 (ינואר 2011), עמ' 31.
- [17] יוסף סגל, עדות על עבודתו במרכז הטלגרפיה, 4 בינואר 2017.
- [18] "קרב משמר העמק", סקירה לטנא/ע, 8.5.48, המסמך שמור בארכיון ש"מ/2. הסקירה מבוססת בלעדית על ידיעות מ"מעייני" (מרכזית עפולה). ("מעייני").

מכלול הפעילויות שנקט דוד בן-גוריון, כאשר ההנהגה המדינית בראשותו נטלה על עצמה לראשונה בתולדות היישוב אחריות מלאה על ארגון ההגנה, מבטאות את הניסיון המודע שלו להתמודד עם אחד המבחנים הבולטים של חברה דמוקרטית - הטיפול בסוגיית הפיקוח על גורמי הכוח הצבאיים הנתונים למרות ההנהגה המדינית

אל"ם (מיל) ד"ר עמיר בראור, לשעבר רע"ן במחלקה לתכנון אסטרטגי באג"ת. מלמד כיום במסלול ללימודי ביטחון לאומי בתוכנית ללימודי תואר שני במנהל ומדיניות ציבורית במכללת ספיר

הכפיפות של ארגון ההגנה למוסדות הפוליטיים של היישוב היהודי בארץ ולמדינותם הייתה עיקרון שלא הועמד במבחן מאז הוטמע בארגון עם הקמתו בוועידה הראשונה של אחדות העבודה ביוני 1920. לא ניתן לאתר ערעור קטגורי על הכפיפות של הכוח הצבאי להנהגה המדינית, שפעלה במסגרת מערכת פוליטית וולונטרית, במשך כל התקופה שבה פעל הארגון. לארגון ההגנה, כגוף צבאי בעל אוריינטציה ציונית, נועד תפקיד מרכזי בתולדות היישוב - בתוקף משימותיו הביטחוניות - בשל היותו מופקד על משימות לאומיות בהן עלייה והתיישבות, ולנוכח העובדה ששימש כלי עזר בידי ההנהגה המדינית מאז שנות ה-30 של המאה ה-20 להשגת מטרות מדיניות. על הארגון הופעל פיקוח רופף מטעם המוסדות הפוליטיים השונים שתחת מרותם פעל - כל עוד לא נדרשה הנהגת היישוב להעמיד את שאלת הביטחון בראש סדר העדיפויות של היישוב.

פיקוח במשמעותו החברתית הוא תהליך שנועד לכוון ולווסת התנהגות חברתית במטרה להתאימה לנורמות חברתיות ולאינטרסים פוליטיים - זאת באמצעות הטלת סנקציה או באמצעות איום בהטלתה. בקרת התנהגות נועדה לשמש "אמצעי לבחירת כיוון, שמירתו או שינויו על מנת להשיג מטרות [1]". ההבחנה הזאת נכונה גם בנוגע לתחום הפוליטי, שבו נדרש פיקוח מטעם ההנהגה של ישות מדינית על כוחה הצבאי, הנהנה ממנופול על הפעלת אמצעי אלימות (אמצעי לחימה) שאותם העמידה החברה לרשותו לשם מילוי משימותיו.

במצב הזה נועד הפיקוח להבטיח להנהגה את היכולת להשפיע על אופן ההתנהלות של הכוח הצבאי ועל השימוש באמצעי האלימות שנמסרו לידי. זאת כדי לוודא שהפעילות של הכוח הצבאי, המכשיר שהוקם לצורך הבטחת קיומה של החברה, תתוחם לפרמטרים הנקבעים עלידי ההנהגה המדינית ולנוכח המדיניות שמנחה אותה והמטרות להשגה שקבעה.

המאמר מתמקד בהתפתחות של דפוסי החלישה - דפוסי הפיקוח הטוטליים של ההנהגה המדינית בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה, וביתר שאת לקראת סיום המנדט הבריטי, שהיו שונים מאלה שהיו קיימים קודם לכן. בתקופה הזאת ההנהגה המדינית, בראשות בן-גוריון, נטלה על עצמה לראשונה בתולדות היישוב אחריות מלאה על ארגון ההגנה.

נטילת האחריות על הארגון הייתה דרכו של בן-גוריון להבטיח את קיומו של התהליך הבלתי נמנע להקמת המדינה היהודית, שראשיתו בהצעת ועדת פיל מ-1937. ההצעה הזאת חוללה שינוי בתפיסתו, ומאז פרסומה נתפסה עלידו כפתרון הטוב ביותר לריכוז מרבי של יהודים בארץ-ישראל. לתהליך הגשמתה של הצעת ועדת פיל, ועשר שנים מאוחר יותר - להגשמתה של תוכנית החלוקה שהתקבלה עלידי העצרת הכללית של האו"ם ב-29 בנובמבר 1947 - היו לא רק השלכות מדיניות, אלא גם השלכות אסטרטגיות-צבאיות.

לפיכך נדרשה מידה רבה של התאמת הראייה הצבאית לראייה המדינית כך שתוכל לשרת את המטרות המדיניות. בדרך הזאת ניתן היה להגיע להלימה בין הראייה המדינית לראייה הצבאית לשם ההתמודדות עם האתגר הביטחוני האולטימטיבי שעמד בפני היישוב במאי 1948. בנקודת הזמן הזאת נדרשו אפוא שינויים מהותיים בדפוסי הפיקוח הפוליטיים על הארגון.

מנהלת העם בישיבה, 1948

הנסיבות שהובילו למלחמת העצמאות, שעליהן עמד בן־גוריון כבר זמן קצר לאחר סיום מלחמת־העולם השנייה, חייבו שינוי מהותי בכללי המשחק הפוליטיים - הן בקרב ההנהגה המדינית על מוסדותיה המסוכסכים, והן מול הכוח הצבאי שאמור היה להיבנות כצבא סדיר לכל דבר ועניין מול האיום הצפוי של פלישת צבא ערב הסדירים לתחומי ארץ־ישראל עם סיום המנדט. במצב הדברים הזה נדרשה היערכות שונה לא רק בתחום בניין הכוח הצבאי והכנת המשק היישובי, אלא גם בתחום ההיערכות המוסדית־ארגונית של היישוב. התעורר אפוא צורך מובהק לשנות את משטר הביטחון על מרכיביו הפוליטיים והביטחוניים שהתקיים עד אותה עת, ולהתאימו לאתגר הביטחוני החדש שניצב בפתח.

הצעד הראשון היה קבלת החלטה שאותה הוביל ראש הנהלת הסוכנות היהודית בן־גוריון בקונגרס הציוני ה"ב", שהתכנס בשווייץ בדצמבר 1946, בנוגע להקמתה של מחלקת הביטחון במסגרת הסוכנות. על המחלקה הזאת הוטל לרכז את מכלול הפעולות האזרחיות והצבאיות שנדרשו לקראת המלחמה ולפקח עליהן. הצעד השני החל עם שובו לארץ לאחר הקונגרס הציוני. בן־גוריון ניתק את עצמו מן העיסוקים השוטפים שלו לצורך לימוד מכלי ראשון של בעיית הביטחון המורכבת שניצבה בפניו כמחזיק תיק הביטחון בהנהלה הסוכנות.

במשך כשלושה חודשים - במרס־יוני 1947 - הקדיש עצמו בן־גוריון ללימוד מרוכז של בעיית הביטחון ולגיבוש דרכי פעולה ברמה המוסדית, ברמה האסטרטגית וברמה האופרטיבית שנועדו לאפשר את בניין הכוח באופן שיתאים לאיום הנשקף, וכן את הפעלתו ואת הפיקוח עליו בהתאם לצרכים המדיניים. התקופה הזאת מכונה "הסמינר של בן־גוריון".

בן־גוריון סבר שעד קבלת ההחלטה הזאת בקונגרס הציוני לא הופעל להלכה פיקוח מטעם מוסדות ההנהגה הפוליטיים על התנהלות ארגון ההגנה. ההנהגה המדינית הייתה אמנם מעורבת בהכוונה כללית של הארגון, אך לא הגדירה מטרות ברורות לפעולותיו. בן־גוריון השמיע את הביקורת הזאת למרות העובדה שבמשך חלק ניכר מן התקופה הייתה האחריות להכוונת ארגון ההגנה מונחת על כתפיו - כמזכיר ההסתדרות, ולאחר מכן כיושב־ראש הנהלת הסוכנות.

לדעתו, הפיקוח שהתקיים עד אותו שלב היה לא ממש"פיקטיבי" כלשונו, משום ש"הארגון שלט על עצמו ולא דאג על פי טבע הדברים לעניינים אחרים [2]". לפיכך נדרשו שינויים מהותיים בדפוסי הפיקוח על הארגון. ואולם, לשם כך נדרשו שינויים גם במבנה ובהרכב של המוסד הפוליטי שעליו אמורה להיות מוטלת האחריות המלאה והבלעדית על הכנת היישוב למלחמה ועל הפיקוח עליה.

בעקבות הסמינר עסקה הביקורת של בן־גוריון בסוגיית הפיקוח על ארגון ההגנה גם בתפקוד המפקדה הארצית (המ"א) שהוקמה לאחר מאורעות 1929. המפקדה, בהיותה גוף פוליטי מובהק - לאחר שהחל מספטמבר 1939 מונה תחתיה מטה כללי מקצועי - התקשתה לפקח על הארגון ולמלא את תפקידה כגורם מפקח. לכן, בן־גוריון סבר שהיא מיותרת, מה גם ששליטתה על הארגון הייתה בעיניו בגדר פיקציה. כמו כן טען כי המפקדה הארצית חדלה לתפקד כמפקדה לאחר הקמת מחלקת הביטחון בהנהלת הסוכנות בעקבות ההחלטה שהתקבלה בקונגרס הציוני ה"ב".

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

על מחלקת הביטחון הוטל לטפל בחלק מן התחומים שעליהם הייתה אחראית המפקדה עד אותו שלב. למעשה, גם חברי המפקדה הארצית לא ערערו על ביטול המפקדה כמוסד, "המשיכו איש בתפקידו, תוך כפיפות ישירה למנהל ענייני הביטחון - [3]" ראש מחלקת הביטחון בהנהלת הסוכנות .

בן-גוריון סבר שיש להפסיק את פעולתה של המפקדה הארצית, אך חשש שהמהלך הזה יקומם עליו חלקים רבים בהנהגת היישוב ובפיקוד הבכיר של ההגנה, ולכן בחר להשאירה על כנה עד תחילת מאי 1948. עם זאת, "ככל שהצטמצמו סמכויותיה [...] הלך וגבר משקלו הסגולי של הרמ"א [ישראל גלילי שהיה ראש המפקדה הארצית] כאישיות ביטחונית ראשונה במעלה לציודו של בן-גוריון [4]". ההתפתחות הזאת הייתה כנראה אחת הסיבות שהובילו את בן-גוריון להפסיק בהמשך את כהונתו של גלילי, שמילא בפועל גם את תפקיד רמטכ"ל הארגון בהיעדרו של דורי החולה - זאת פחות משבועיים לפני הקמת המדינה .

כאמור, היה ברור שלא ניתן להמשיך במתכונת הקודמת של מערכת הביטחון שהתאפיינה בכך שארגון ההגנה פיקד על עצמו כמעט ללא מעורבות שוטפת, הכוונה ופיקוח של דרג פוליטי אחראי. עד אותה עת הארגון היה "נתון למרות עצמו, בתחילה אפילו לא למרות ארצית, משיג בעצמו את תקציבו, משיג בעצמו את נשקו, קובע בעצמו את דרכי הגנתו, מקבל הוראות בפועל רק בעניינים פוליטיים [5]". מצב הדברים הזה תם ערב הקמת המדינה ובעקבות הצעדים שנקטו לקראת הקמת הצבא הסדיר.

תנאי הכרחי במעבר החד והמידי ממערכת פוליטית וולונטרית למסגרת של מדינה ריבונית בעלת יכולת לכפות את מרותה הפורמלית על הכוח הצבאי, היה מיסוד דפוסי פיקוח מוחלטים עליו מטעם המוסד הפוליטי הרלוונטי. ההתמודדות עם אתגר ביטחוני שונה לחלוטין בכל פרמטר אפשרי מן האתגרים הקודמים שבהם התנסה היישוב עד ערב מלחמת העצמאות, דרשה מהנהגתו המדינית, ומבן-גוריון בראשה, לבנות מערכת ביטחון חדשה.

כשבן-גוריון לקח על עצמו את האחריות המקיפה לביטחונו של היישוב בעקבות ההחלטה שהתקבלה בקונגרס הציוני ה"ב, ועל בסיס דרך הפעולה שגיבש בסמינר, הוא פתח בהסתערות מחושבת על יעדיו הפוליטיים והצבאיים כאחד - זאת מתוך מטרה לבסס את סמכותו המדינית-צבאית, שתקנה לו בראייתו את היכולת לבצע את מכלול הפעולות שנדרשו לקראת סיום המנדט.

עד אותה עת, ענייני הביטחון לא עמדו בראש סדר העדיפויות של ההנהגה המדינית של היישוב. עתה התחייב שינוי בסדר העדיפויות של היישוב, ונוצר צורך להעמיד את סוגיית הביטחון בראש הרשימה. האתגרים שניצבו בפני היישוב והנהגתו המדינית חייבו לחולל שינוי מהותי גם ברמת מעורבותה.

הצורך לארגן את "היישוב ואת התנועה הציונית, לאו דווקא בהתאם לקונסטיטוציה הציונית ולא לפי ההרגלים שלנו, ולא לפי המקובל במשך חמישים שנה, אלא כפי שאנו מצווים על ידי צרכי ההתגוננות [6]", חייב את ההנהגה המדינית בראשות בן-גוריון לפעול באופן נמרץ לחיזוק סמכותה ומרותה. נדרשה אפוא "כפיפות מוחלטת לשלטון הציבילי העליון במדינה" [7].

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

על-פי ראייתו של בן-גוריון, השלטון הזה באמצעות מוסד אחד ויחיד - מנהלת העם/הממשלה הזמנית, שהוקמה על בסיס הוועד הלאומי והנהלת הסוכנות - אמור היה "לחלוש על כל האמצעים ויסדר את כל צרכיו של היישוב ויתאימם לדבר המרכזי והעיקרי - לביטחון [8]". מכאן שהחלישה של המוסד הזה, ובעיקר של העומד בראשו, נועדה להפוך אותם לגורמים שיהיו אחראים "על כוח האדם הצבאי, עובדי המשק, התעשייה, החקלאות, על הפינאנסים וכל השירותים הממלכתיים ביישוב ובארץ, ורשות זו תקבל תמיכה מלאה ונאמנה של התנועה הציונית והעם היהודי בתפוצות [9]".

החלישה, כפי שהתקבעה על ייחודה ומשמעויותיה, הגדירה באופן שלא השתמע לשתי פנים את מקור הסמכות המדיני לפיקוח על הצבא ועל דפוסי הפעלתו והכוונתו - זאת תוך נטרול מעורבותם של גופים פוליטיים אחרים שפעלו בתחום הביטחון. היקף כזה של פעילויות שנטלה על עצמה ההנהגה המדינית ביוזמת בן-גוריון משקף לכן שלב חדש במעורבות של הדרג המדיני בעשייה הביטחונית. זו הייתה קפיצת המדרגה שמשמעויותיה הנרחבות לא הובנו בחלקן - לא על-ידי שותפיו של בן-גוריון להנהגה המדינית, ולא על-ידי רוב המופקדים על הכוח הצבאי.

המעבר ממערכת פוליטית וולונטרית למערכת פוליטית ריבונית - במקביל לבנייתו של הצבא הסדיר - היה הגורם שעמד בבסיס הצורך לעצב דפוסי פיקוח שמאפייניהם שונים לחלוטין, כולל מעורבות ישירה של ההנהגה המדינית בעשייה הצבאית ברמה האופרטיבית וברמה הטקטית כאחת.

בסיס האימונים של ההגנה בגוערה, 1938. צילום: ארכיון ההגנה

עיצוב דפוסי החלישה

בתקופה הסמוכה למלחמת העצמאות הסתיים פרק, ונפתח פרק חדש באופן השליטה והפיקוח על הצבא. הצבת מנהלת העם ובגוריון במוקד העשייה הביטחונית בתקופה הקריטית הזאת השפיעה על האופן שבו התפתחה יכולתה של ההנהגה הפוליטית לחלוש על הצבא. על-פי ראייתו של בן גוריון, החלישה התאפיינה גם ביכולת ליצור לעצמו מרחב פעולה ביטחוני מקצועי כמעט בלתי מוגבל - זאת בלי להידרש להמלצות הפיקוד הצבאי הבכיר.

דפוסי החלישה שהתעצבו בשלב הזה הושפעו גם מהתפקיד הבולט שנטל על עצמו בגוריון כמי ששלט על גיוס חלק ניכר מן המשאבים שהועמדו לרשות המאמץ המלחמתי. בהיעדר מסגרת חוקית כלשהי, שאמורה הייתה להסדיר את יחסי הגומלין בין המוסדות הפוליטיים ובין הכוח הצבאי, תפקודו של בגוריון כסמכות העליונה היה גורם מרכזי בקביעת ההסדרים החדשים, שהושפעו בין היתר מאישיותו הדומיננטית.

לאחר העברת מרכז הכובד למחלקת הביטחון בראשותו ריכז בגוריון בידי את כל העשייה הביטחונית ברמה של ביטחון לאומי, וקיבל על עצמו גם את הכוונת העשייה הצבאית של ארגון ההגנה, את קביעת המטרות לפעולותיו ואת דפוסי הפיקוח הפוליטי ביחס אליו. הקמת תיק הביטחון במסגרת הסוכנות היהודית, והעברתו בהמשך לידי מנהלת העם (הממשלה הזמנית), היו ביטוי לתהליך שלא הותיר ספק כי ההנהגה המדינית-פוליטית היא מקור הסמכות של הכוח הצבאי, זאת, כאמור, בשונה מיכולתו המוגבלת בעבר לפקח על מכלול פעולותיו של כוח המגן.

בגוריון פעל אפוא לשינוי מהותי בדפוסי ובהסדרים של הפיקוח במישור המדיני ובמישור הביטחוני - כביטוי לתפיסתו את משטר הביטחון החדש. לצורך ביסוס אחיזתו בכוח הצבאי כמייצג ההנהגה המדינית, הוא פעל לראשונה כאמור בתחום המוסדי-ארגוני לעיצובה של הפלטפורמה המדינית כך שתאפשר לו להפוך לסמכות המדינית העליונה והבלבדית שכיוונה את העשייה הביטחונית ופיקחה עליה.

כשהוא מצויד בגיבוי הפוליטי המתאים, יכול היה בגוריון לעשות שימוש בסמכויות האלה מול הפיקוד הצבאי הבכיר, ולשנות את כללי המשחק בין הדרג המדיני לדרג הצבאי באופן שלא היה ספק בנוגע למוקד קבלת ההחלטות. עם זאת, עד למימוש השינוי בפועל נדרשה שורה ארוכה של התמודדויות, שבסופן התאפשרה הכפפתו המלאה של הכוח הצבאי להנהגה המדינית בראשות בן גוריון. באופן הזה הפך הביטחון לעיקרון המארגן שעל-פיו התכוננה החברה היישובית לאתגר הביטחוני שהיה שונה מכל איום שניצב קודם לכן בפועל לפתחה. החמרת האתגר הביטחוני שימשה לכן גורם שהניע תמורות שלטוניות, מבניות ומוסדיות וחוללה שינויים בדפוסי הפיקוח על הכוח הצבאי של היישוב בתקופת המעבר עד הקמת המדינה.

לאחר שהשלים את התוכנית לשינויים המבניים וגיבש את המבנה השלטוני החדש, פנה בגוריון לממש את סמכויותיו הנרחבות בתחום הביטחון. הוא עשה זאת לא מתוך כוונה לעסוק בענייניו השוטפים של ארגון ההגנה, אלא בשל הצורך להכין את כוחו הצבאי של היישוב למלחמה בהתאם לראייתו ולהבנתו. הפעילות הזאת חייבה אותו לנקוט ארבעה צעדים הכרחיים - שבתנאים נורמליים ייתכן שחלק מהם היו אמורים להיות באחריות הפיקוד הצבאי הבכיר. הצעד הראשון היה הגדרת

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

האויב שעימו יתמודד היישוב והמהלכים שנדרשו לבניית הכוח שיוכל לעשות זאת - בהתאם לאופי האתגר שאופיין על-ידו. הצעד הזה עורר את חמתו של הרמ"א גלילי. הוא הסתייג מעיקרי הערכת המצב של בן-גוריון שסוכמה במהלך הסמינר על משמעויותיה, מסקנותיה וההמלצות שנלוו אליהן בכל הנוגע למהות האיום הנשקף, הדרך להתמודד עימו, לבניין הכוח הצבאי ולהשלכות על ארגון ההגנה. בניגוד להערכתו של בן-גוריון, שלפיה צבאות ערב הסדירים יפלו לשטח המדינה היהודית שתוקם מיד לאחר סיום המנדט, העריך גלילי שיפרצו מאורעות בהיקף רחב יותר מאלה שבהם התנסה היישוב בשנים 1936-1939.

הוא סבר שעם היקף כזה של מאורעות יוכל הארגון להתמודד בהצלחה, ולכן אין כל צורך לבנות צבא סדיר במתכונת הבריגדה היהודית, כפי שמצא לנכון בן-גוריון. במלחמה מול צבאות ערב הסדירים נועד על-פי ראייתו של בן-גוריון לארגון ההגנה תפקיד משני בהגנת הארץ - כחיל מגן טריטוריאלי. גלילי, שחשש מפגיעה במעמד הארגון, התייחס למסקנות הערכת המצב שהוצגו בפני הפיקוד הבכיר של הארגון ביוני 1947 כגובלות בשיגעון. עברו חמישה חודשים עד שגלילי התיישר עם הקו שנקבע על-ידי בן-גוריון - דבר שאפשר את תחילת בניין הכוח בהנהגתו של יגאל ידן החל מנובמבר 1947. ידן היה אחד הבודדים מבין בכירי הארגון שראה עין בעין עם בן-גוריון במהלך הסמינר את המאפיינים של המלחמה העתידה, אם כי הוציא לפועל בסופו של דבר תוכנית שונה לבניין הכוח מזו שגובשה על-ידי בן-גוריון.

בן-גוריון העדיף לבנות את חיל התנופה (מושג מבית מדרשו בהתייחסו לצבא הסדיר שאמור להתמודד מול הצבאות הערביים הסדירים שיפלו לשטח ארץ ישראל עם סיום המנדט), שנועד להדוף את ההתקפות של הצבאות הסדירים, במתכונת של צבא סדיר, שאמור היה להתבסס על גדודי הבריגדה היהודית ומשוחרריה ועל לוחמי הפלמ"ח. זאת, בהסתמך על ההערכה שיעמדו לרשותו כשנתיים להקמתו. בפועל, פרק הזמן התקצר משמעותית, והיה צורך לבנות את הכוח בתהליך מקוצר ושונה מזה שהוצע על-ידו - זאת תוך התבססות בעיקר על יחידות ארגון ההגנה.

לאחר שהצביע על העקרונות של בניין הכוח, נדרש בן-גוריון כצעד שני לעצב את עקרונות תפיסת ההפעלה של הכוח הצבאי של היישוב. קביעת מרכיביה של תפיסת ההפעלה התבססה על הערכת אופייה הצפוי של המלחמה, שייקבע על-ידי האופי של החלטת האו"ם שעמדה להתקבל. קבלת החלטה נוחה ליישוב אמורה הייתה להוביל לתוכנית שבמסגרתה תינתן הגנה לכל היישובים שייכללו בגבולות שיוצעו למדינה היהודית. אם לא תתקבל החלטה כזאת, יידרש היישוב להדוף כל התקפה ולהגן על כל יישוב בלי לקבוע מראש את גבולותיה הטריטוריאליים של המדינה לעתיד לבוא, וזאת תוך מספר מזערי של קורבנות.

ב-15 בינואר 1948, כשישה שבועות לאחר קבלת החלטת החלוקה על-ידי עצרת האו"ם, ניסח בן-גוריון את העקרונות הבאים בנוגע למטרות המלחמה ולאופן ניהולה: "לא הגנה מקומית אלא ארצית, לא התגוננות סטטית אלא דינמית, לא ביטחון הנקודות אלא ביטחון היישוב, התחבורה - ובקרוב ביטחון הארץ, הגבולות, העלייה, והעצמאות"^[10].

המטרה של מלחמת העצמאות הייתה להכריע את צבאות ערב שהיו צפויים לפלוש לארץ. זו הייתה אפוא מלחמה על הגשמת הציונות ועל התנאים להבטיח אותה. אף שהיכולת ההגנתית של היישוב ברמה הארצית הייתה מוגבלת, הוטל עליו ללמוד את "המלאכה [...] [...] [ו]אם נדע למה אנו נתבעים,

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

נראה את הסכנה במלוא היקפה". באותה עת בן־גוריון קבע גם ששום יישוב יהודי שנכלל בשטח המדינה הערבית לא יפונה, כך שיוכל לשמש בסיס להרחבת שטחה של המדינה היהודית במהלך הלחימה^[11].

הצורך בהכרעת הצבאות הערביים באמצעות מהלכים הגנתיים מובהקים נבע מן ההבנה שלא היה סביר שתהיה אפשרות לתכנן מהלכים התקפיים בהתחשב במצב של הכוח הצבאי בתחילת המלחמה. עם זאת, כשהבין כבר בשלב הלא סדיר של המלחמה שבמהלכים הגנתיים בלבד לא יושג המפנה הנדרש, דחף בן־גוריון לבצע מהלך התקפי בהיקף נרחב כמו במבצע "נחשון". ואכן, ההחלטה ליציאה למבצע הזה הייתה תוצאה ישירה של התערבותו. לאחר פגישה שקיים עם הפיקוד של ארגון ההגנה ב־31 במרס 1948 ניתנה הנחיה, שהייתה נקודת מפנה משמעותית עם המעבר ממגננה להתקפה. ההחלטה הזאת נכפתה על הפיקוד הבכיר של הארגון על־ידי בן־גוריון, "שהפעיל את סמכותו בתחום האופרטיבי בניגוד לדעת הדרג הצבאי המקצועי"^[12].

הצעד השלישי שנקט בן־גוריון היה הגדרת היעד והמטרות שעל הכוח הצבאי להשיג בהתמודדות הצפויה. הצעד הזה נדרש בעקבות היחשפותו של בן־גוריון למגבלות של התכנון הצבאי הקיים ולהיעדר תוכניות מבצעיות שתאמו את הערכת המצב שלו בנוגע לאופייה של המלחמה הצפויה ולהשלכותיה המדיניות. מכיוון שעל־פי ראייתו המלחמה נועדה להשיג תכלית מדינית הוא סבר שנחוצה הגדרה ברורה של מטרותיה המדיניות ושנחוצה יכולת לתרגמן למטרות צבאיות שעל הצבא להשיג במלחמה.

האחריות להגדרת המטרות המדיניות הייתה מנדט מובהק של ההנהגה המדינית בראשותו, ורק שלה. הגדרת המטרות הצבאיות אמורה להיות תוצר של דרישה מתמשך בין ההנהגה המדינית לפיקוד הצבאי הבכיר. חולשת האחרון הייתה הסיבה שבגינה התאפשר לבן־גוריון לדחוק "במטה הכללי לבצע מבצעים צבאיים, אשר חשיבותם המדינית הייתה להערכתו מכרעת, לנוכח חוות דעתם המקצועית של אנשי הצבא שאין השעה כשרה לכך מהבחינה הצבאית"^[13].

בן־גוריון הצליח ליצור הלימה בין מטרות המלחמה המדיניות ובין מטרות המלחמה הצבאיות כבר בשלב הכנתה של תוכנית ד', שנועדה לאפשר את העמידה בפני הפלישה של צבאות ערב הסדירים לישראל. נוסף על השפעתו הישירה על תכנונה של תוכנית ד' ועל הוצאתה לפועל נדרשה כצעד רביעי מעורבותו הישירה של בן־גוריון בניהול ענייני המלחמה כבר בחלק הלא סדיר שלה - כפי שהדבר בא לידי ביטוי בהכנות למבצע נחשון. לטענתו, מעורבותו הרבה נבעה מחוסר מקצועיות ומהיעדר ניסיון מבצעי של בעלי התפקידים הבכירים בהגנה, וכן מחוסר ניסיונו ובמגבלותיו של המטה הכללי בניהול מערכה מורכבת ובהיקף נרחב. הכרת המערכת ומעורבות בפעולותיה היוותה מבחינתו תנאי להחלת מרות הדרג המדיני על הפיקוד הצבאי. בתוקף כך פעל בן־גוריון למנות קצינים ובעלי תפקידים בכירים שיביאו לידי ביטוי את תפיסתו והוא בנוגע לניהול המלחמה.

הפיקוד הצבאי הבכיר של ההגנה התקשה לקבל את התנהלותו של בן־גוריון, את התמורות שרצה לחולל במבנה הארגון שעמד להפוך לצבא סדיר, את השינויים שביקש להנהיג בהרכב הפיקוד ואת אופי יחסיו עם ההנהגה המדינית שהייתה מופקדת עליו ופיקחה על כל פעולותיו.

חברת ההגנה עם נשקה האישי, מרס 1948. צילום: לע"מ

בדרך הזאת נטלה ההנהגה המדינית בראשות בן-גוריון על עצמה אחריות מלאה ופורמלית על ארגון ההגנה ועל הצבא הסדיר בהמשך. הדבר היה פועל יוצא של הצורך לקבל החלטות ברורות בנוגע למדיניות העתידית, שממנה התחייבה שורה ארוכה של הנחיות ביחס לבניית הכוח הצבאי, להכנתו, לתכנון תוכניות מבצעיות ולייצוב שרשרת פיקודית שתמלא את ההוראות של ההנהגה המדינית ללא ערעור כלשהו. מכאן נבע הצורך בחלוקת תפקידים ברורה בין הדרגים. ואולם, זו לא נשמרה תמיד בקפדנות - יותר מכול בשל התחושה של ההנהגה המדינית כי הדרג הפיקודי הבכיר אינו מסוגל להתמודד עם ההיקף והמורכבות של האתגרים שניצבו בפניו, לפחות בשלבים הראשונים של מלחמת העצמאות.

סיכום

ככל שהתקרב מועד סיום המנדט והקמת המדינה היהודית על חלקה של ארץ ישראל המערבית אימצה ההנהגה, כאמור, דפוסי התנהלות פורמליים של מדינה ריבונית, שהיה בהם כדי לסייע

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

להכנות הנדרשות למלחמה. על הרקע הזה, מתוך כוונה ליצור הבחנה ברורה בין הפיקוח הפוליטי החלקי והמוגבל על גורם הכוח הצבאי, שהיה קיים קודם לכן, ובין כינונם של דפוסי פיקוח שונים לחלוטין על-ידי בן-גוריון, נעשה שימוש במונח חלישה על דפוסי הקשוחים והבלתי מתפשרים.

בן-גוריון פעל להטמעתם של הדפוסים האלה עם הירתמותו המלאה לנשיאה בנטל ביטחון היישוב שלפי הערכתו ייצא בסכנה קיומית עם סיומו של המנדט הבריטי. החלישה במתכונת שהונהגה על-ידי בן-גוריון התאפשרה בשל מצב החירום, אך ההצדקה לשימוש בה נבעה מהיותה ערך מכונן בתהליך עיצוב היחסים בין הדרג המדיני והדרג הצבאי, לקראת הקמת המדינה ובשלבים הראשונים שלאחר הקמתה, תוך כדי מלחמה. החלישה, על-פי ראייתו של בן-גוריון, הייתה יותר מהשתתפות של ההנהגה המדינית בראשותו בקביעת המדיניות הצבאית - משמעותה הייתה מעורבות טוטלית של הדרג המדיני, כולל בזמן אמת, בכל מרכיביה של העשייה הצבאית והמלחמתית, זאת מתוך כוונה שתשרת את הראייה המדינית ללא חריגה וסטייה כלשהן. היכולת להכתיב למערכת הצבאית החלטות שהיו לעיתים בניגוד לשיקוליה המקצועיים ולדרכי הפעולה שהוצעו מטעמה הייתה תנאי הכרחי, על-פי ראייתו, להנהגה מושכלת של המערכת הצבאית בתנאים שהיו קיימים באותה עת.

החלישה, על-פי בן-גוריון, ביטאה אפוא שינוי מובהק בנוגע לדפוסי הפיקוח הפוליטי שהתקיימו עד אותה עת. לראשונה באה לידי ביטוי ראייה כוללת ורב-תחומית, שהשפיעה על הכוונת הדרג הצבאי על-ידי הדרג המדיני. באופן הזה שולבה החשיבה המדינית בחשיבה הצבאית בתהליך קבלת ההחלטות בנוגע לבניין הכוח הצבאי, לאופן השימוש בו ולפיקוח עליו. בדרך הזאת הושגה נקודת איזון חדשה שאפשרה בתנאים החדשים שנוצרו את קיומה של החלישה. השגת האיזון בתנאים האלה חייבה את בן-גוריון לרתום את ההנהגה הפוליטית לשתף עימו פעולה מכיוון שכמה גורמים בה התקשו להבין את התמורות הנדרשות במעבר מיישוב למדינה - זאת במטרה להכפיף למרותו המוחלטת את הפיקוד הבכיר של ארגון ההגנה.

גם בקרב הפיקוד הצבאי נתקלו הכוונות האלה בהתנגדות חזיתית במהלך הניסיונות הראשונים ליישמן. הפיקוד הבכיר התנגד לניסיונותיו של בן-גוריון לפעול על-פי תפיסתו ויצא נגדו פעמיים בריש גלי. בפעם הראשונה - עם ביטול תפקיד הרמ"א והעברת גילי מתפקידו ב-3 במאי 1948, ובפעם השנייה - כאשר בן-גוריון הציע בהפוגה הראשונה רשימת מינויים שעל-פיה בפיקוד הבכיר יחליפו יוצאי הבריגדה היהודית את יוצאי ארגון ההגנה. בשני המקרים נאלץ בן-גוריון לקבל חלק מתכתיבי הפיקוד הצבאי כדי לא לפגוע במאמץ המלחמתי הכולל. למרות זאת, לא נפגמה אחיזתו במכונת המלחמה הצבאית, והיא אף התחזקה לאחר סיום עבודתה של ועדת שרים בראשותו של שר הפנים יצחק גרינבוים שניסתה להגביל את סמכויותיו הרבות של בן-גוריון.

מכלול הפעילויות שנקט בן-גוריון, מבטאות את הניסיון המודע שלו להתמודד עם אחד המבחנים הבולטים של חברה דמוקרטית - הטיפול בסוגיית הפיקוח על גורמי הכוח הצבאיים הנתונים למרות ההנהגה המדינית. ההנהגה המדינית של היישוב בראשותו הצליחה - בהיעדר תשתית פורמלית ועל רקע מצב חירום ביטחוני - לגבש דפוסי פיקוח יעילים שסייעו לה להתייצב בפני אתגר קיומי מבחון, ולבסס מערכת שלטונית דמוקרטית מבית, בעלת יכולת פיקוח מלאה ומוחלטת על עשייתו של הכוח הצבאי ועל הכוונתו בהתאם למדיניותה. שילוב של מהלכים במערכת הפוליטית עם מהלכים בתוך המערכת הצבאית, ששינתה בהדרגה את פניה - ממערכת מיליציונית למערכת של צבא סדיר - אפשר

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

להנהגה המדינית, לראשונה בתולדות היישוב, לקבוע מדיניות, לתאם ולהכווין את ההכנות המדיניות והצבאיות גם יחד. בן־גוריון, שהיה מודע למורכבות השעה, עשה אפוא שימוש גם במוסדות של המערכת הפוליטית הדמוקרטית, שזה עתה הוקמו, לצורך הכפפתו של תחום הביטחון אליו - גם במחיר של ויתור חלקי על כללי המשחק הדמוקרטיים.

חשש שלא הוסתר, ואף הובע בפומבי, ליווה את ריכוז העוצמה בידי בן־גוריון. החשש הזה נבע הן מניתוח אירועים קודמים שבהם הואשם בן־גוריון בשימוש חריג בסמכויותו הפורמליות והן מהאפשרות של פגיעה בכללי המשחק הדמוקרטי שהחלו להתעצב לקראת המלחמה. זאת, בשל השינוי הדרסטי שחל בהם במעבר לריכוז סמכויות נרחב בידי בן־גוריון במצב החירום. החשש הזה גבר לנוכח ניסיונו של בן־גוריון להתנער מכל בקרה על מעשיו כמפקח על הצבא ולנוכח סירובו המתמשך לשתף בפיקוח הזה חלק מן המוסדות החדשים שזה היה תפקידם.

[1] יצחק גלנור, **ראשיתה של הדמוקרטיה הישראלית - דגם של תקשורת פוליטית**, עם עובד, תל־אביב, 1985, עמ' 265.

[2] זהבה אוסטפלד, **צבא נולד: שלבים עיקריים בבניית הצבא בהנהגתו של בן־גוריון**, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל־אביב, 1994, עמ' 28.

[3] ארכיון ב' רבינוב, "בשולי הויכוח בין ד' בן־גוריון לי' גלילי", ארכיון יד חביבה, חט' 22.95, מיכל 2, תיק 8.

[4] מאיר פעיל ועזריאל רונן, **קרע בתש"ח**, מרכז ישראל גלילי, רמת אפעל, 1991, עמ' 103; מאיר פעיל, **מן ה"הגנה" לצבא הגנה**, זמורה, ביתן, מודן, תל־אביב, 1979, עמ' 92.

[5] **יומן בן־גוריון**, ארכיון בן־גוריון, 5 בינואר 1952.

[6] דוד בן־גוריון, **בהילחם ישראל**, עם עובד, תל־אביב, 1975, עמ' 154; דוד בן־גוריון, **יומן המלחמה: מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט** (עורכים: גרשון ריבלין ואלחנן אורן), כרך ב, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל־אביב, 1982, עמ' 336.

[7] שם.

[8] שם.

[9] שם.

[10] בן־גוריון, 1975, עמ' 34.

[11] שם.

[12] יואב גלבר, "הכוח הצבאי בתקופת המעבר", בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), **המעבר מיישוב למדינה, 1947-1949: רציפות ותמורות**, מוסד הרצל לחקר הציונות, אוניברסיטת חיפה, חיפה, 1990, עמ' 247.

[13] צבי לניר, "היעדים המדיניים והמטרות הצבאיות במלחמת ישראל", בתוך: אהרון יריב (עורך ראשי), **מלחמת ברירה**, הקיבוץ המאוחד והמרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה, אוניברסיטת תל־אביב, תל־אביב, תשמ"ה, עמ' 122-124.

יותר ממחצית מן הכוח הלוחם של צה"ל במלחמת העצמאות היו ניצולי שואה. זמן קצר קודם לכן ירדו הניצולים מאוניות המעפילים לאחר מסע קשה בדרכי אירופה, במסגרת תנועת הבריחה ובדרכי הים במסגרת תנועת ההעפלה. בעולם שלאחר מלחמת העולם השנייה אף מדינה לא הייתה מעוניינת לקבל אליה את היהודים - גם לא מדינות שבהן היה פעם ביתם. רוב הפליטים רצו להגיע לארץ ישראל, להקים מדינה משלהם. בדרך נדודיהם הם הכינו עצמם לקראת חיים בארץ החדשה - למדו עברית, גיאוגרפיה והיסטוריה של ארץ ישראל. חלקם למדו מקצוע. הצעירים עסקו גם באימונים צבאיים וטרומ צבאיים, שנעשו בחשאי, כדי שיוכלו להילחם למען ארצם

מירי נהרי, פסיכולוגית חינוכית, קלינית ורפואית, יו"ר עמותת מורשת הבריחה, דור שני לשליחי המוסד לעלייה ב' לאירופה לפעילות למען ניצולי השואה

קבוצת בנות באימונים בהוכלאנד

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

כבר במאי 1946, לאחר ביקור במחנות פליטים בגרמניה, דיבר דוד בן-גוריון על הצורך לארגן עלייה חמושה, שתהיה לעלייה ג' - מערכת של אנשים, פליטים ושליחים ארץ-ישראלים חמושים, שתפקידם יהיה לפרוץ לארץ-ישראל, זאת תוך התנגשות עם הכוחות הבריטיים. עלייה ג' לא יצאה לפועל. במחנות הפליטים היה צורך להתמודד עם שלושה אתגרים:

- דאגה לביטחונם של הניצולים במהלך נדודיהם בדרכים ובמחנות. הניצולים באירופה היו עקורים ומוקפים בשנאה. האנטישמיות לא חוסלה עם נפילת הנאצים, והשורדים סבלו מהתנכלויות רבות. על ירמיהו רבינא, חבר אגודת השומרים, הוטלה האחריות על לנושא הביטחון במחנות. למשל, במחנה סמוך למינכן נמנע פוגרום בפליטים היהודים עלידי פליטים פולנים רק הודות להתערבות מהירה של כוחות צבא אמריקניים [1]. המצב שבו יהודים תלויים לביטחונם בטוב לבם או בזמינותם של אחרים לא התאים לתפיסות של מפקדי ההגנה. נעשה אף ניסיון, שלא עלה יפה, להקים במחנות יחידת משטרה מבין הפליטים. השיטור לא התאים לניצולים שכן שוטרי הגטאות והקאפואים היו עדיין טריים מדי בזיכרון.

- החשש מפעילות אלימה ולא שקולה מצד הניצולים - עקב רגשי זעם, עלבון או ייאוש. הקמת ארגון מעין צבאי במחנות נועדה לתעל את הכעס והרצון לנקמה לאפיקים מבוקרים, אחראיים וחיוביים. אירוע אחד מני רבים התרחש באביב 1946 במחנה ליד שטוטגרט. שוטרים גרמנים נכנסו ברשות שלטונות המחנה לחפש זייפני כספים תוך כדי השמעת קריאות "יהודים החוצה" (יודן ראוס) המוכרות והשנואות. הפליטים הזועמים הסתערו על השוטרים, ואלה פתחו באש.

בתקרית נהרג פליט שואה יהודי, והיה קשה להרגיע את הרוחות. היה ברור כי יש לרתום את הפליטים, שחלקם היו לוחמים פרטיזנים, כאלה שעמדו באימי המחנות והיו מלאי כעס ורצון לנקמה, למסגרת מתאימה, למשל, לגייס אותם כלוחמים בארגון צבאי. כמו כן היה הכרחי להתייחס לנושא הנקם. היו ניצולים ששאיפתם לנקום הייתה חזקה, והייתה מבוססת על התחושה שקול דמי אחיהם צועקים אליהם מן האדמה. עם זאת פעולות נקמה, בוודאי ספונטניות ואישיות, היו עלולות להוביל למצבים מסובכים שיסכנו את שלום הניצולים ואת פעולות הבריחה.

- הכנת עתודה של צעירים שיהיו לאחר עלייתם לארץ כוח לוחם. בארץ התקבלה החלטה להטיל על ארגון ההגנה להקים סניפים של ההגנה במחנות באירופה, שיכשיר צעירים לפעילות צבאית או טרום צבאית מסודרת ומאורגנת.

באביב 1946 מינה בן-גוריון את נחום שדמי (קרמר) למפקד ההגנה באירופה. עם הגיעו לאירופה הוא החל בהקמת סניפי הגנה במחנות השונים ובנקודות שבהן התרכזו הניצולים. הפעילות הייתה צמודה לפעילות הבריחה וההעפלה. מטה ההגנה נקבע בפריז, שהיה מקום נוח לפעילות מחתרית

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

של התנועה הציונית. שדמי נעזר בחיילי הבריגדה, במיוחד ב"כפילים". מדובר בחיילי הבריגדה היהודית שפעלו באירופה במשימות הברחה והגנה. אלה העניקו את זהותם לפליטי שואה, והם הגיעו לארץ מצוידים בתעודותיהם ולבושים בבגדי החיילים. בהמשך הגיעו לאירופה שליחים נוספים של ארגון ההגנה כדי לארגן מערכי אימונים מקצועיים ומורכבים יותר.

הגיבוש וההכשרה של קבוצות המודרכים נתקלו בקשיים בשל השינויים הרבים שחלו באוכלוסיית המחנות. קבוצות של צעירים עזבו את מחנות האימונים בדרכם לאוניות ההעפלה לארץ-ישראל והגיעו אליהם קבוצות חדשות. הניצולים הצעירים קיבלו אימונים קדם צבאיים במסווה של פעילות צופים ואגודות ספורט. הם עסקו בפעילות גופנית, באימוני ספורט, בתרגילי סדר ויצאו למסעות בסביבת המחנה. חלק מהם למדו גם קפא"פ (קרוב פנים אל פנים). היו מחנות קיץ נטושים במקומות מרוחקים בהרי האלפים ובמרתפים של טירות עזובות שבהם התאמנו החניכים בהפעלת כלי נשק. תוכנית האימונים הייתה מבוססת על כעשר שעות לימוד ביום – שש שעות אימונים וארבע שעות "תרבות", כלומר לימודי עברית, תולדות ישראל, ידיעת הארץ, תנ"ך ויהדות ותולדות ההגנה וההתיישבות[2].

בתום מחזור אימונים הושבעו החניכים מול דגל הלאום והתנ"ך בטקס סודי מרשים. השבועה כללה כמה התחייבויות:

- להיאבק למען עליית שארית הפליטה מאירופה לארץ-ישראל בכל הדרכים והתנאים שייקבעו על-ידי ההסתדרות הציונית העולמית.
- להגן על חייהם, שלומם וכבודם של אחיהם היהודים בכל מקומות הימצאם ובהתאם להוראות הממונים - זאת תוך נכונות למלאן בדיוקנות וללא היסוס.
- לשמור על טוהר הנשק, על סודיות הארגון ולהקדיש את חייהם למלחמה הציונית-חלוצית כדי לכוון את עצמאותו המדינית של עם ישראל בארץ-ישראל.

הפלוגה הראשונה, שמנתה כ-130 חניכים, בפיקודו של מנחם גרוס (גורן), עמדה לעלות לארץ באביב 1947. הם הושבעו בטקס חגיגי, שבו נכח יגאל אלון שביקר אז באירופה, וקיבלו סמל יחידה. למחרת עלתה הקבוצה על האונייה "שבתאי לוז'נסקי" והפליגה לארץ-ישראל[3].

קורס המדריכים הראשון התקיים בינואר 1946 בקיבוץ וילבד ליד נירנברג. החניכים בוגרי הקורס חזרו למחנות שמהם באו כדי להקים סניפי הגנה. ארגון ההגנה באירופה התנהל כגוף חשאי, שבין מרכיביו התקיים מידור, ובד בבד כמסגרת לאומית כללית, על-מפלגתית, שהפכה לגורם מאחד.

הקשר בין המדריכים הארץ-ישראלים לחניכים היה מורכב - רובם לא ידעו יידיש, לא הכירו את הלכי הרוח של הניצולים ולא תמיד הפנימו עד כמה נוראים היו האירועים שעברו על החניכים הצעירים שלהם בעת המלחמה. הנערים, שרובם לא ידעו עברית, התקשו לתקשר עם המדריכים מן הארץ, היו ירודים מבחינה פיזית, ודפוסי ההתנהגות שלהם המשיכו להיות הישרדותיים כפי שהיו בזמן המלחמה, למשל, שקרים וגניבות. רבים מן הנערים סבלו מפחדים, התקשו להאמין בזולת, היו מוצפים ברגשי כעס והייתה להם נטייה לאגור בגדים, אוכל וחפצים.

שיעור קפא"פ, בית ספר בהוכלאנד

בסוף 1946, ערב הקונגרס היהודי ה-22, נפגשו שבעה ראשי ארגון ההגנה באירופה ובצפון אפריקה לכינוס ראשון בפראג [4]. באביב 1947 ביקשו אנשי הבריגדה לסיים את פעילותם באירופה ולחזור הביתה. בקיץ 1947 הגיעו כ-40 שליחי הגנה חדשים למחנות באירופה. שני סוגי מדריכים נבחרו כשליחים: מדריכים צבאיים טובים, מ"מים מוסמכים ואנשים מבוגרים יותר, בעלי ניסיון ציבורי רב יותר. בישיבת המטה הראשונה במשרד הגיוס הראשי בפריז נקבעו עקרונות המסגרת:

המטרה היא [...] לקבל את המגויסים למסגרת ארגונית קבועה; לחנכם ברוח ההגנה; להקנות להם, בגבולות שהייתם בבסיס, הרגלי משמעת, סדר, ניקיון וסולידריות; להעלות כושרם הפיסי על בסיס אימון מפורט ומתמקד; לאמנם במקצועות יסוד (נשק) בגבולות היכולת והזמן; לכוון לעלייתם כיחידה, ככל שהדבר אפשרי, ולמוסרם בארץ עם כל המידע הדרוש לגבי אימוניהם; לטפל ולזרז את עלייתם של מומחים הדרושים למאמץ המלחמתי; למנוע הסתננות של אלמנטים מזיקים לשרות הצבאי וכל הקשור לריגול מצד הבריטים; למנוע הסתננות אלמנטים פסולים מבחינה פיסית [5].

מפקד במחנה בפולין

היקף הפעילות

בכנס שנערך בסוף 1946 בפראג נמסר כי בגרמניה, באוסטריה, בהונגריה וברומניה יש כ־6,000 טוראים מתאמנים וכ־900 חניכים במסגרת ההגנה. בגרמניה בלבד היו 52 מחנות אימונים. נתוני סיכום פעילות ההדרכה של ניצולים כמפקדי כיתות, שיחזרו למחנות מהם הגיעו להדרכת נערים שורדים מיוני 1947 עד ינואר 1948 היו כלדלהלן[6]:

העבודה התרחבה ל־11 מדינות ונוצרה בעיה של קיום קשר בין הסניפים השונים. מההתחלה אסר שדמי על שימוש בטלפון כמכשיר קשר, פרט למקרים קיצוניים. לפיכך נקבע העיקרון של עצמאות הפיקוד ואחריותו על הפעילות בכל אחת מן המדינות. ב־105 סניפי הדרכה התאמנו כ־24 אלף חניכים כולל מדריכים.

בגרמניה ובאוסטריה גלזר (גל). בהוכלנד שליד מינכן הוקם בית־ספר קבוע במחנה הדרכה לשעבר של היטלר יוגנד. המטרה הייתה שמדריך ניצול יקבל קבוצה של צעירים לא מאורגנים, יאמן אותם כיחידה ויעבור יחד אתם את הגבול בדרך לארץ־ישראל. בכל מחנה פליטים בגרמניה הוקם סניף הגנה צמוד לבית־הספר. בנובמבר 1947 היו בגרמניה בלבד כ־1,350 חברי ארגון.

באיטליה היה קצב ההעפלה מהיר יותר, ולכן האימונים התמקדו בשמירה על סדר ומשמעת על אוניות המעפילים ובמלחמה בבריטים בחופי הארץ. בינואר 1948 עברו באיטליה 263 חניכים את הקורסים והפכו למפקדי כיתות ב־24 סניפים במחנות שונים[7].

בצרפת התבססה הפעילות על זו שהייתה קיימת בתקופת המחתרת הצרפתית (Armee Juive - הצבא היהודי). דוד שאלתיאל הקים קשר עם המחתרת היהודית כבר בפברואר 1945, וחברי המחתרת היהודית הצטרפו לארגון ההגנה כגוף אחד שלם. נעשתה עבודה אינטנסיבית עם בני נוער

במחנות במרסיי לקראת העלייה, והוקם בית-ספר סמוך לעיר ליון. בנובמבר 1947 הגיע מספר חניכי ההגנה בצרפת ל-1,000. במדינות מזרח אירופה התנהלה הפעילות בעיקר במסגרת תנועות הנוער החלוציות. לא הייתה אפשרות לאימוני נשק, והפעילות התמקדה בחינוך קדם צבאי וציוני עיוני במסווה של קורסים לספורט.

יחידת אימונים באיטליה

קורסים מיוחדים

באירופה התקיימו שני קורסים מיוחדים. האחד קורס צניחה שהתקיים בקיץ 1947 בצ'כוסלובקיה בפיקודו של חיים גורי, שבו השתתפו 28 חניכים ניצולי שואה. גורי כתב כיצד בהתחלה חשש כי חניכיו לא יעמדו באימונים המפרכים ובמילוי המשימות. ואולם, חששותיו התבדו. כולם סיימו את הקורס בהצלחה[8].

הקורס השני התקיים במרסיי בשלהי 1946 ובו השתתפו הגדעונים - אנשי הקשר הלא לגאלי במחנות הבריחה ועל אוניות המעפילים [9]. הגדעונים היו אנשי הפל"ם (הזרוע הצבאית הימית של הפלמ"ח), אשר הוכשרו לתפקידם בארץ. אותרו כ-20 בחורים צעירים ניצולי שואה שהתאימו לתפקיד. ניתנה העדפה לדוברי עברית. אלה עברו הכשרה בתחום הקשר החשאי [10]. הראשון שעלה כגדעוני לאוניית מעפילים, וכך גם כעולה לא לגאלי, היה מנחם בן-ימי, חייל לשעבר בצבא האדום, ובהמשך - פעיל בריחה.

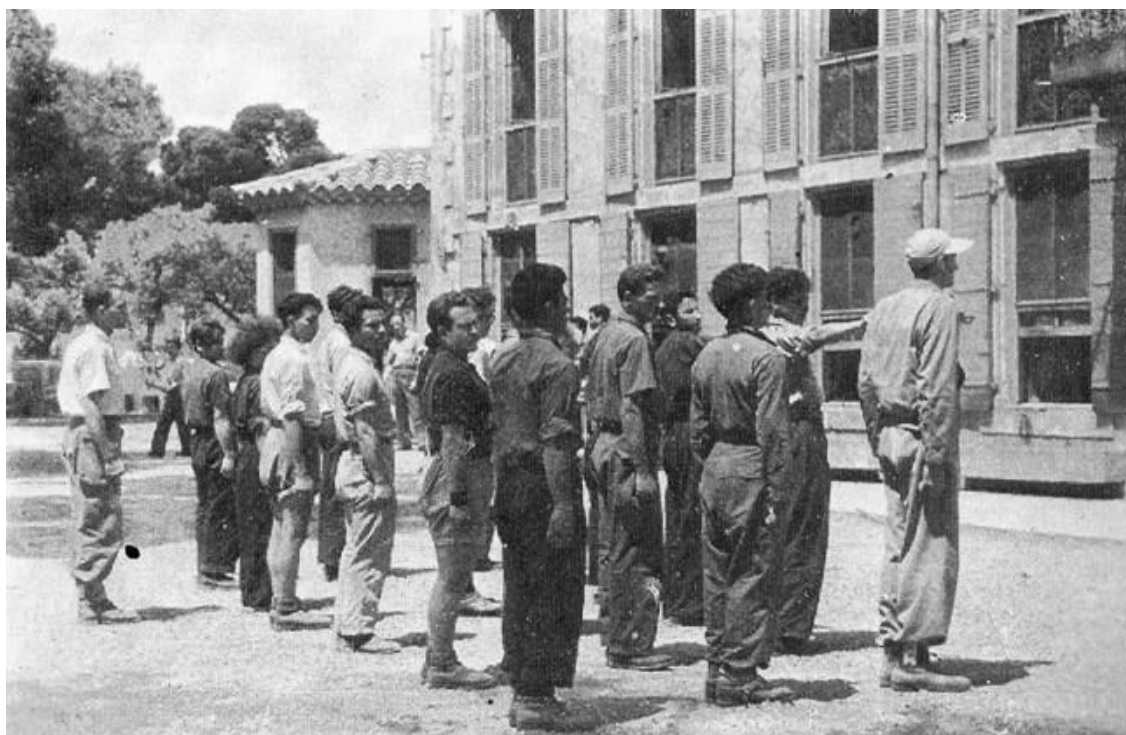
הקשיים שעמם התמודדו שליחי ההגנה

המדריכים נתקלו בקשיים בגיוס חניכים. כמו כן התלוננו על מחסור במדריכים ובציוד ועל כך שאין להם שפה משותפת עם החניכים.

הם התגעגעו הביתה וחשו בדידות בניכר. רבים מהם טענו שהניצולים חלשים פיזית, שהם נוהגים לגנוב, לשקר, לסרסר, שאין להם אמון במבוגרים ושאינם ממושמעים. דפוסי ההתנהגות שלהם נבעו מהתקופה שבה היו נחוצים לצורכי הישרדות, אולם בתקופת הקורס הם היו בעייתיים. הניצולים סברו שהמדריכים אינם מתייחסים מספיק למצבם הנפשי ואינם מנסים להבין את רגשותיהם. הייתה דאגה לגוף - הדרכה פיזית, ספורטיבית, צבאית. נראה שהדגש בקורס הושם על הפן הלאומי, ולא על היחיד ועל מה שעובר עליו. מטרת האימונים הייתה ליצור "אדם חדש": להשיל את אישיותם, את עברם ואף את שמותיהם ולהפוך אותם לאנשים חדשים. ואכן, לאחר הקורס "הם הפכו לאנשים חופשיים שהחלו לפעול מתוך רצון ואהבת העבודה, התחזקו בגופם והזדקפו" [11].

המדריכים סברו שהקורסים חוללו פלאות בנערים. אריה אמיר, אחד היחידים שהתייחסו לנפש החניכים, סיפר:

את החניכים אספנו ממחנות שונים. [...] התמקמנו במבנה גדול [...] והנהגנו משטר קפדני של קיבוץ. היה עלינו ללמד חלק מהחניכים מנהגי אכילה, התנהגות חברתית, שהיו זרים להם עקב שהייה ממושכת ביערות, במחנות ובגטאות. [...] הם למדו עברית, היסטוריה ישראלית ותרגול צבאי. את הערבים בלינו בשירה ובריקודים. לאחר שבועות מספר זקפו הבחורים והבחורות קומתם, העברית הפכה לשפה מדוברת, ואפשר היה להבחין בניצוץ של גאווה בעיני החניכים [12].

מסדר בבסיס האימונים "מזרע" בצרפת, לפני היציאה לנמל מרסיי

עברו שנים רבות עד שהתאפשר לניצולים להיזכר ולספר את סיפורם - שאף פעם כבר לא יהיה מלא.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

- [1] יהודה סלוצקי, **תולדות ההגנה**, כרך שלישי, ממאבק למלחמה, חלק שני, עם עובד, 1972, עמ' 1070 .
- [2] יהודה בנדוד, **שליחות ההגנה באירופה**, מרכז לתולדות כוח המגן ע"ש גלילי ותג הוצאה לאור, 1995, עמ' 299.
- [3] יהודה סלוצקי, 1972, עמ' 1075-1076.
- [4] בנדוד, 1995, עמ' 78.
- [5] שם, עמ' 111.
- [6] שם, עמ' 84.
- [7] שאול דגן, **ספר הגדוד השלישי, החטיבה היהודית הלוחמת (ח"ל) במלחמת העולם השנייה**, איגוד החיילים המשוחררים בישראל- ועד הגדוד השלישי, הקרן הישראלית ע"ש תד הריסון, 1996, עמ' 321.
- [8] חיים גורי, **חותם הזיכרון, תחנות בעבודה עיתונאית**, כרך ראשון : עד עלות השחר, מוסד ביאליק, ירושלים, הקיבוץ המאוחד, 1950-2000, עמ' 34-36.
- [9] שם.
- [10] דניאל רוזן, **גדעונים, מפעילי הקשר בשרות המדינה שבדרך**, העמותה להנצחת חללי חיל הקשר והתקשוב. 2017, עמ' 25.
- [11] כרמי פתאל (עורך), **הכפילים בשליחות הצלה עלומה**, איגוד החיילים המשוחררים בישראל, תל-אביב, 1990, עמ' 103.
- [12] אהרן אפלפלד, **האיש שלא פסק לישון**, כנרת, זמורה-ביתן, אור יהודה, 2010, עמ' 15.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

מספטמבר 1947 עד מאי 1948 הציבו הבריטים בפני ארגון ההגנה אתגרים גדולים. המאמר עוסק בתהליך קבלת ההחלטות בלונדון בשנים 1947-1948 בנוגע לפינוי הצבא הבריטי, כדי לקדם פלישה של מדינות ערב לארץ-ישראל. המאמר הזה הוא תמצית מחקר[1] שבו נחשף מידע שלא היה מוכר עד כה בספרות הקיימת על השפעתה המכרעת של בריטניה על האירועים במלחמת העצמאות. הדיון יתמקד בשישה מקרים של החלטות על פינוי ופלישה שהתקבלו בלונדון ושקבעו את כיוון התפתחות המלחמה בארץ-ישראל.

רקע

בריטניה סיימה את מלחמת-העולם השנייה כמעצמה מנצחת וכאימפריה גדולה, ואולם מבחינה כלכלית היא הייתה בפשיטת רגל ותלויה בתמיכתה של בעלת-בריתה ארצות-הברית. כמו כן החלה התחממות המלחמה הקרה, היו חששות מפרוץ מלחמת-עולם שלישית (ההערכות היו שהקרבות המכריעים ייערכו בארץ-ישראל), והתעוררה שאלת המשך הרווחים של בריטניה מהנפט במזרח-התיכון.

על הרקע הזה, של אתגרים וקשיים מבית ומחוץ, היו בממשל הבריטי שתי גישות אסטרטגיות מנוגדות ביחס לעתיד ההגמוניה הבריטית במזרח-התיכון. הגישה הראשונה, שאותה הוביל ראש הממשלה קלמנט אטלי, דגלה בפינוי בריטניה גם מהמזרח-התיכון. הגישה השנייה, שאותה הוביל של שר החוץ ארנסט בוויין, דחפה לחיזוק השליטה של בריטניה ושל ההגמוניה שלה. עד אוגוסט 1947 גברה ידה של הגישה של בוויין.

בתחילת 1947 החליטה ממשלת בריטניה על שני מהלכים במקביל: [2] הפניית בעיית ארץ-ישראל לטיפול האו"ם וכן מינוי הבריגדיר אילטיד קלייטון לקצין הביון הפוליטי הבכיר במזרח-התיכון - בכפיפות לבוויין ולשר ההגנה. [3] קלייטון מונה לשם עיצוב "מזרח-התיכון חדש" בהתאם לאינטרסים של בריטניה - זאת תוך שיתוף פעולה (גם בכפייה כשנדרש) עם בעלות-הברית ומדינות החסות הערביות של בריטניה (כלומר, בעת היא כל מדינות ערב במזרח-התיכון מלבד ערביה-הסעודית).

מבחינת בריטניה, עיראק ההאשמית הייתה מסוף 1946 המדינה המובילה בעולם הערבי. באביב 1947 החלו שיחות בין בריטניה ועיראק שמטרתן הייתה מימוש תוכניות "המזרח-התיכון החדש", שהמתווה המקסימלי שלהן היה איחוד עיראק, הלוונט, עבר הירדן ופלשתינה-א". לשם כך דובר על הקמת קואליציית פלישה של צבאות ערביים לארץ-ישראל. [4]

ההחלטות בלונדון והמהלכים באזור בנוגע להקמת קואליציית הפלישה הראשונה ולנוכח נפילתה[5]

ההחלטות בלונדון ופעולות קלייטון באזור בחודשים ספטמבר-אוקטובר 1947

ב-4 בספטמבר הגיע למחלקה המדינית של הסוכנות היהודית [6] מידע קריטי שלפיו בריגדיר קלייטון, יד ימינו של בוויין בשטח, טס לדמשק לפגישה עם ראש הממשלה ג'מיל מרדס בי. בפגישה סוכם

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

שסוריה תפסיק לתמוך בפתרון בארץ-ישראל המבוסס על המופתי והחוסיינים ועל הגוש בראשות מצרים, [7] ותעבור לשיתוף פעולה בקואליציית פלישה לארץ-ישראל עם אויביה המרים ביותר - עיראק ועבר הירדן. כך יצר קלייטון לראשונה אפשרות לפלישה של קואליציה ערבית. עבדאללה, שליט עבר הירדן, הפך מבחינת הבריטים לשליט ערבי לגיטימי להמשך שליטתם באופן עקיף בנכסים האסטרטגיים בארץ-ישראל. ההסכמות בין קלייטון לסוריה, לעיראק ולליגה הערבית כללו גם את הקמת צבא ההצלה. [8]

המהפך האסטרטגי בדמשק ופגישת קלייטון ב-27 בספטמבר בעמאן עם המלך עבדאללה לא נעלמו מעיניהם של אנשי האגף הערבי במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, שהיוותה את גוף המודיעין האסטרטגי של היישוב. כל המידע הזה הועבר בדחיפות לידיעת הנהגת היישוב.

ההתפתחויות האלה האיצו את מהלכיו של דוד בן-גוריון. הבריטים החלו בפינוי צבאם מן הגליל העליון כבר באוקטובר 1947 - עוד לפני שגובשה כלל תוכנית פינוי ראשונית כדי לאפשר את פלישתו המוקדמת של צבא ההצלה. [9]

אלק קירקברייד, שגריר בריטניה בעמאן, עמד בקשר ישיר עם בוויין, היה המנהל בפועל של עבר הירדן וכיוון את מהלכיו של המלך עבדאללה (וכן את אלה של גלאב פֶּּחָה). עבדאללה היה מלך חלש שנשלט למעשה על-ידי פטרונו הבריטים, וקירקברייד ניסה לשכנע את בוויין שהפתרון לעתיד פלשתינה הוא כיבושה על-ידי הלגיון הערבי (שהיה בפועל צבא קולוניאלי בריטי) והעברת השליטה בארץ-ישראל לידי המלך הנאמן. [10]

ב-20 בספטמבר החליט הקבינט בלונדון [11] להצהיר על כוונת בריטניה לפנות את פלשתינה. זו לא הייתה החלטה סופית לבצע פינוי מן הארץ, ולכן גם לא נקבעו תאריכים לסיום הפינוי. עם זאת, כבר ב-4 באוקטובר הודיע בוויין לקירקברייד כי דנים בלונדון בהצעתו להשתתפות הלגיון בפעולות בפלשתינה לאחר הפינוי. [12]

בהמשך ההתארגנות לפלישה נשלחה ללונדון ב-12 באוקטובר מלבנון (בעת כינוס ועידת הליגה הערבית שבו השתתף כרגיל גם קלייטון) תוכנית הפלישה הראשונה של צבאות ערביים סדירים לארץ-ישראל, שכללה גם את הלגיון. [13]

ההחלטה והתהליכים החשובים ביותר בתהליך הפיכת ארגון ההגנה ממיליציה במחתרת לצבא סדיר החלו בספטמבר 1947. בסוף החודש החל בן-גוריון להאיץ רכש של נשק כבד בחו"ל כהכנה לפלישת צבאות ערב. הוא הבהיר: "יציאת הבריטים תבוא אולי לפני הזמן שקבעה אונסק'ו", [...] ויש היסטוריה חדשה שמתחילה עכשיו". [14] ב-28 באוקטובר התפרסמה בעיתון דבר קריקטורה

של סוס טרויאני בריטי שמבטנו מגיחים הפולשים הערבים (הלגיון) לארץ-ישראל.

סביר מאוד שבן-גוריון שינה את הערכת המצב שלו מאפשרות של פלישה בעוד שנתיים לאפשרות של פלישה מידית - בעקבות המידע המודיעיני על המהפך האסטרטגי בדמשק. [15]

החלטתו של בן-גוריון על האצה מרבית בהפיכת ארגון ההגנה לצבא סדיר ותזמונה היו להערכתו מן הגורמים המשפיעים ביותר על התוצאות של מלחמת העצמאות, אם לא החשובים ביותר. חשיבות ההחלטה, תזמונה וביצועה מתבהרים במיוחד כאשר ידוע בדיעבד עד כמה גבולית וכחוט השערה הייתה ההצלחה של ההגנה לעמוד בפרץ בשבועיים הראשונים של הפלישה. כל איחור קל היה גורלי.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

החלטות בלונדון בנובמבר 1947 ותוצאותיהן

ב-11 בנובמבר דנה ועדת ההגנה, שחבריה היו בכירים בממשל, בהיבטים השונים של הפינוי, והוחלט על תאריך סיום המנדט (15 במאי 1948) ועל תאריך סיום הפינוי הצבאי (15 באוגוסט 1948). באותה פגישה החליטה הוועדה בחשאי כי הלגיון יפלוש לארץ-ישראל, ולפי היעד שהציבה ועדת

ההגנה בלונדון – היא קבעה בפועל באותו יום כי תתרחש בארץ מלחמה סדירה. [16]

כבר למחרת נשלח מברק לעמאן שבו נאמר כי סוכם על הרחבת גבולות עבר הירדן עד הים התיכון. [17] ב-13 בנובמבר נשלח מברק נוסף ובו אישור לפלישת הלגיון לארץ-ישראל.

ההחלטה על תאריך סיום המנדט לאחר שעברה שינויים רבים (פעמיים הוחלט על הקדמת התאריך - ועל החזרתו לקדמותו) קבעה את מסגרת הזמן לשני האתגרים הגדולים ביותר שעמדו בפני ההגנה:

ההתארגנות הראשונית למבנה של צבא סדיר תוך כדי קרבות לא סדירים.

תזמון פלישתם של צבאות ערב הסדירים והמאמץ להתמודד עם האיום הקיומי בהיעדר נשק כבד (שהגעתו נחסמה באמצעות הטלת מצור בריטי בעוד הם מחמשים ומארגנים את צבאות ערב). [18]

ההחלטות בלונדון בדצמבר 1947 והשפעתן

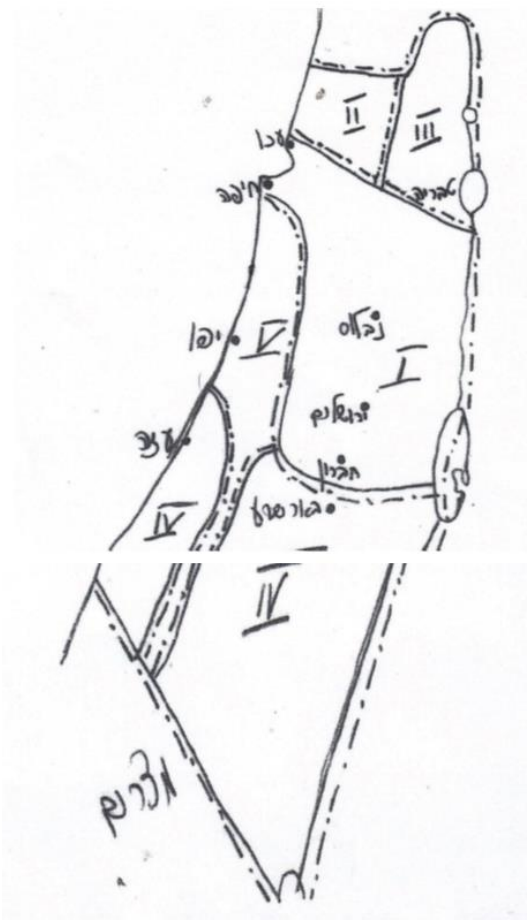
ב-15 בינואר 1948 נחתם החוזה הבריטי-עיראקי הגלוי (הסכם פורטסמות) והנספח הסודי שלו בדבר עתיד ארץ-ישראל (עסקת פלשתינה), שבו נקבע תאריך יעד לפלישה - אפריל 1948. שבועיים לאחר שנחתם ההסכם על אופן חלוקת הארץ בין מדינות ערב לאחר הפלישה השיגו אנשי האגף הערבי בסוכנות מידע על תוכנו העיקרי (ראו את סכמת החלוקה הבריטית-העיראקית המצורפת).

כבר בדצמבר התגבש בלונדון הרעיון להקדים את סיום המנדט, זאת בנימוק "שהעימות הבלתי סדיר חורג בעוצמתו מההערכות המוקדמות". [19] ואולם, הקצינים הבכירים הבריטים בשטח טענו להיפך: "לא חלה בארץ-ישראל שום התפתחות שתחייב לסיים את המנדט כבר ב-31 במרס". [20] ביודענו עתה את השלבים המתקדמים שאליהם הגיעה אז עסקת הפלישה לפלשתינה ניתן לזהות בביורר את הקשר: תכנון פלישה מוקדמת דורש פינוי מוקדם. למרבה המזל, לא כך התרחשו הדברים.

ההחלטות בלונדון והאירועים בעיראק ובסוריה בינואר 1948 ותוצאותיהם

עסקת פלשתינה ומהלך הפלישה של הקואליציה הראשונה התאינו כאשר עבד אל-אלאה, ששימש כעוצר (כמחליף של פיצל השני, מלך עיראק), החליט על נסיגתו מהחתימה על ההסכם ומהפלישה לארץ-ישראל ב-23 בינואר 1948 - זאת לאחר שפרסום הסכם פורטסמות הגלוי הצית בעיראק מהומות דמים המוניות. מיד למחרת, ב-24 בינואר, נפגשו בלונדון שר החוץ בוויין, שר המושבות קרייג ג'ונס ושר ההגנה אלברט אלכסנדר וסיכמו "להישאר עם תאריכי היעד הקיימים [של הפינוי]". [21] ברור כי לאחר שכבר היה ידוע בלונדון שקואליציית הפלישה הראשונה התמוטטה, לא נדרש פינוי מוקדם לצורך זה.

מההלך הגדול, שתוכנן בלונדון בעסקת הפלישה לפלשתינה, נותרה רק הפלישה המוקדמת של צבא ההצלה ממחנותיו שבסוריה. לפי עדויות רבות, סייעו הבריטים לפעולותיו בארץ-ישראל [22]. מולו לחמו כוחות ההגנה בשלב המלחמה הבלתי סדירה, בין היתר בקרבות בגליל המערבי ובקרבות על טירת צבי, משמר העמק וצפת ועל הדרך לירושלים וכן בתל אל-ריש שלייד יפו.

סקיצת מפת החלוקה לפי ההסכמה הבריטית-עיראקית בעסקת פלשתינה: I - לירדן (ולמילוי האינטרסים של בריטניה ועיראק); II - ללבנון; III - לסוריה; IV - לסעודיה; V - למצרים. ארכיון לתולדות ההגנה, טנא (מ"ע) 105/60, 26 בינואר 1948, 30 בינואר 1948

ההחלטות בלונדון שהביאו להקמת קואליציית הפלישה השנייה

ההחלטות בלונדון במרסאפריל 1948

בווין הגיב במהירות להתמוטטות הסכם פורטסמות ולעסקת פלשתינה, ובסוף ינואר החל במשא ומתן מואץ עם משלחת מעבר הירדן. ב-7 בפברואר נפגשו בלונדון בווין וראש ממשלת עבר הירדן בנוכחות מפקד הלגיון ג'ון גלאב לדיון ראשון בתוכניות מעודכנות בנוגע לארץ-ישראל. ראש הממשלה הציג לבווין את ההצעה של קירקברייד והמלך שהלגיון יפלוש לבדו רק לשטחים שהוקצו לערבים, ללא מלחמה ביהודים. הם קראו בהמשך למתווה הזו "התוכנית האורגנילית" [23].

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

ב-22 במרס 1948 החליט הקבינט להעדיף פלישה מוקדמת של הלגיון לבדו לארץ-ישראל לפני תום המנדט, והוציא לאנשיו במזרח-התיכון התרעה שלא לפעול נגד פלישה כזאת. [24] התוכנית הזאת התאימה למצב בשטח שבו הקואליציה הראשונה התפוגגה וכאשר הפינוי מן הגדה המערבית בוצע ברובו כבר בפועל, למעט מירושלים. סביר להניח שמידע מן הקצינים הבריטים בארץ על ההתרעה מלונדון (על אפשרות של פלישה מוקדמת) הגיע לידיעת היישוב, והוביל לביצוע מבצע "יבוס" של ההגנה (ואולי גם להפגזת קיבוץ גשר עלידי הלגיון).

החלטות בלונדון ופעולות באזור בסוף אפריל ובתחילת מאי 1948

באפריל 1948 התקדם מאוד תהליך הפינוי של הצבא הבריטי, והתעצמו ניצחונות של הצד היהודי. אלה הגיעו לשיאם בכיבוש חיפה ב-22 באפריל - מהלך שגרם לבריטים הלם מוחלט.

ב-27 באפריל הוחלט בלונדון על ביטול האפשרות של פלישה ערבית מוקדמת ועל שליחה מידית של כוחות בריטיים לארץ-ישראל מכל רחבי אגן הים התיכון (ללא ידיעת הקצינים בארץ). המטרה הייתה "לאפשר את ההחזקה בירושלים עד 15 במאי, ולהבטיח [מחדש] שליטה מלאה בעיר חיפה". [25] כפי שהתברר מן המהלכים בשטח, תוצאות ההחלטה הזאת הובילו גם לפעולות בריטיות לבלימת ההתקדמות של כוחות ההגנה בסביבות יפו ולשימוש ראשון במטוסי קרב בריטיים נגד כוחות ההגנה.

החשיבות העליונה של החלטתם מ-27 באפריל עבור בכירי הממשלה הבריטית מתבררת מכך שהמטרות והפעולות התמקדו בשלוש נקודות אסטרטגיות מן המרכזיות ביותר במאבק על ארץ ישראל. ואכן, המטרה האסטרטגית שעמדה מאחורי ההחלטה האחרונה בלונדון הייתה הכנות למימושה של תוכנית חדשה לקידום פלישה של כוחות ערביים לארץ-ישראל. המטרה הזאת מתבררת ממקורות בריטיים ואמריקנים. ב-2 במאי אמר שר המושבות הבריטי בבירור לבכירים אמריקנים וצרפתים כי הלגיון מתוכנן להגיע לים ביפו. [26] ב-5 במאי אישר בוויין לשגריר בריטניה במצרים, רונלד קמפבל, את עמדת לונדון בנוגע לצורך בפלישת קואליציה ערבית לארץ-ישראל בסיום המנדט. [27]

באפריל החליטה מחלקת המדינה האמריקנית על קידום תוכנית דו-שלבית: בתחילה "הפוגה", הכוללת דחייה של הכרזת המדינה היהודית, ואחריה "נאמנות". [28] ב-28 באפריל נכנעה בריטניה כביכול ללחצים, ובוויין הודיע לאמריקנים: "אנו עושים את כל מה שביכולתנו לסיוע לרעיון ההפוגה". [29] למעשה, בסוף אפריל 1948 החלה לונדון בביצוע הונאה לתוכנית ההפוגה של האמריקנים ובביצוע עוקץ למנהיגי מדינות ערב - זאת באמצעות דחיפה חתרנית להקמתה של קואליציית הפלישה הערבית השנייה.

בשלב הזה מדינות ערב לא היו מעוניינות בפלישה, [30] והמתינו להחלטתה של "האחות הבכירה" מצרים. פארוק אבן פואד מלך מצרים תמך בפלישה כבר מסוף אפריל, אך ראש ממשלת מצרים מחמוד פהמי נוקראשי ושרי ממשלתו התנגדו בתוקף רב. שיאו של העוקץ היה אולטימטום שנתן השגריר הבריטי קמפבל לנוקראשי סמוך ל-8 במאי. כתוצאה מהאולטימטום שינה נוקראשי את עמדתו, והוביל לקבלת החלטה של הממשלה ב-12 במאי בבוקר בעד הפלישה. [31] מיד לאחר

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

ההחלטה של ממשלת מצרים הצטרפו יתר מדינות ערב לפלישה. כך, בקואליציית הפלישה השנייה השתתפו מדינות ערב בעיקר כשליחות למימוש האינטרסים הבריטיים האימפריאליים באזור ואי לכך מלחמת העצמאות הייתה גם מלחמת השחרור הישראלית. כוחות ההגנה שניצבו מול הפלישה של צבאות ערב הצליחו להתארגן לקראתה באופן חלקי בלבד. זאת משום שההתארגנות שלהם החלה רק בספטמבר 1947, ולא היה ברשותם כלל נשק כבד בשל המצור שהטילו הבריטים.

סיכום

המאמר התמקד בבחינת שש החלטות שהתקבלו בלונדון ובפעולות שבוצעו בעקבותיהן במזרח-התיכון. המהלכים האלה של בריטניה עיצבו את מסגרת העל של מלחמת העצמאות - גם אם במקרים רבים הם לא התממשו לפי המטרות והתוכניות המקוריות של הבריטים.

בריטניה הציבה בפני ארגון ההגנה אתגרים גדולים מאוד בכל שנות קיומו. הלחימה של ההגנה - ולאחר מכן של צה"ל - בקרבות נגד הכוחות הלא סדירים ובקרבות הבלימה נגד הכוחות הסדירים במלחמת העצמאות הוכיחה בפועל את עוצמת הארגון, על מפקדיו ועל חייליו, בפרק השיא של קיומו.

[1] עזרא נשרי, מהלכי משרד החוץ של הלייבור הבריטי כנגד הקמת מדינה יהודית בת-קיימא וכגורם חשאי ומכריע בהמרצת פלישות ערביות לא"י בשנת 1948, עבודה לתואר דוקטור, שהוגשה לאוניברסיטת בן-גוריון, 2016. לאחר סיום הדוקטורט נעשתה עבודת מחקר נוספת שתוצאותיה שולבו בספר, שנכתב בעקבות הדוקטורט: עזרא נשרי, הסוס הטרויאני הבריטי במלחמת השחרור הישראלית, הוצאת סטימצקי, 2019. לאחר הוצאת הספר נסקרו מקורות נוספים, בעיקר הספר: יונה בנדמן, מתי מפנים את ירושלים?, העימות בין הדרג הצבאי לנציב העליון בסוגיית הפינוי מירושלים, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב, 2004.

[2] עזרא נשרי, הסוס הטרויאני הבריטי במלחמת השחרור הישראלית, הוצאת סטימצקי, 2019, עמ' 57.

Wm. Roger Louis, The British Empire in the Middle East, Oxford University Press, 1986, p. 364; נשרי, מהלכי משרד החוץ של הלייבור, 2016, עמ' 120.

נשרי, 2019, עמ' 72.

[4] נשרי, 2019, עמ' 67.

[5] הבריטים יזמו פעמיים הקמת קואליציות פלישה ערביות לארץ-ישראל. הפעם הראשונה, שאותה אני מכנה "הקואליציה הראשונה", אינה מוכרת כלל בהיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות.

[6] הארכיון הציוני המרכזי, 1696 / 25.9.1947, S.

[7] בתהליך הקמת הליגה הערבית התפצל העולם הערבי לשני גושים יריבים עיקריים (בנוסף לכך היו יריבויות בין המדינות בתוך הגושים). הגוש הראשון - האשמי - כלל את עיראק כמדינה המובילה ואת עבר הירדן שבמלך שלה תמכו הפלסטינים הנאששיבים. הגוש השני - האנטי-האשמי - כלל בראשו את מצרים, וכן את סוריה, לבנון, סעודיה, תימן והפלסטינים החוסיינים ובראשם המופתי.

[8] מאיר זמיר, למשל: מאיר זמיר, "יש המושכים בחוטים ויש הלוחצים על ההדק", מוסף הארץ, 12.9.2014, עמ' 72; מאיר זמיר, "החוליה החסרה", מב"ט מל"מ, גיליון 79, 2017. וכן: Eugene L. Rogan & Avi Shlaim (ed.), The War for Palestine, Oxford University, 2012, Ch. 8.

[9] נשרי, 2019, נספח ב'.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

- [10] המאמץ לגשר בין השאיפות של העיראקים לשאיפות של עבדאללה היה אחד האתגרים שניצבו בפני הבריטים.
- [11] יונה בנדמן, מתי מפנים את ירושלים?: העימות בין הדרג הצבאי לנציב העליון בסוגיית הפינוי מירושלים, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב, 2004, עמ' 13.
- [12] Gale)) 0016 - 61882 / FO 371 ; נשרי, 2019, עמ' 92.
- [13] בני מוריס, 1948: תולדות המלחמה הערבית-ישראלית הראשונה, עם עובד, תל-אביב, 2010, עמ' 212.
- [14] מאיר אביזוהר, "שלושה שעוני החול בהיערכות למלחמת העצמאות", עיונים בתקומת ישראל 1, 1991, עמ' 48-54.
- [15] לטענת גבריאל כהן, אין זה סביר שהחלטתו של בן-גוריון התקבלה בתגובה להצהרת בריטניה על כוונתה לפנות את ארץ-ישראל ב-26 בספטמבר - גבריאל כהן, בתוך: יהודה ואלך (עורך), היינו כחולמים: קובץ מחקרים על מלחמת הקוממיות, מסדה, גבעתיים, 1985, עמ' 137.
- [16] נשרי, 2019, עמ' 106, 107.
- [17] Maureen Heaney Norton, The Last Phasha: Sir John Glubb and the British Empire in the Middle East, 1920-1949, Phd. Thesis, submitted to The Johns Hopkins University, 1997, pp. 241-243
- [18] יונה בנדמן, "הלגיון הערבי לקראת מלחמת העצמאות", מערכות 294-295 (יולי 1984), טבלה 1. מאוקטובר 1947 עד מאי 1948 הגדילו הבריטים את הלגיון - מחטיבה אחת לדיוויזיה מוקטנת עם מפקדת דיוויזיה, הגדילו את כמות המשוריינים ל-124, יצרו כוח תותחים חדש של 62 כלים ועוד. זמיר מציג במאמריו כי במאי 1948 סיפקו הבריטים למצרים נשק ותחמושת, בין היתר 16 מטוסי ספיטפייר ודקוטות - מאיר זמיר, "הסודות של בן-גוריון", מוסף הארץ, 15 במאי 2020, עמ' 15.
- [19] בנדמן, 2004, עמ' 22.
- [20] שם, עמ' 27.
- [21] שם, עמ' 31.
- [22] נשרי, 2019, נספח ב'.
- [23] שם, עמ' 139-142.
- [24] בנדמן, עמ' 66.
- [25] שם, עמ' 74.
- [26] FRUS 1948, Vol. V, Part II, 4.5.1948
- [27] Fo 141 / 1246 / 1 / 367 / 48, 5.5.1948
- [28] תוכנית הנאמנות - הייתה תוכנית לעתיד ארץ-ישראל שהציגה מחלקת המדינה האמריקנית באו"ם ב-19 למרס 1948, במטרה שתביא לביטול תוכנית החלוקה. הכוונה הייתה למינוי נציב מטעם האו"ם מעל שתי הקהילות, היהודית והערבית. הבריטים הסתייגו ממנה מיד ונראה כי הסיבות העיקריות לכך היו חוסר רצון לקבל תוכנית אמריקנית ב"אזור שלהם" ובעיקר התנגדות להחזרתו של המופתי, אויבם המר והעקבי, לתפקיד מרכזי בארץ-ישראל, במקום בן חסותם המלך עבדאללה. למעשה הוזמן פולקה ברנדוט להיות הנציב המיועד, אך משנפלה התוכנית בהצבעה באו"ם באמצע אפריל, הוסב תפקידו למתווך. לאחר מפלה זו עברה מחלקת המדינה לתוכנית דו שלבית - תחילה הפוגה ואחריה נאמנות. השלב השני לא הוצהר, אך תוכנית הפוגה הותנתה בכך שלא תוכרז עצמאות המדינה היהודית.
- [29] נשרי, 2019, עמ' 157.
- [30] נשרי, 2019, עמ' 167.
- [31] שם, עמ' 156-168.

מערכות הגנה – מאה שנים לארגון ההגנה

המוסד שהעפיל יהודים

למפעל ההעפלה הייתה השפעה מכרעת על יכולתה של המדינה בראשית דרכה להתמודד עם האתגרים שניצבו בפניה. עד הקמת המדינה הפליגו לארץ 64 אוניות מעפילים שנשלחו עלידי המוסד לעלייה ב', רק מיעוטם פרצו את ההסגר. גם אלה שנשלחו לקפריסין הגיעו לארץ לאחר הכרזת העצמאות ותרמו את תרומתם להקמת המדינה

סא"ל (מיל') אריה בועז, מוסמך בהיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת תל-אביב. לשעבר ראש ענף בחטיבת המחקר באמ"ן, חוקר ביחידה להיסטוריה של משרד הביטחון

אוניית המעפילים אקסודוס (שמה בעברית היה "יציאת אירופה תש"ד")

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

העלייה הבלתי לגלית לארץ-ישראל החלה באמצע שנות ה-30 של המאה ה-20. אוניית המעפילים הראשונה "ולוס" נשלחה לארץ ביולי 1934 עלידי פעילי תנועת "החלוץ" בפולין. המוסד לעלייה ב', שטיפל לימים בהעפלה, הוקם רק באפריל 1939, ובאותן חמש שנים טיפלו בעלייה הבלתי לגלית שני גורמים: התנועה הרוויזיוניסטית (שהחלה בכך לאחר פרישתה מן ההסתדרות הציונית ב-1931) ופעילי הקיבוץ המאוחד.

עד 1939 התנגדו רוב מנהיגי היישוב, ובראשם יו"ר הנהלת הסוכנות היהודית, דוד בן-גוריון, לעלייה הבלתי לגלית - בשל החשש מכך שהדבר יפגע בשיתוף הפעולה החיוני עם ממשלת המנדט הבריטי ויסכן את המאבק המדיני להקמת מדינה יהודית. המפקדה הארצית של ההגנה ראתה עצמה כפופה למרותם של המוסדות העליונים של היישוב, כלומר, לנהלת הסוכנות היהודית. על כן לא היה לה שום קשר פורמלי עם התארגנויות ההעפלה. ואולם, למעשה, רוב הפעילים המרכזיים מאנשי ההסתדרות במטה ההגנה הזדהו עם רעיון העלייה העצמאית. אף שלא קיבלו אישור לכך מן המרכז, הם קיימו קשרים עם גורמי ההעפלה של הקיבוץ המאוחד וסייעו להם ככל יכולתם מכיוון שסברו כי הזכות לקיים עלייה עצמאית כדי להציל יהודים אינה פחותה מן הזכות לקיים הגנה עצמאית. [1]

ב-1939 התחולל מהפך ביחסה של ההנהגה המדינית של היישוב היהודי לעלייה הבלתי לגלית. הסיבה העיקרית לכך הייתה השינוי שחל במדיניותה של בריטניה, שנסוגה מתמיכתה בתוכנית החלוקה והפכה למדיניות פררערבית. במקביל חלה החמרה במצב היהודים באירופה בכלל, ובגרמניה בעיקר לאחר עליית הנאצים, שבעטיה גברה הדרישה לרישיונות עלייה לארץ. דווקא אז החלו הבריטים להערים קשיים על עלייה לארץ-ישראל. ההקשחה בעמדתם הגיעה לשיא בפרסום הספר הלבן השלישי במאי 1939, שקבע מכסה של רישיונות עלייה (75 אלף עולים בחמש שנים, 25 אלף בשנה הראשונה, ולאחר מכן במשך חמש שנים - עשרת אלפים בשנה). במיוחד סירבו הבריטים להתיר עליית יהודים חסרי אמצעים. [2]

בעקבות ההתפתחויות האלה שינה בן-גוריון את דעתו, וסבר שיש להנהיג עלייה עצמאית תוך מאבק בלתי מתפשר בבריטים. החל מ-1939 ראה בהעפלה הפגנת כוח ומנוף למאבק פוליטי והסברתי נגד בריטניה - במטרה לבטל את הספר הלבן השלישי. עם הקמתו של המוסד לעלייה ב' [3] הכירה ההנהגה הארצית בהעפלה באופן רשמי, ופרסמה הנחיה לכלל חברי הארגון שקבעה כי הוא "הועמד לשירות עלייה ב" וכי על מפקדי הגושים להיענות לכל דרישה של המפקדה הארצית. [4]

הנהגת היישוב, שנשלטה עלידי תנועת העבודה, העמידה בראש המוסד לעלייה ב' את שאול מאירוב (לימים, אביגור), חבר קבוצת כנרת, שמילא שורה של תפקידים בכירים ב"הגנה" ובתנועת העבודה. מאירוב נתפס בעיני הנהגת מפא"י כאדם המתאים למשימה הרגישה של ארגון ההעפלה - זאת בשל אישיותו הסמכותית, ניסיונו העשיר בנושאי ביטחון ומעורבותו הקודמת בנושא העלייה הבלתי לגלית. בנוסף רצתה הנהגת היישוב להבטיח שההעפלה, נושא רגיש עם השלכות פוליטיות משמעותיות, לא יהיה בשליטת הקיבוץ המאוחד (כלומר, מפ"ם - מפלגת פועלים מאוחדת) - זאת אף ששליחי הקיבוץ המאוחד באירופה הם שיזמו את הקמת המוסד לעלייה ב'. הנהגת היישוב העדיפה שהנושא יופקד בידי אדם מנוסה ואחראי הנהנה מהאמון של הנהגת מפא"י, ומחויב למרות של ארגון ה"הגנה" ומוסדות היישוב. [5]

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

בחצי השנה שלפני פרוץ מלחמת העולם השנייה פעלה הנהלת המוסד לעלייה ב' מפריז. ראש המוסד מאירוב עסק שם בגיוס כספים, תוך קיום קשר עם הנהגת היישוב בארץ. את עבודת השטח מול בעלי האוניות והטיפול במעפילים ריכז סגנו יהודה ברגינסקי, איש הקיבוץ המאוחד. בתקופה הזאת הגיעו לארץ ישראל אחת-עשרה אוניות מעפילים (כמעט שתי אוניות בחודש) שהביאו לארץ את פליטי אירופה. [6] לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, בספטמבר 1939, הפכה עבודת המוסד לבלתי אפשרית לנוכח מגבלות הביטחון שהוטלו עלידי שלטונות מדינות אירופה, קשיי המעבר ממדינה למדינה, המחסור באוניות ובכספים והיחס החשדני של שלטונות צרפת כלפי זרים (בעיקר צעירים). [7] מאירוב נאלץ להורות על הפסקת מרבית פעולות ההעפלה.

בסוף אוקטובר 1939 חזר לארץ ומונה לראש הש"י (שירות הידיעות) - גוף המודיעין המאוחד. לאחר המלחמה, הכה מאירוב על חטא על כך שהמוסד לא התארגן להמשיך לפעול משווייץ הניטרלית כדי להציל יהודים באירופה כאשר נזקקו לעזרה. אמנם הייתה כוונה לחדש את פעילות המוסד משווייץ, אולם לאחר הצטרפות איטליה למלחמה לא ניתן היה להגיע לשווייץ בשל מגבלות התנועה, וכן בשל מחסור בכסף ובאוניות. [8]

ב-1942 ובראשית 1943 ניסה המוסד לעלייה ב' לחדש את פעילותו בניסיונות להצלת יהודים מאירופה, בעיקר מפולין, שנמלטו מן הכיבוש הנאצי לחלקים האסייתיים של ברית-המועצות. אלה הועלו לארץ ישראל בנתיב יבשתי מברית-המועצות האסייתית דרך איראן ומדינות המזרח-התיכון, אולם הצליחו להעלות כן רק מעט אנשים. [9] משנת 1943 ועד סוף המלחמה התרכזו מאמצי המוסד בניסיונות להציל יהודים מאירופה דרך תורכיה, ששמרה במהלך המלחמה על נייטרליות.

בינואר 1943, עם היוודע ממדי ההשמדה, הקימה הנהגת היישוב ועד הצלה, שייצג את כל הזרמים ביישוב. הוועד פעל מאיסטנבול בחסות הסוכנות היהודית. באפריל 1943 הגיע מאירוב עצמו לאיסטנבול. המאמץ התמקד בהעלאת יהודים מרומניה ומארצות הבלקן. ואולם, עד קיץ 1944 לא הצליח המוסד להביא לארץ ישראל אפילו אוניית מעפילים אחת. בתקופה הזאת חילץ המוסד בסך-הכול כמה מאות יהודים מיוון בסירות שהושטו לעיר התורכית איזמיר. [10]

רק בקיץ 1944 הצליח המוסד לעלייה ב' לראשונה לארגן הפלגה של אוניות מעפילים מאירופה לארץ ישראל דרך תורכיה - לאחר שהתורכים הסכימו להעברת פליטים מרומניה לאיסטנבול ולאחר שניתנה הסכמה מראש של הבריטים לקבלם במסגרת מכסת הסרטיפיקטים שגזר הספר הלבן [11] באוגוסט 1944 הפליגו מנמל קונסטנצה שברומניה שלוש אוניות שארגן המוסד לעלייה ב', שבהן היו 1,900 מעפילים. אחת מהן, "מפקורה", הוטבעה עלידי כלי שיט לא מזוהה, כנראה צוללת גרמנית, ו-300 מנוסעיה טבעו למוות בים השחור. חמישה ניצלו. האירוע עורר זעזוע ביישוב היהודי, אך למרות זאת קבע מאירוב שיש "להמשיך ויהי מה". עד סוף המלחמה שיגר המוסד לעלייה ב' מבהלקנים עשר אוניות ועליהן 4,400 מעפילים שנכנסו לארץ בסרטיפיקטים בריטיים. [12]

לאחר המלחמה נהפכה ההעפלה לציר המרכזי במאבק הכולל של הנהגת היישוב נגד הבריטים - בראש ובראשונה בשל הלחצים של ניצולי השואה במחנות העקורים באירופה לעלות לארץ-ישראל, ובעקבות החלטתה של ממשלת הלייבור הבריטית להמשיך במדיניות הספר הלבן. לפיכך, עם סיום המלחמה חודשו מאמצי ההעפלה דרך הים מאירופה. [13] האתגר המרכזי של המוסד אז היה לחדש את הקשר עם שרידי הקהילות היהודיות ועם ריכוזי הפליטים באירופה, ולאישי בסיסי העפלה ביוון,

באיטליה ובצרפת. מאירוב בחר את השליחים באופן אישי. הוא נתן להם הנחיות כלליות, והעניק להם חופש פעולה נרחב. השיטה התחייבה בשל האופי החשאי של הפעילות והיותה לא חוקית, וכן לנוכח מגבלות התקשורת בין מטה המוסד לשליחים ברחבי אירופה. [14]

הורדת מעפילים, 1946

התחדשות תנופת ההעפלה הציפה שוב את המחלוקת העקרונית עם בן-גוריון. ראשי המוסד לעלייה ב' היו שותפים אמנם לתפיסה של ההנהגה המדינית, שראתה בהעפלה אמצעי חשוב במערכה המדינית של התנועה הציונית נגד הבריטים - בדרך להקמת מדינה עם רוב יהודי בארץ-ישראל. ואולם המחלוקת נסבה על מרות ההעפלה ודרכי מימושו. בן-גוריון ראה בהעפלה פעולה המתבצעת בכוח ובמפגן לעיני העולם כולו ומשרתת קודם כול מטרות מדיניות-תעמולתית. הוא התנגד לגישה של המוסד שלפיה יש לשלוח אוניות גדולות עם מספר רב של מעפילים בנימוק שאין לסכן שלא לצורך את חיי המעפילים ניצולי השואה, וסבר שיש להסתפק בספינות קטנות (עם 200 מעפילים בלבד). [20]

מאירוב טען כי המעפיל העולה על אוניית מעפילים מוכן לסבול, אבל לאאמצעי להפגנת עמדה. הוא ראה בכל מעפיל ובכל אונייה "איל ברזל המקעקע את חומת הספר הלבן". בנוסף הסביר כי העלות של ההעפלה בכמה אוניות קטנות גבוהה מזו של אונייה גדולה אחת, וכי בשל הקשיים הרבים - האופרטיביים והלוגיסטיים - עדיף לשגר אוניות מעטות וגדולות. המחלוקת נותרה פתוחה. בן-גוריון לא התערב בעבודה המבצעית של פעילי המוסד, ונמנע מלתת להם הוראות מחייבות. [21]

ב-1947 עלה בידי המוסד לממש את היעד של עלייה המונית. במהלך השנה הפליגו לארץ-ישראל מנמלים שונים באירופה 26 אוניות ועליהן 45 אלף מעפילים - מספר חסר תקדים. הודות לקשרים שנרקמו בין ראשי המוסד לאישים צרפתים בדרגים שונים של זרועות הממשל הצרפתי, התאפשרה בשנים 1945-1948 יציאתן של 14 אוניות מנמלי צרפת. המפורסמת שבהן הייתה "אקסודוס" (שמה בעברית היה "יציאת אירופה תש"ז"), שהפליגה לארץ בקיץ 1947.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

הפלגת האונייה לארץ, שעמדה לכאורה בניגוד לתפיסתו של בן-גוריון (מכיוון שהאקסודוס הייתה אנייה גדולה, בעוד שהוא גרס שצריך להשתמש רק בספינות קטנות), סייעה בדיעבד יותר מכל אוניית מעפילים אחרת, לקידום היעד המדיני-הסברתי של מאבק ההעפלה שבו דגל.

"אקסודוס" הובילה על סיפונה את המספר הגדול ביותר עד אז של מעפילים - יותר מ-4,000 אנשים. במבצע לוגיסטי מורכב הועברו המעפילים ממחנות העקורים שבגרמניה לדרום צרפת. המבצע העמיד במבחן את היכולת המבצעית ואת שיטות הפעולה של המוסד, ודרש תיאום מדוקדק של המוסד עם פעילי ארגון "הבריחה" ועם שליחי ה"הגנה" באירופה. המעפילים רוכזו והוברחו בחשאי תוך שבוע מאזור הכיבוש הבריטי בברגן בלזן, וממחנות העקורים באזור מינכן שבגרמניה דרך אזור הכיבוש האמריקני והצרפתי לנמל פורט דה בוק בדרום צרפת. הברחת המעפילים התבצעה ברכבות נוסעים ובשלוש שיירות של משאיות - חלקם של הנוסעים באשרות קולומביאניות מזויפות. להצלחה תרמו הקשרים שרקם המוסד עם דרגים שונים בממשל הצרפתי.

האונייה הפליגה מחופי צרפת ב-1 ביולי. כשהתקרבה לחופי הארץ השתלטו הבריטים על האונייה בפעולה אלימה שגבתה שלושה הרוגים ועשרות פצועים. לאחר ההשתלטות המעפילים לא הועברו, כמקובל עד אז, לקפריסין אלא הוחזרו בשלוש אוניות גירוש לנמל פורט דה בוק כצעד הרתעתי נגד ההעפלה וכדי להרתיע את מדינות אירופה ממתן חסות לאוניות המעפילים. המעפילים פתחו בשביתה, וסירבו לרדת לחוף הצרפתי. לאחר 24 ימים הועברו לנמל המבורג שבגרמניה, שהיה בשליטה בריטניה, ושם הורדו בכוח מאוניות הגירוש. פרשת "אקסודוס" עוררה הדים תקשורתיים נרחבים בעולם. [22]

אוניית "פאטריה" ששקעה בנמל חיפה

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

פרשת העפלה מפורסמת נוספת הייתה פרשת ה"פאנים" - "פאן יורק" ו"פאן קרסנט" - שתי אוניות המעפילים הגדולות ביותר ששלח המוסד לארץ. אוניות הסוחר הללו נרכשו על ידי המוסד בארצות הברית, ונועדו להעלות כ-15 אלף מעפילים מרומניה. שלטונות רומניה הקומוניסטית, בברכת ברית המועצות, הסכימו ליציאתם של 50 אלף יהודים מרומניה - בתנאי שהאוניות יפליגו מנמל בולגרי ולא מחופי רומניה. הבריטים לחצו לעצור את הפלגת האוניות בטענה שמדובר בקנוניה סובייטית להחדיר לארץ ישראל אלפי סוכנים קומוניסטים, ואף גייסו את תמיכת הממשל האמריקני בהתנגדותם להפלגת ה"פאנים". מזכיר המדינה האמריקני, ג'ורג' מרשל, הצטרף לדרישה שלא לשלוח לדרך את האוניות האלה.

גם רוב מנהיגי היישוב התנגדו לכך בשל החשש שהפלגתן בעיתוי הזה (סוף 1947 - לאחר החלטת כ"ט בנובמבר של עצרת האו"ם) תגרום לעימות חריף עם הממשל האמריקני ולהסתלקותה של ארצות הברית מתמיכתה בתוכנית החלוקה של האו"ם. בנוסף, טענו המתנגדים, נוצר עתה מצב חדש - המאבק נגד גזרות הספר הלבן נהפך ללא רלוונטי, והמאמץ צריך להתמקד בהבטחת הקמתה של המדינה היהודית ובצורכי הביטחון שלה. ראש המחלקה המדינית, משה שרת (גיסו של מאירוב), הוביל את ההתנגדות בהנהגת היישוב להפלגת ה"פאנים", ויציאת האוניות עוכבה.

מאירוב הטיל כל כובד משקלו כדי לשכנע את שרת להסיר את התנגדותו להפלגה. הוא הגיע לארץ בתחילת דצמבר 1947 כדי לדון בנושא עם הדרג המדיני. בן גוריון מצא את עצמו בדילמה: מצד אחד הוא היה מודע ללחץ של ארצות הברית ולהיגיון המדיני הפרגמטי, ומצד אחר הוא תמך במפעל ההעפלה. לפיכך החליט שלא להחליט. בסוף דצמבר נתן מאירוב אור ירוק לאנשיו להוציא את האוניות לדרך. מחשש ששלטונות רומניה יחזרו בהם, הורה על יציאה מידית של המעפילים לנמל בורגס שבבולגריה ועל העלאתם לאוניות. ב-27 דצמבר 1947 הפליגו "פאן יורק" ו"פאן קרסנט" לארץ. בן גוריון בחר להן שמות עבריים - "קיבוץ גלויות" ו"עצמאות". כשהתקרבו לחופי הארץ השתלטו עליהן חיילים בריטים, בהוראת בן גוריון, והן הובלו לקפריסין ללא נפגעים. [23]

סיכום

למפעל ההעפלה הייתה השפעה מכרעת על יכולתה של המדינה בראשית דרכה להתמודד עם האתגרים שניצבו בפניה. בשלוש השנים שבין תום מלחמת העולם השנייה עד הקמת המדינה הפליגו לארץ 64 אוניות מעפילים שנשלחו על ידי המוסד לעלייה ב', ועליהן 70 אלף פליטים. רק מיעוטם - כ-2,500 מעפילים - פרצו את ההסגר. האחרים הועברו החל מקיץ 1946 למחנות בקפריסין. משנות ה-30 עד קום המדינה נשלחו לארץ 115 אלף מעפילים - רובם על ידי המוסד. גם אלה שנשלחו לקפריסין הגיעו לארץ לאחר הכרזת העצמאות ותרמו את תרומתם להקמת המדינה. [24]

[1] אריה אבנרי, מוולוס עד טאורוס: עשור ראשון להעפלה בדרכי הים, 1934-1944, יד טבנקין - המכון לחקר כוח המגן, תל-אביב, עמ' 16; דליה עופר, דרך בים - עליה ב' בתקופת השואה, 1944-1939, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1988, עמ' 39.

[2] שם.

[3] מיכאל בר זוהר, בן גוריון, עם עובד, תל-אביב, תשל"ה-תשל"ז, עמ' 399-400.

[4] יהודה סלוצקי (עורך), ספר תולדות ההגנה, כרך ג', תל-אביב, 1972, עמ' 79.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

- [5] אריה בועז, עלום ונוכח בכל: סיפור חייו של שאול אביגור, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב, 2001, עמ' 114.
- [6] שם, עמ' 115-117.
- [7] ארכיון לתולדות ההגנה, 14/62, דוח של שמריה צמרת; יהודה ברגינסקי, עם חותר אל חוף: חמש עשרה שנה בשירות עליה ב', הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, תשכ"ה, עמ' 246-247.
- [8] ארכיון תולדות ההגנה, 14/343, משאול אביגור אל יהודה סלוצקי, 9 בדצמבר 1962.
- [9] בועז, 2001, עמ' 156.
- [10] שם, עמ' 164, 170.
- [11] ארכיון תולדות ההגנה, 80/299/60, מזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 19 באפריל 1944; ארכיון תולדות ההגנה, 14/151, מהצנחנים ברומניה לארץ, 8 באוגוסט 1944.
- [12] בועז, 2001, עמ' 175-176, 180.
- [13] שם, עמ' 187.
- [14] שלמה קלס, בדרך לא סלולה: תולדות הבריחה 1944-1948, ירושלים 1994, עמ' 107; יוחנן כהן, עוברים כל גבול: הבריחה - פולין 1945-1946, זמורה-ביתן, תל-אביב, 1995, עמ' 22.
- [15] בועז, 2001, עמ' 189.
- [16] ארכיון תולדות ההגנה, 14/490, יומני שאול אביגור, אוקטובר-דצמבר 1944; כהן, 1995, עמ' 22, 57.
- [17] הארכיון הציוני המרכזי, s 26/1082, יצחק גרינבוים אל ועד ההצלה, 24 בדצמבר 1945.
- [18] זאב צחור, "המוסד לעלייה ב' - מקור הסמכות", קתדרה 39 (אפריל 1986); זאב וניה הדרי, פליטים מנצחים אימפריה: פרשיות עליה ב', 1945-1948, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, תשמ"ה, עמ' 66-67.
- [19] ארכיון לתולדות ההגנה, 4671, עדות של משה סנה; דוד בן-גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט, משרד הביטחון ההוצאה לאור, תל-אביב, 1982, עמ' 19.
- [20] ארכיון מפלגת העבודה, 24/47, פרוטוקול מזכירות מפא"י, 9 בדצמבר 1947.
- [21] ארכיון שאול אביגור, מכתב משאול מאירוב לשלמה רבינוביץ (שמיר), מראשי משלחת ההגנה בארצות-הברית, 19 במרס 1947.
- [22] ברכה חבס, הספינה שניצחה: קורות יציאת אירופה תש"ז, מערכות, תל-אביב, תש"ט, עמ' 22-21, 293-292: אביבה חלמיש, אקסודוס - הסיפור האמיתי, העמותה לחקר מערכות ההעפלה ע"ש שאול אביגור, תל-אביב, 1990, עמ' 61-63; בועז, 2001, עמ' 211-214.
- [23] זאב (וניה) הדרי, אניות או מדינה: קורות אניות המעפילים הגדולות פאן יורק ופאן קרשנט, הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תל-אביב ובאר שבע, תשמ"א, עמ' 87, 107-108, 119-117: בועז, 2001, עמ' 216-222.
- [24] בועז, 2001, עמ' 223.

חזון תחיית הימאות העברית, שהחל בסקציה הימית שהוקמה עוד בשנות ה-20, הניסיון שהצטבר בימי ההעפלה וההשקעה הנבונה במעשה ההתנדבות לצי הבריטי הוכיחו את עצמם ביום הפקודה כשהשירות הימי של ההגנה הפך לחיל הים של צה"ל

תא"ל (מיל) ניר מאור, דוקטורנט באוניברסיטת חיפה בנושא ההעפלה, ניהל את מוזיאון ההעפלה וחיל הים בעשור האחרון, בין תפקידיו בחיל הים: מפקד שייטת הצוללות, מפקד זירת אשדוד וראש מספן כוח אדם

פקודת ההקמה של שירות הימי

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

כשהוקם ארגון ההגנה לא נתפס הים כזירת התמודדות אפשרית. העיסוק בים ובימאות היה אז נחלתם של מתי מעט, וחזונום בנוגע לכיבוש הים - בדומה להפרחת השממה ולכיבוש העבודה - לא היה קשור ליעדים ביטחוניים.

גם ערב הקמתו של צה"ל, שלושה עשורים מאוחר יותר, לא נכלל צי בתוכניות. דוד בן-גוריון, שהבין בשלב מוקדם שהאיום הנשקף ליישוב היהודי אינו רק מצד ערביי ישראל אלא גם מצד צבאות ערב ולא התייחס לכוחן הימי[1].

הים ונתיביו נתפסו עלידי היישוב כמובנים מאליהם מבחינה ביטחונית. מכל שכנותיה של המדינה שבדרך היה רק ברשות מצרים צי, וגם הוא לא נתפס כאיום. בכל תקופת המנדט - ואף קודם לכן - נתיבי השיט היו פתוחים. במלחמת העולם השנייה חווה היישוב תחושה של איום של פלישה והופצץ כמה פעמים מן האוויר, ואולם, הוא לא הותקף מן הים, ובוודאי שלא חווה מצור ימי[2].

אנשי ההגנה שהפעילו צי מאולתר של אוניות מעפילים לא התייחסו לאיום מצד המדינות השכנות, הנפוץ הוא - מלווי אוניות המעפילים העדיפו נתיבים קרובים לחופי לבנון ולחופי מצרים כדי לחמוק מסיורי הבריטים.

הקמת השירות הימי

בתחילת 1948, כאשר היערכות לקראת מלחמה כוללת הלכה וצברה תאוצה, החלו ימאים ואנשי ספנות ביישוב לתת את הדעת לכך שחסרה היערכות בתחום הימי. בתחילת ינואר הגיש קומנדר סטיבנסון מילר הצעה סדורה לבניינו של צי[3].

מילר, יהודי ממוצא בריטי, שימש מפקד משחתת בצי הבריטי וניהל באותם ימים את בית-הספר הימי בחיפה. בן-גוריון נכנס בעובי הקורה של התחום הימי, ולאחר שהתייעץ עם מילר, שבו ראה בר-סמכא, נועץ באחרים. באנשי הפל"ם לא נועץ[4].

במהלך פברואר הונחו על שולחנו של בן-גוריון כמה הצעות, רובן לתוכניות בהיקף מצומצם. המשותף לכולן היה גישה מגננתית המבוססת על צי מצומצם הכולל כמה ספינות טורפדו קטנות לצורך הגנה על החופים[5].

גם ראש המפקדה הארצית, ישראל גלילי, חבר מפ"ם נדרש לסוגיית הקמת הצי. הוא סבר כי הפל"ם צריך להיות הבסיס להקמתו של הצי, ואף הורה להפנות אליו מתגייסים בעלי רקע ימי. בן-גוריון קבע שאין לעבות את הפל"ם אלא להכפיפו לגוף חדש שיוקם - השירות הימי. כדי להבטיח שתפיסתו בעניין השירות הימי תמומש קבע בן-גוריון מי יעמוד בראש השירות - זאת עוד לפני שהוחלט מה יהיה אופיו המבצעי ועל אילו כלים יתבסס[6].

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

עם המועמדים שהוצעו לבגוריון נמנו אנשי מוסד שרכשו ניסיון במהלך מפעל ההעפלה, אנשי פל"ם שהתנסו בפיקוד על האוניות וגם רבי חובלים מאושיות הספנות העברית. הוא פסל את כל אלה והעדיף על פניהם את גרשון זק - איש חינוך, אדמיניסטרטור מעולה וחבר מפא"י.

תהא זו פשטנות לומר ששיקולים פוליטיים צרים הביאו את בן גוריון לבחירה. זיקתו הברורה של הפלמ"ח למפ"ם, וכן זיקתו של האצ"ל לתנועה הרוויזיוניסטית, הטרידו מאוד את בגוריון, ובמנותו את זק הוא הבהיר שממלכתיות חשובה באותה נקודת זמן יותר ממקצועיות. את המקצועיות קיווה להשיג מיועצים חיצוניים.

מקורות כוח האדם

לאחר שבחר את זק לעמוד בראש השירות הכתיב בגוריון לרמ"א את פקודת ההקמה לשירות הימי. הפקודה עסקה רובה ככולה במקורות כוח האדם לשירות ומנתה בהם שלוש קבוצות:

- "היחידות הימיות של פלמ"ח"
- "צעירים ששירתו בשעת המלחמה בצי"
- "חברי האגודות הימיות ויורדי ים יהודים בכללם"

הקבוצה הראשונה - "היחידות הימיות של פלמ"ח"

בהצבתם של אלה בראש הרשימה לא התכוון בגוריון שאלה הם החשובים, אלא שחשוב שאלה יוכפפו. הוא הדגיש זאת מכיוון שמפקדי הפלמ"ח לחצו לראות בפל"ם את הגרעין שסביבו יתגבש חיל הים - דבר שלו התנגד בגוריון. הקבוצה הייתה לא גדולה - היא מנתה 300 ימאים לכל היותר, אך שורשיה היו עמוקים והגיעו עד הסקציה הימית של הפועל[7].

הסקציה הימית של הפועל

הסקציה הימית של הפועל הוקמה עוד בשנות ה-20. נערי הקבוצה אומצו על ידי ארגון ההגנה והופעלו על ידו מאז ימיה הראשונים במשימות מחתרתיות ובשליחויות שונות. באמצע שנות ה-30 התמקדה פעילותה של הקבוצה בהעפלה, וזאת עוד לפני שההנהגה הציונית כולה אימצה את הרעיון. מפקדי ההפלגות שארגן אז הקיבוץ המאוחד היו מדריכי הסקציה, ובחופי ההורדה חיכו החניכים. בשיטה הזאת הביא הקיבוץ המאוחד לחופי הארץ אחתעשרה אוניות מעפילים. התנועה הרוויזיוניסטית ארגנה אף היא במקביל מבצעי העפלה.

בשנה שקדמה למלחמת העולם השנייה אימצה ההנהגה הציונית את הדרך שאותה סללו אנשי הקיבוץ המאוחד והסקציה הימית והקימה את המוסד לעלייה ב[8].

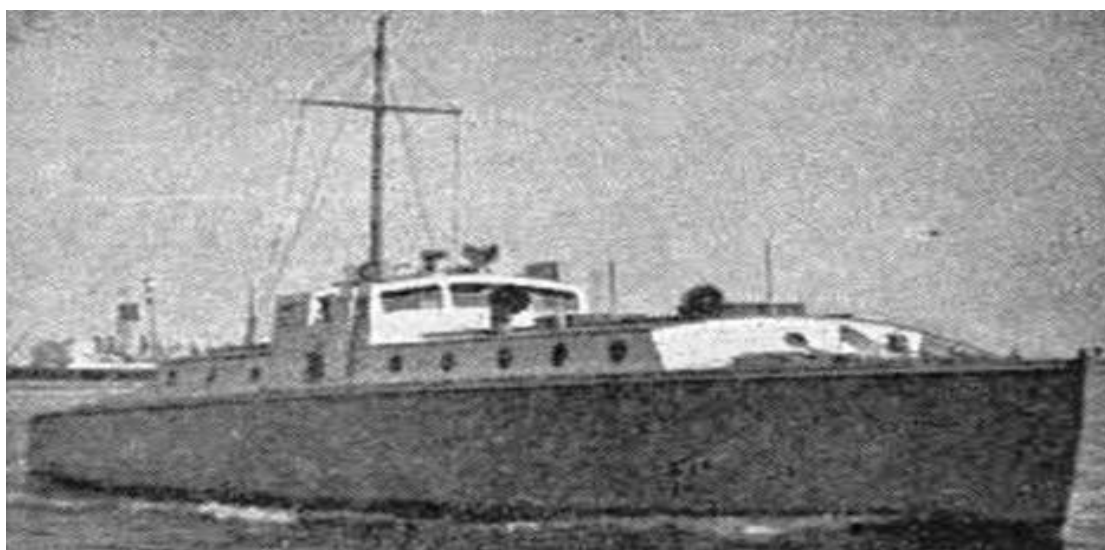

המוסד לעלייה ב'

המוסד לעלייה ב' הוקם כחלק מארגון ההגנה, וייעודו היה העפלה. אנשי המוסד עסקו ברכש האוניות ובהכנתן להפלגה. שליחי המוסד לא הפליגו עם המעפילים לארץ. על ליווי המעפילים בהפלגות עצמן הופקדו ימאים מן היישוב - רובם אנשי הסקציה הימית. כדי להגדיל את מאגר המלווים החל ארגון ההגנה בהכשרת כוח אדם מסודרת, וערב מלחמת העולם השנייה התקיימו בארץ שלושה קורסי ימאות שבהם הוכשרו החניכים להוביל ספינות בים ולהוריד את המעפילים בחוף [9]. הקמת המוסד לעלייה ב' והכשרת הימאים התבררו כצעדים הנכונים עם התגברותו של גל ההעפלה. לתשתית הזאת היה גם תפקיד מכריע ברכישת אמצעי לחימה ובהברחתם לארץ בדרך הים בימים שקדמו למלחמת העצמאות ובמלחמה עצמה.

כ"ג יורדי הסירה

כשפרצה מלחמת העולם השנייה החליטה ההנהגה הציונית לעמוד לצדם של הבריטים ולעודד את בני היישוב להתנדב ולהשתתף במאמץ נגד צבאו של היטלר. הבריטים הועידו למתנדבים בעיקר משימות גרילה. לחלק מן הפעולות המתוכננות היה אופי ימי, ולשם כך הוחלט להכשיר צוות לפעולות חבלה מן הים. ארגון ההגנה הועיד לקורס חניכים ומדריכים משלושת קורסי הימאות. עשרים ושלושה בחורים מאותו הקורס, שאליהם התלווה קצין קישור בריטי, יצאו למשימתם במאי 1941. המטרה הייתה לחבל במתקני זיקוק הנפט בנמל טריפולי, ובכך להקשות על הגרמנים שהיו אז בשיא תנופתם מזרחה. נוהל הקרב לפעולה היה חפוז ולקה בחסר, והסירה יצאה לדרך עמוסה לעייפה באנשים, בציד ובחומרי נפץ. הבחורים לא הגיעו ליעדם, ועקבותיהם לא נודעו. כיום משערים שהסירה התפוצצה עוד בדרכה [10]. מורשתם של הכ"ג היא אבן דרך בתולדות הכוח הימי שהלך והתגבש ובמורשתו. אלה שלא יצאו לפעולה נצרו את הידע שרכשו ושהביאו עמם לפלמ"ח.

הפלי"ם

בוגרי הקורס הבריטי, וגם אחרים שנושא הימאות היה קרוב ללבם, לחצו כל העת להקים יחידה ימית בפלמ"ח. בקיץ 1942 בשלו התנאים לכך. תחזיות להעפלה מסיבית וגם היעדר פעילות מבצעית,

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

שפגע באטרקטיביות של הפלמ"ח בקרב בני הנוער, שכנעו את המפקדים להקים בפלמ"ח מסגרת ימית. בינואר 1943 נפתח בקיבוץ שדות ים קורס מפקדי סירות מס' 1. חניכיו הוכשרו למשימות העפלה, תובלה ימית ונחיתה מן הים וקיבלו גם הכשרה בחבלה ימית. בדצמבר 1943 הוצבו הבוגרים במחלקה ימית ייעודית בפלמ"ח, ומאז החלה צמיחה מאורגנת וממוסדת של כוח ימי סדיר. במרס 1944 הוכפפה המחלקה למוסד לעלייה ב', ובאוגוסט 1945 הפכה המחלקה לפלוגה [11]. אנשי הפל"ם פיקדו על 66 אוניות מעפילים וליוו אותן בדרכן לארץ. הם התמודדו עם מגוון אתגרים - החל מארגון המעפילים, עבור דרך העלאתם לאוניות וכלה בפיקוד על ההפלגות תוך התנסות בתרגילי התחמקות ימיים ובניהול המאבק על הסיפונים. במילוי המשימות האלה הם צברו ניסיון ימי רב ערך [12].

חוליית החבלה

נוסף על ליווי האוניות עסקה קבוצה קטנה מקרב אנשי הפל"ם בחבלה ימית. בליל 1 בנובמבר 1945, במסגרת ליל הרכבות, שבו חיבלה תנועת המרי במסילות הברזל המנדטוריות, הטביעו שתי חוליות של הפל"ם שלוש סירות משמר בריטיות מאלה שעסקו בציד אוניות מעפילים. בהמשך, עם תחילת הגירושים לקפריסין, פגעו אנשי החוליה 11 פעמים באוניות הגירוש. בחלק מן המקרים הם הגיעו ליעדם בצלילה, ובחלק נכנסו לאוניות הגירוש עצמן. הם בנו והפעילו מוקשים ימיים מאולתרים, ועשו שימוש בחומרי נפץ ובנפצים. הפעולות האלה הרשימו מאוד את הבריטים, ובכך השיגו את יעדן. בפעולות האלה, כמו בהפלגות ההעפלה, הצטבר ידע מבצעי רב, שהייתה לו חשיבות רבה בימים שלאחר מכן [13].

פלוגת הנמל

לקראת תום ימי המנדט הוסט המאמץ מן המאבק בבריטים אל העימות עם ערביי ארץ-ישראל. בנמל חיפה הוקם מתוך הפל"ם כוח שנקרא פלוגת הנמל, שתפקידו היה להשתלב בעבודה בנמל ולטעת ביטחון בקרב הפועלים היהודים. ההנהגה ביקשה לקיים נוכחות יהודית בנמל, שהיה נכס אסטרטגי חשוב. מעצם קיומו של הכוח בחלק הזה של העיר הוטלו עליו גם משימות נלוות. כך מצאו אנשי הפל"ם, שהכשרתם כללה חבלה, לוקחים חלק במלחמת פצצות ומכוניות תופת שהתחוללה בעיר. אנשי הפלוגה השתתפו בשחרור חיפה ב-22 באפריל 1948, וגם הפעילו כמה איגופים ימיים אל הגליל המערבי שהיה מנותק בתחילת הקרבות. כך הלך והתגבש ערב יציאת הבריטים כוח ימי זמין וערוך בנמל חיפה [14].

הקבוצה השנייה – "צעירים ששירתו במלחמה בצי"

אנשי הקבוצה הזאת היו החשובים ביותר בעיני בן-גוריון. כשפרצה מלחמת-העולם השנייה עודדה הסוכנות היהודית את בני היישוב להתגייס לצבא בריטי משני שיקולים. הראשון - עמידה לצדה של בריטניה נגד הנאצים, והשיקול השני - ניצול ההזדמנות לרכוש ניסיון קרבי לקראת הימים הבאים. הבריטים זיהו את המניעים ולא התלהבו מן הכוונה, אך המצוקה בשנים הראשונות של המלחמה אילצה אותם לקבל את המתנדבים. 38 אלף מבני היישוב התנדבו והצטרפו לכוחות הבריטיים - מהם 1,100 לצי. רובם שירתו במתקני החוף, וכמה עשרות שירתו בכלי השיט הלוחמים.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

הניסיון שרכשו היה בעיקר טכני ומקצועי, ויחד אתו אימצו גם תרבות ארגונית - ידע בסיסי כיצד מתנהל צבא וכיצד מתנהל צי. התרבות הארגונית הייתה חסרה בהגנה ובמחותרות, ועתה נוצרה דרך ללימודו. בסיום המלחמה חזרו המתנדבים לארץ, והתגייסו לצבא שהלך ונבנה. אליהם הצטרפו מתנדבים יהודים מצפון אמריקה וממדינות נוספות שנקראו מתנדבי חוץ לארץ - מח"ל. הקבוצות האלה אפשרו לחיל הים הצעיר בנייה מהירה של התשתיות הנדרשות לקיומו ולתחזוקתו של הצי - זאת תוך דילוג על שלבי הניסוי והטעייה.

למרות מספרם הרב ומקצועיותם קיבלו המתגייסים והמתנדבים את מנהיגותם של אנשי הפל"ם בצי. נראה שביטחונם העצמי של אנשי הפל"ם ותדמיתם אפשרו להם לשמר את מעמד האליטה שאותו רכשו בימי ההעפלה ולהחזיק ברוב תפקידי הפיקוד. לזכותה של האליטה הזאת ייאמר שהכירה - אם כי לא מיד - בידע העצום והחיוני שהביאו המתגייסים והמתנדבים, ואימצה אותו בהדרגה.

הקבוצה השלישית - "חברי האגודות הימיות ויורדי ים יהודים בכללם"

את תחיית הימאות העברית הובילו אנשי חזון שדחפו להקמתן של אגודות ספורט ימי ולפיתוחן של צי סוחר עברי - ואלה היו הקבוצה השלישית שיועדה לשירות הימי. כשהתפצלה התנועה הציונית מצאו את עצמם חברי האגודות מתויגים ומשויכים פוליטית - חברי אגודת זבולון השתייכו לתנועה הרוויזיוניסטית וחברי אגודת הפועל השתייכו לזרם הסוציאליסטי.

חזונם המשותף, שהיה אז מעורפל ואינטואיטיבי, התברר עשור לאחר מכן כנכון וכשימושי. המגבלות שהטילו הבריטים ומכסות העלייה שקבעו הובילו לכך שהעולים לארץ עשו זאת בסתר, והים היה הנתיב העיקרי שלהם.

בתחילה לא תמכה ההנהגה הציונית ברעיון ההעפלה, אבל בתנועת החלוץ ובתנועה הרוויזיוניסטית לא התלבטו וסברו שהגיעה העת "לפרוץ את השערים [15]". רוב הימאים בהפלגות השתייכו לאגודות הפועל וזבולון.

אגודת זבולון הוקמה והחלה לפעול בחוף תל-אביב ב-1928. אחד מראשיה היה ירמיהו הלפרן, בוגר הגימנסיה הרצליה, שנשלח ללמוד ימאות באיטליה והוסמך לרב חובל. הידע הימי שרכש שימש אותו להקמת המחלקה הימית של בית"ר. באמצע שנות ה-30 הוא הקים את בית-הספר לקציני ים עברים בצ'וויטווקה שבאיטליה. בשונה מן המועדונים והאגודות בארץ, שעסקו בעיקר בשיט חופים, הכשיר בית-הספר באיטליה את בוגריו לשיט ולניווט בים הפתוח. בית-הספר נסגר עם פרוץ מלחמת-העולם השנייה, אך הספיק עד אז להכשיר ולהסמיק שלושה מחזורים של קציני ים [16].

פקודת ההקמה של שירות הימי, שנוסחה על-ידי אנשי מפא"י ומפ"ם, המעיטה בערכם של הבית"רים כמקור אפשרי של כוח אדם. ואולם הבית"רים שהוכשרו בבית הספר באיטליה היו לקציני ים ראויים. כמה מהם התמנו למפקדי אוניות במהלך מלחמת העצמאות, ואחרים המשיכו את שירותם בחיל הים והגיעו לעמדות בכירות, בהם אלוף שלמה אראל, מפקד חיל הים בשנות ה-60 ואל"ם צבי קינן, סגן מפקד חיל הים בשנות ה-50.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

נוסף על החניכים וחברי האגודות הצעירים היו ביישוב יורדי ים ותיקים, ספנים וכמה רבי חובלים בעלי רישיון (Ticket) בין לאומי, ובהם וולודיה איצקוביץ שעברת את שמו לזאב הים, רב חובל אריה באייבסקי, רב חובל יוסף טרס ורב חובל אליעזר חודורוב. את כל אלה - צעירים ובוגרים - הועיד בן גוריון לשירות הימי.

כלי השיט

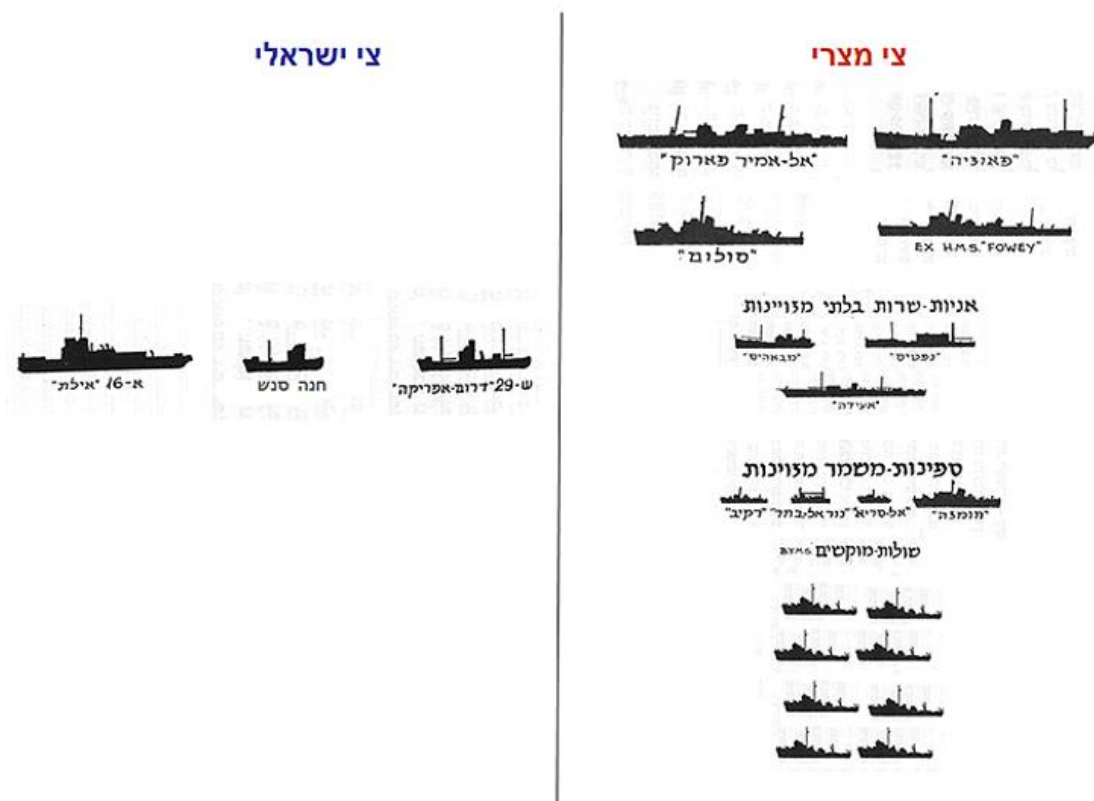
לאחר שנקבעו מפקד השירות והמקורות לכוח האדם החלה ההצטיידות בכלי השיט. הצורך היה דחוף. משלוח נשק עמד להגיע לסוריה בדרך הים, והשירות הימי שהוקם זמן קצר קודם לכן נדרש ליירוט. בגליל המערבי היו יישובים מנותקים, ונדרש איגוף ימי כדי להעביר אליהם אספקה ותחמושת. שתי האוניות הראשונות שנרכשו למטרות האלה היו "חנה סנש" ו"דרום אפריקה". הראשונה הייתה אוניית מעפילים לשעבר, שהייתה ברשות חברת העוגן, והשנייה נתרמה עלידי יהודי דרום אפריקה לתנועה הקיבוצית.

במקביל לרכש התגנבו האנשים בעלי הניסיון הטכני ממשוחררי הצי אל שובר הגלים של נמל חיפה ובדקו בין אוניות המעפילים הנטושות שהיו שם ("צי הצללים") אילו מהן ניתן להסב במהירות לאוניות מלחמה. מיד הוחל בהשמה של כמה אוניות ובהחזרתן לכשירות. במקביל הוקם בית מלאכה ייעודי, לימים - מספנת חיל הים. האונייה הראשונה שנמצאה מתאימה הייתה אוניית המעפילים "מדינת היהודים". האונייה הוצאה מנמל חיפה ב-21 במאי, הפליגה משם ועגנה מול נמל תל אביב - שם היא צוידה בתותחי 20 מ"מ. לאחר מכן הוסבו אוניות מעפילים נוספות.

הפעולות הראשונות

שבוע לאחר הקמתו נדרש השירות הימי למשימה בים הפתוח; הפעולה תוכננה במרחק גדול מחופי הארץ. ספינת נשק שרכשו הסורים ועל סיפונה 8,000 רובים עשתה את דרכה מנמל רייקה שביוגוסלביה לאחד מנמלי סוריה. על השירות הימי הוטל ליירט את המשלוח. הספינה, "דרום אפריקה", שעל סיפונה 30 אנשי פלוגת הנמל (לשעבר), יצאה למשימה. יומיים לאחר מכן הצליחה זרועו הארוכה של המוסד לעליה ב', שעדיין היה פרוש באיטליה, לעכב את ספינת הנשק של הסורים בנמל בארי.

משימת היירוט הוחלפה למשימת חבלה. הניסיון שנרכש בצלילה וכן בהצמדת מוקשים לאוניות הגירוש הבריטיות אפשרו לעשות זאת גם באיטליה הרחוקה, וספינת הנשק הוטבעה בנמל. הסורים לא ויתרו, הם שכרו בעלי מקצוע שחילצו את הנשק מהספינה הטבועה, והעלו אותו לסיפונה של אונייה אחרת. זו נלכדה ויורטה בהמשך במבצע משולב של המוסד לעלייה ב' וחיל הים. הרובים לא רק שלא הגיעו לסוריה אלא הגיעו בסופו של דבר לידי צה"ל.

תרשים 2 : צי - מול צי, מאי 1948

באמצע מאי הופעלה האונייה "חנה סנש" במבצע "בן עמי". במבצע הועברו אספקה ותחמושת ליישובי הגליל המערבי הנצורים ופוננו נשים וילדים מן האזור. במקביל יצא כוח של חיל הים לפשיטה על מסילת הרכבת בנקורה שבדרום לבנון כדי למנוע מכוחותיו של פאוזי קאוקג'עשות שימוש בקו. נוסף על פעולות במרחבי הים פעל השירות הימי גם לאורך חופי המדינה במניעת הברחות נשק אל כפרי הערבים ששכנו סמוך לחופים, בהפגזות מן הים ובהנחתת כוחות, בעיקר במהלך כיבוש המשולש הקטן [17].

החזון הוכיח את עצמו

במהלך מלחמת העצמאות הצליח השירות הימי להגדיל את מצבת כלי השיט שברשותו ממקורות שונים. בסוף המלחמה היה הצי שווה בגודלו לצי המצרי - הישג לוגיסטי לא מבוטל. עם תום המלחמה יכול היה חיל הים הצעיר לרשום לזכותו איגוף ימי במבצע "בן עמי", סיכול משמעותי של משלוחי נשק לאויב, השתתפות בכיבוש כפרי המשולש הקטן וסיכול המאמץ לתגבור הכוחות המצריים בכיס פלוג'ה מן הים באמצעות יחידת סירות הנפץ בפיקודו של יוחאי בן-נון. הפעולה האחרונה הרשימה מאוד את חברות הביטוח הימי, והן הוזילו בעקבותיה בעשרות אחוזים את

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

תעריפי הביטוח אל נמלי הארץ. חיל הים הצעיר מילא את ייעודו הקלסי של צי - לשמור את נתיבי ההספקה והסחר פתוחים בעת מלחמה .

חזון תחיית הימאות העברית, הניסיון שהצטבר בימי ההעפלה וההשקעה הנבונה במעשה ההתנדבות לצי הבריטי הוכיחו את עצמם ביום הפקודה .

[1] יואב גלבר, **גרעין לצבא עברי סדיר: תרומתם של יוצאי הצבא הבריטי להקמת צה"ל**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1986, עמ' 3.

[2] Daphna Sharfman, **Palestine in the Second World War**, Sussex Academic Press, 2015, p. 114.

[3] אליעזר טל, **מבצעי חיל הים במלחמת העצמאות**, מהדורה שנייה, עמותת חיל הים, תל-אביב, 2002, עמ' 50.

[4] ענת קדרון, "היבטים פוליטיים ומפלגתיים בהקמת השירות הימי", בתוך: אסנת שירן (עורכת), **הזירה הימית - מראשית ההעפלה עד ראשית המדינה: 1949-1934 מחקרים ותעודות**, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב, 2007, עמ' 96.

[5] טל, 2002, עמ' 48.

[6] קדרון, 2007, עמ' 103.

[7] אברהם זהר ומאיר פעיל, **הפלמ"ח הימי (פלי"ם)**, (העמותה לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי ומשרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב, 2001, עמ' 18.

[8] אריה ל' אבנרי, **מוולוס עד טאורוס: עשור ראשון להעפלה בדרכי הים, 1944-1934**, יד טבנקין - המכון לחקר כוח המגן, תל-אביב, 1985-תשמ"ה, עמ' 96.

[9] זהר ופעיל, 2001, עמ' 20.

[10] משה עמיעוז ונרי אראלי, **כ"ד יורדי הסירה**, מהדורה פנימית, משרד הביטחון, 2011, עמ' 41.

[11] זהר ופעיל, 2001, עמ' 31.

[12] אביבה חלמיש, "ממנוף לאגרוף - חלקה של ההעפלה במאבק על ארץ ישראל 1945-1948", בתוך: אסנת שירן (עורכת), **הזירה הימית - מראשית ההעפלה עד ראשית המדינה: 1949-1934 מחקרים ותעודות**, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב, 2007, עמ' 85.

[13] Stewart Ninian, **The Royal Navy and the Palestine Patrol**, Frank Cass, London, 2002, p. 196.

[14] זהר ופעיל, 2001, עמ' 153.

[15] ירמיהו הלפרין, **תחיית הימאות העברית**, הדר, תל-אביב, תשכ"א, עמ' 322.

[16] יעקב כהן-הטב, **המהפכה הימית: אחיזת היישוב היהודי בים ובחופי ארץ-ישראל, 1917-1948**, יד יצחק בן צבי, ירושלים, 2019, עמ' 219.

[17] אליעזר, 2002, עמ' 109.

התארגנות כוח המגן במושבה כפר סבא היא דוגמה להצלחה בהגנה על המרחב מפני חורשי המזימות שמסביב. הצלחה הזאת סייעה למושבה, שנהפכה לעיר, הן במהלך מלחמת העצמאות, והן בשנים הראשונות אחריה. העיר שהייתה למעשה יישוב ספר על גבול הקו הירוק, עמדה בפרץ ושימשה "עמדה קדמית" לא רק של היישוב היהודי אלא גם של מדינת ישראל

תא"ל (מיל) ד"ר דני אשר, בן כפר סבא, היסטוריון צבאי

לפני יותר מחצי יובל שנים יזמו חברי ההגנה בכפר סבא הוצאה לאור של מקבץ עדויות המוסרות תיאור של תולדותיו של ארגון ההגנה במושבה מאז הקמתו עד הקמת צה"ל במלחמת העצמאות. לא בכדי בחרו הכותבים והעורך שאול ביבר לקרוא לספר **עמדה קדמית**^[1]. כפר סבא, אחת המושבות הראשונות בשרון, הוקמה כבר בראשית המאה ה-20. המושבה הוקמה בגבול המזרחי של השרון, שבאותה עת החלה בו התיישבות יהודית בסמוך לכפרים ערביים ולמאהלים בדואיים של אלה שהיו עד אז התושבים היחידים באזור.

האיום הקיומי על ההתיישבות בארץ-ישראל הוביל לפעילות הגנה על היישובים מפני התקפות של כוחות לא סדירים של ערביי הארץ^[2]. בשל מיקומה הגיאוגרפי וקרבתה לאזורי ההתיישבות הערביים, נאלצה המושבה כפר סבא להתכונן לאירועים ביטחוניים צפויים. במסגרת ההיערכות להגנה נבנה, צויד ואורגן כוח המגן (שכלל לצד ארגון ההגנה גם כוח יחסית גדול של האצ"ל, ובהמשך גם של הלח"י), ואף נחפר מערך עמדות קדמי שנועד לאפשר לכוח לבצע את משימותיו במקרה שהערבים יתקפו.

התארגנות כוח המגן במושבה כפר סבא היא דוגמה להצלחה בהגנה על המרחב מפני חורשי המזימות שמסביב. הצלחה הזאת סייעה למושבה, שנהפכה לעיר, הן במהלך מלחמת העצמאות, והן בשנים הראשונות אחריה. העיר שהייתה למעשה יישוב ספר על גבול הקו הירוק, עמדה בפרץ ושימשה "עמדה קדמית" לא רק של היישוב היהודי אלא גם של מדינת ישראל^[3].

כפר סבא אינה ניתנת להגנה

הסכסוך הלאומי בין היישוב היהודי ליישוב הערבי החל מן הרגע שבו נהפכה הציונות לגורם מדיני דומיננטי בארץ-ישראל. בעקבות הצהרת בלפור וכתב המנדט הלך והסלים הסכסוך הזה. היה ברור לכול כי היישוב היהודי הקטן אינו יכול להתמודד עם האיום הביטחוני שנוצר עם הופעת התנועה הלאומית במרחב, וכי הוא זקוק לחופת הביטחון של הצבא הבריטי במקרה של מתקפה כוללת של הערבים^[4].

במהלך מלחמת-העולם הראשונה נחרבה המושבה כפר סבא. לאחר המלחמה נעשה ניסיון לשקם את המושבה אך הוא נכשל. במאורעות 1920, בשל חוסר יכולת להגן על המושבה הקטנה, נטשו תושביה את רכושם המועט, ורובם עברו למושבה השכנה פתח תקווה. במאי 1921 פשטו ערביי קלקיליה, כפר סבא ובדואים מהשבט אבו קישק) על הבתים הנטושים, בזזו אותם ושרפו 18 מהם.

במאורעות תרפ"א (מאי 1921) החלה תקופה שבה הושם דגש על הגנה עצמית של היישוב היהודי. ואולם התברר שחסרות יד מארגנת מנוסה והכנה מוקדמת. בעיות ביטחון היישוב והגנתו הועלו על סדר היום של המוסדות העליונים ושל התנועה הציונית. בעקבות זאת התגבשה בראשית 1923 התגבשה תוכנית ארצית של ארגון ההגנה, שהוקם זמן קצר קודם לכן.

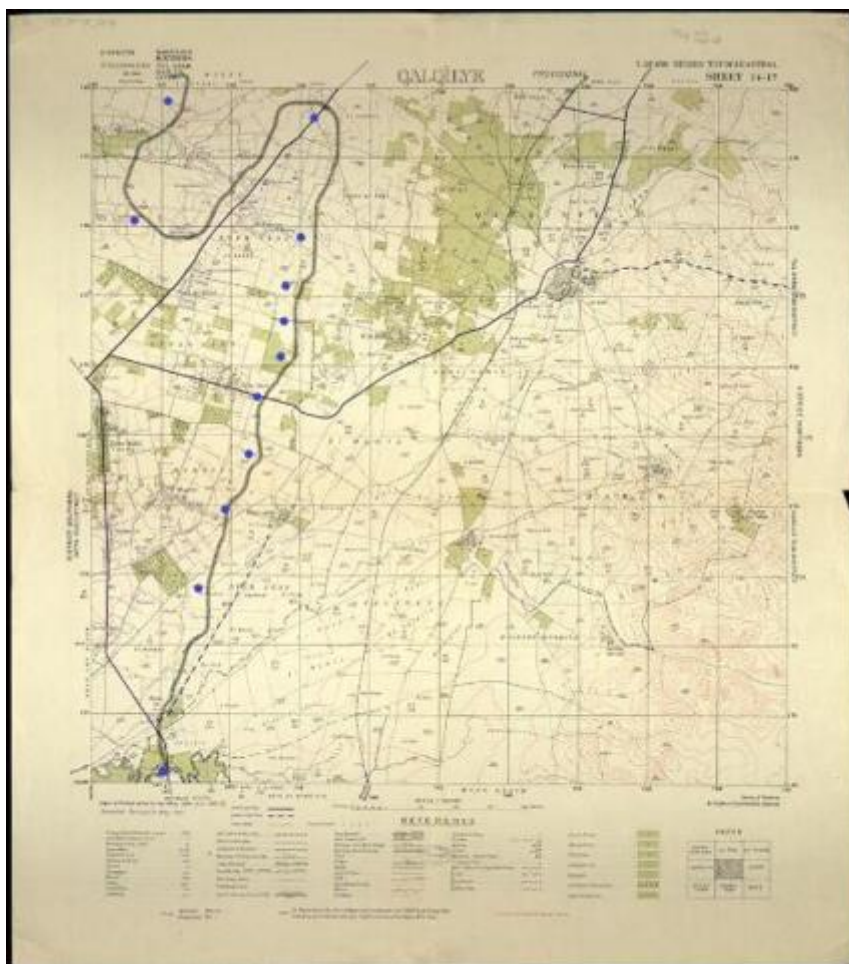
עוד בסוף 1922, כשהסתמן שארגון ההגנה הולך ומתגבש, ולאחר משאיזמתן ממושך בין ההנהלה הציונית ובין שלטונות המנדט, החליטה ממשלת המנדט על הכנת תוכנית הגנה לכמה מן המושבות העבריות בארץ, ובהן כפר סבא. הממשלה סברה שבדרך הזאת יעלה בידיה לחסל את ההתארגנות האקטיבית של היהודים נגד הפורעים הערבים או לבלום אותה. התוכנית, שהוגדרה כסודית, עובדה על-ידי קצינים בריטים. בתזכיר שליווה את התוכנית ציין הקולונל י"ג ואלאס, שבדק את יכולת ההתגוננות של המושבה: "כפר סבא אינה ניתנת להגנה".

רק בסוף שנות ה-20 הטיל מרכז ההגנה על זוסיה שחורי, פועל ושומר ממגדיאל, להקים בשרון סניף של ההגנה. במהלך מאורעות 1929 הגיעו זוסיה ואנשיו לכפר סבא כתגבורת מעין חי (כיום כפר מל"ל), והחלו לסמן קו עמדות בגבול המזרחי של המושבה המזרחי. מאותה עת השתנה "הקו הקדמי" - הקו התבסס על הבתים הקיצוניים, הוזז מזרחה והורחב צפונה ודרומה לגבולם של הפרדסים והשטחים החקלאיים של המושבה. בסופו של דבר מאורעות 1929 פסחו על כפר סבא. ערביי האזור לא השתתפו בהם, והתושבים היהודים לא נפגעו - פרט לתחושת החרדה. מיד לאחר המאורעות האלה החלה ההתארגנות של ההגנה' בכפר סבא - בפיקודו של אברהם גליניק.

כמה שנים לאחר מאורעות 1929 רוכזו כמעט כל נקודות היישוב בארץ בכעשרים גושים. לכל גוש היה מפקד. רוב המפקדים קיבלו שכר כדי שיוכלו להתמסר לריכוז הפעילות. בדרך-כלל היה המפקד גם המדריך הראשי, וככזה היה אחראי על הקורסים המקומיים ועל מחסני הנשק^[5]. גליניק קיבל את הפיקוד על גוש כפר סבא בחורף 1931/1932. באותה עת הוקמו ועדות הביטחון במפקדת ההגנה המקומית והנפתית. הוועדה עסקה לא רק בענייני הביטחון וההגנה אלא גם בנושאים כמו

הספקת מים וענייני תחבורה [6]. כבר ב-1934 נשלחו האנשים הראשונים לקורסים אזוריים ומרכזיים. אנשי הארגון החלו לקבל ממרכז ההגנה נשק ותחמושת - בעיקר רובים ישנים. בשנים הראשונות נמנו עם שורות ההגנה גם חברי בית"ר. חלק מהם היו פעילים שמילאו תפקידים בהדרכה ובפיקוד, ובהם חנוך סטרליץ. ב-1933 עזבו סטרליץ וחבריו לאצ"ל את ההגנה והקימו מסגרת משלהם. במאורעות 1936-1939 התמקדה הפעילות של ערביי האזור בירי בלתי מכוון לעבר יישובים, בעקירת עצים ובהצתות בתוך הפרדסים. כוח המגן במושבה קיים שגרה של פעילות, בין היתר שמירה בעמדות בגבול המושבה, פטרולים ומארבים בלילות .

מפקדי ההגנה קבעו קו עמדות לשמירה. הקו הוקם באזור המוגבה בגבול המושבה ממש - מזרחית לרחובות הגליל והעמק. הוא הוקם בתוך הפרדסים, סמוך לאדמות הערבים הלא מעובדות. הקו החל בגבול מגדיאל, עקף את בית הקברות (היום בגאולים), משם המשיך לבית נורדשטיין (עליד עלומים של היום) ולבית הבטון של גרעין ההתיישבות של קיבוץ המפלס (כיום המטווח העירוני) ומשם הגיע עד צופית. בקו נחפרו עמדות קבע ותעלות קשר [7].

קו העמדות הקדמיות במרחב כפר סבא והשרון הדרומי במאורעות 1936-1939

התרחבות אל מעבר לקו העמדות

המאורעות בכפר סבא וביישובי הסביבה החלו כמה שבועות לפני שפרצו בכל הארץ ב-1936. הסימן הראשון לפרוץ המהומות באזור היה עזיבת הפועלים הערבים את מקומות העבודה. רבים מהם, שהכירו את הדרכים בשדות ובפרדסים, ניצלו את הידע שלהם כדי לצלוף בעובדים היהודים בדרכם לעבודה וממנה. ב-20 באפריל 1936 פנה בטלפון סלאמי אפנדי הערבי שישב על גבול כפר סבא למוכתר המושבה ואיים עליו שיארגן אלפיים אנשים עם נשק ויתקוף את המושבה. במשך כל השבוע נורו לעתים קרובות ירות מפרדסו ומכיוון כפר סבא לעבר העמדות בחזית ולעבר בתי המושבה [8], ונרגמו עובדים בפרדסים.

מכיוון שהתנועה בין דרום הארץ לצפונה התנהלה עד אז דרך קלקיליה וטול כרם לג'נין ולחיפה, הורגשו המאורעות בראש וראשונה בדרכים האלה. לאחר פרוץ המהומות התנהלה התנועה דרך כפר סבא לכיוון צפון בשיירות שלוו במשוריינים של הצבא הבריטי. אחד ממעשי הרצח השפלים בימי המאורעות היה רצח ארבעה מעובדי "משק האוצר" - המאחז החקלאי שהוקם כ"עמדה קדמית" בין כפר סבא הערבית לקלקיליה. הרצח הברוטלי בוצע ב-21 באוגוסט 1936 - בגמר יום העבודה במשק.

פעילותו של כוח המגן התרחבה אל מעבר לקו העמדות. פטרולים הוצאו אל מעבר לגדרות כדי לאבטח את העובדים בפרדסים ובשדות, לערוך סריקות ולהרתיע פוטנציאליים. כפר סבא, שהייתה לבסיסו של מוצב חוץ נוסף בקיבוץ רמת הכובש (שעלה על הקרקע ב-1932 על הקרקע ממזרח לכפר מיסקי ומדרום לטירה), השקיעה מאמצים רבים בשמירה על ציר התנועה היחיד אליו - ציר שגבה קורבנות [9].

כיתה של כוח ההגנה המקומי בפטרול בקרבת קו העמדות הקדמי (אוסף קפלן)

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

אחד הפתרונות שאותם הגה באותה עת יצחק שדה (לנדוברג) כדי להתמודד עם המצב הוביל למהפכה טקטית בבניין הכוח. באזור השרון הוקמה פלוגה נודדת, שאחת ממחלקותיה התמקמה בקלמניה - בין כפר סבא לרמת הכובש. המחלקה הזאת למדה ותרגלה פעילות ביום ובלילה - זאת כדי להתמודד עם מתנקשים פוטנציאליים ולהרחיק את הלחימה מתחום היישובים היהודיים. [10] כוונות הכוח לבצע באזור פעילות התקפית של ממש נבלמו על-ידי הנהגת ההגנה.

קפטן אורד וינגייט ("הידיד"), שהגיע ב-1936 לארץ ועסק בביטחון פנים ובהגנת הגבול בתקופת המעבר, הכין ב-1937 תוכנית, שבה ראה את הפתרון לבעיית האבטחה העצמית של כל היישובים היהודיים ברצועת הספר. וינגייט ציין שלוש דרכי פעולה אפשריות שבהן הערבים יכולים לפגוע ביישובים היהודיים: [11]

- צליפה מתמדת.
- פשיטות פתע קטנות.
- פשיטות גדולות שמטרתן פוליטית (לדוגמה, התקפה של אלף פרשים ערבים חמושים על המושבה חדרה).

על-פי תוכניתו של וינגייט, רוב הכוחות שייבנו יהיו נודדים. בדרך הזאת אורגנו גם כוחות ההגנה המקומיים בכפר סבא.

מעשי החבלה ברכוש, עקירת עצים, שרפת פרדסים ובתי אריזה וגנבת רכוש מן המשקים היהודיים נמשכו גם בשנים 1937-1939. מספר הנפגעים בקיבוצים רמת הכובש והמפלס, במשק קלמניה ובפרדסים שבגבול המושבה גדל כל העת. עם התגברות פעולות האיבה שופר קו העמדות בגבול המושבה. לשם כך נעקרו עצי הדר כדי לאפשר תצפית, נחפרו עמדות קבע ותעלות קשר, נקבעו סדרי שמירה חדשים ונבחרו מפקדים קבועים לכל קטע. [12]

כשנמשכו המאורעות הוקם בארץ כוח נוטרים שצבר עוצמה והתרחב. עם המצטרפים לשורות הנוטרים בכפר סבא נמנו גם רבים מאנשי האצ"ל במקום. הנוטרים במרחב כפר סבא פעלו באופן גאלי וגלוי - תחת פיקודו של איש ההגנה סרג'נט גד מנדלסון. פעילותם תרמה מאוד לייצובו של המצב הביטחוני. עמדות קבועות הוקמו בשולי המושבה, במשק האוצר ובצופית. כוח הנוטרים במשק האוצר עמד לא פעם בפני התקפות של ערביי האזור. [13]

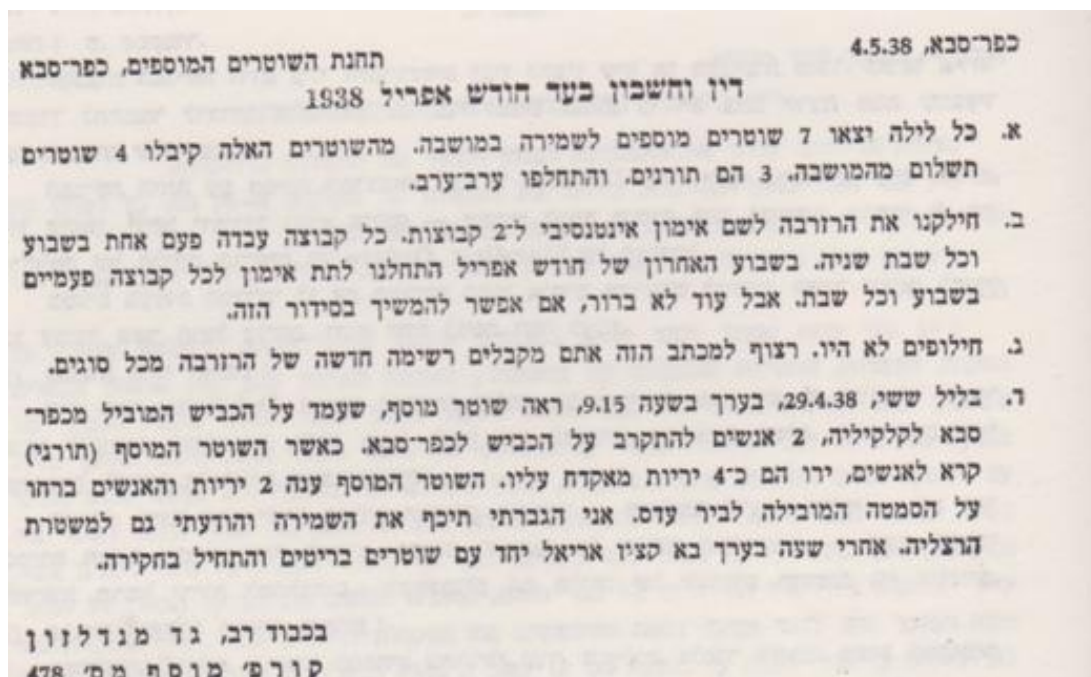
הנוטרות פתחה אפשרויות חדשות לאימונם של צעירי היישוב בנשק שבו יכלו להתאמן ללא הגבלה. חלק מאנשיה נשלחו לקורסי המפקדים הארציים.

ב-1939 הסתיימו המאורעות. פסק הזמן בצורך להתגונן מפני פורענות מצד הערבים אפשר התארגנות של כוח המגן העברי ברמה הארצית וברמה המקומית. מתחת למפקדה הארצית, שזה עתה הוקמה, חולקה הארץ באוקטובר 1939 לשמונה מחוזות. מחוז השרון נחלק לשני גושים. מפקד ההגנה במושבה המשיך לפעול תחת פיקודו של מפקד הגוש הוותיק גילניק. בשלב מאוחר יותר חולקה הארץ לארבעה מרחבי פיקוד שנקראו גלילים. כפר סבא הייתה חלק מן הגליל התיכון.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

הגושים הפכו לנפות. מפקד הנפה היה בקשר הדוק עם מפקד ההגנה במושבה ועם ועדת הביטחון המקומית בכל הקשור לארגון הכוח ולפעילותו[14].

אנשי כפר סבא מסייעים להעפלה

הסיוע לעלייה הבלתי לגאלית בדרכי הים והיבשה לארץ-ישראל פסח על כפר סבא בשל מיקומה, אך אנשיה השתתפו בפעילות ההעפלה בחופי הרצליה והסביבה ובמאמץ לשבש את החיפושים של הצבא הבריטי אחר מעפילים ונשק בשפיים וברמת הכובש. במשך הזמן השתתפו אנשי ההגנה בכפר סבא במשימות ארציות רבות. אנשיה השתתפו בהקמת גדר הצפון ובעלייה ליישובי חומה ומגדל. הם יצאו לקורסים ולהשתלמויות שונים, והשתלבו בהדרכה ובפיקוד הארצי. בתחילת שנות ה-40 היו בחבל כפר סבא 19 סליקים (מחסני נשק מוסתרים). כלי הנשק והתחמושת הוטמנו בסליקים בפרדסים (לפעמים ללא ידיעת בעליהם), בבתים, בחצרות וברפתות.

עם פרוץ מלחמת-העולם השנייה, ובעיקר לאחר הקמת הח"ל (הבריגדה היהודית) התגייסו 156 מחברי ההגנה במושבה לצבא הבריטי. רבים מן המתגייסים המשיכו לתרום במקביל גם לארגון שממנו באו. ארגון ההגנה בכפר סבא שמר על מסגרותיו, וחבריו נקראו לאימונים במקום ובמרחבי הנפה. הוקמו יחידות נוספות, בהן שירותי רפואה, והוגברו המאמצים להשגת נשק. במסגרת הגדנ"ע בכפר סבא [15] נערכו אימונים וניתן חינוך קדם צבאי. יחידת הנוטרים, שמנתה כ-30 אנשים, המשיכה לפעול במושבה ובאזור בשיתוף פעולה עם שלטונות המנדט.

לאחר מלחמת-העולם השנייה ניצבו מול היישוב היהודי בארץ-ישראל שני אויבים - הערבי והבריטי. לקראת החמרה במצב המדיני ב-1947 הורחבו מאמצי הארגון והוגברו אימוני החברים, שמספרם בכל המסגרות בכפר סבא הגיע לכ-500. אלה עסקו גם בבנייה, בשיפוץ ובביצור של הגבול המזרחי של המושבה וכן באיוש עמדות השמירה[16].

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

רק לקראת ההחלטה באו"ם על סיום המנדט הבריטי ועל הקמת המדינה היהודית התעורר הצורך לבנות את הכוח הצבאי היהודי למלחמה של ממש, בין היתר להתמודדות עם פלישה אפשרית של צבאות ערב. ההבנה הזאת הובילה לארגונו של הכוח במסגרות של חטיבות וגדודים. חלקו הגדול של כוח המגן בכפר סבא פעל מאותה עת תחת פיקודה של חטיבת אלכסנדרוני שהופקדה על מרכז הארץ. המבצע האחרון באזור, שנערך תחת פיקוד ההגנה עוד לפני הקמת צה"ל, היה מבצע "מדינה" לכיבוש כפר סבא, בליל 14/13 במאי - ממש ערב ההכרזה על הקמת מדינת ישראל.

[1] שאול ביבר, עמדה קדמית: ספור ה"הגנה" בכפר סבא, ארגון ה"הגנה" - כפר סבא, עיריית כפר סבא, 1991.

[2] דותן דרוק, "הגנה מרחבית - עלייתה, ירידתה ולידתה מחדש", בין הקטבים 19 (פברואר 2019), ביטחון שוטף - חלק ב', עמ' 79-80.

[3] עוד ב-1965 בעת ששירתי כאיש צבא קבע צעיר, נקראתי בצו של החטיבה המרחבית, ועלפי חוק השמירה, לפטרל ולשמור על קו הרכבת המזרחי בין ראש העין לאייל וטול כרם - זאת לנוכח החשש מפיגוע אפשרי של ארגון הפתח שזה עתה הוקם.

[4] יגאל עילם, "התיישבות וביטחון", מערכות 279-280 (מאי 1981), עמ' 61.

[5] יהודה סלוצקי, קיצור תולדות ההגנה, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב, 1978, עמ' 166.

[6] רבים מן הפרטים במאמר לקוחים מהספר: שלמה אנגל, כפר סבא: 70 שנה לייסודה, הוצאת עיריית כפר סבא, 1973, עמ' 280-300.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

[7] עלפי עדותו של אלישע שרייבמן, עמדה קדמית, עמ' 111-112.

[8] לצריף של הוריי בקצהו הצפון-מזרחי של רחוב הגליל, סמוך למבנה הבטון של קיבוץ המפלס, חדרו כמה פעמים קליעים שנורו עלידי ערבים ממזרח לו. אבי, אברהם אשר, נאלץ להעתיק את הצריף צפונה ומערבה, לעורפו של מבנה הבטון, כדי שזה יסוכך עליו.

[9] סלוצקי, 1978, עמ' 233-234.

[10] יעקב מרקוביץקי, היחידות היבשתיות המיוחדות של הפלמ"ח, משרד הביטחון - הוצאה לאור, תל-אביב, 1989, עמ' 14.

[11] אלחנן אורן, "וינגייט מציע להקים צבא למדינה היהודית 1937-1939", בתוך: גרשון ריבלין (עורך), עלי זית וחרב, המרכז לתולדות כוח המגן - ה"הגנה" ע"ש ישראל גלילי, רמת אפעל, כרך ג', תש"ס, עמ' 97-98.

[12] דן גלעדי, ימי כפר סבא: הכפר שהיה לעיר, עיריית כפר סבא, הוצאת אריאל, ירושלים, 2011, עמ' 164.

[13] גרשון ריבלין, לאש ולמגן: תולדות הנוטרות העברית, מערכות, תל-אביב, 1964, עמ' 193-194.

[14] יהודה סלוצקי, ממאבק למלחמה - כרך ג', ספר בסדרה: שאול אביגור, יצחק בן-צבי, אלעזר גלילי ואחרים (עורכים), ספר תולדות ההגנה, עם עובד, תל-אביב, 1973, עמ' 233-235.

[15] על הנוער הכפר סבאי ופעילותו כבר בתקופת המאורעות ראו: מילא אוהל, המגנים הצעירים: מנין נערי טירונים בשורות ה"הגנה" במאורעות תרצ"ו, מסדה, תל-אביב, תשט"ז.

[16] גלעדי, 2015, עמ' 196. את ההתארגנות להגנה המרחבית בארץ השווה מאוחר יותר דותן דרוק (דרוק, 2019, עמ' 79-80) לדרך שבה פעל במלחמת-העולם השנייה "משמר הארץ" הבריטי כשהתארגן להגנה, להקמת ביצורים ולאומון התושבים בנשק, בטכניקות ובתרגולות שהתאימו להגנה מפני איום הפלישה הגרמנית (מבצע "ארי היס").

מהגיחה ההתקפית הראשונה בתולדות התעופה העברית עבור דרך רעיונות לפיתוח כוח אווירי למטרות ביטחוניות וכלה בטייסות בתל-אביב, בנגב ובגליל. סיפורו של שירות האוויר של ההגנה שהפך לימים לחיל האוויר של צה"ל

סא"ל (בדימוס) זאב לכיש, דוקטורנט להיסטוריה, לשעבר קצין מודיעין אוויר, רע"ן תולדות חיל האוויר ומנהל מוזיאון ההגנה ומוזיאון הפלמ"ח^[1]

מטייסי מחלקת הטיס של הפלמ"ח. מימין: שמואל וודלס, אלי פיינגרש (איל) ויהודה פופקו (ארבל)

מושב נבטים הוא יישוב מבודד השוכן כ־10 ק"מ מזרחית לבאר שבע. במאי 1950 סיפר תושב המושב לכתב מעריב: המושב הותקף לראשונה בדצמבר 1947, סמוך לפרוץ מאורעות הדמים. לפתע הופיע

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

"פרימוס" שהתקיף את הבדווים הצרים על הישוב באש מכונת ירייה. הבריטים מצאו שאין זה הוגן מצד ישוב יהודי מבודד ומנותק בנגב להתגונן בעזרתו של מטוס פרימיטיבי. מכל מקום שכני נבטים למדו לקח[2]."

בעקבות הטיסה הזאת, שהייתה הגיחה ההתקפית הראשונה בתולדות התעופה העברית[3], רשם בן-גוריון ביומנו: "הדבר הספיק כבר להגיע לערבים בירושלים ועשה רושם כביר". ואולם, הבריטים שסברו שאין זה "הוגן" מיהרו לפרסם התרעה חמורה: "כל מטוס יהודי שיפעיל נשק - יופל[4]."

ואכן, זה היה לא "הוגן". בחודשים הראשונים של מלחמת העצמאות, לפני פלישת הצבאות הסדירים של מדינות ערב, היה לארגון ההגנה יתרון משמעותי על היישוב הערבי בארץ-ישראל - רק לרשותו עמד כוח אווירי.

אמנם מדובר היה במספר קטן של מטוסים קלים, אך באמצעותם ניתן היה לסייע באש ליישובים ולכוחות מותקפים, ולהביא מודיעין בזמן אמיתי באמצעות סיורי אוויר ותצלומי אוויר. תרומתם העיקרית של המטוסים הייתה בשמירת הקשר עם היישובים המנותקים בכל רחבי הארץ - בגוש עציון, בנגב ובגליל. המטוסים הטילו תחמושת והספקה ופינו פצועים, ובכך סייעו למוטט את הדוקטרינה הערבית המרכזית שהתמקדה במלחמה על הדרכים ופעלה להטלת מצור על היישובים היהודיים.

בשונה מכוח ימי ומכוח יבשתי, שהם אמצעי לחימה המוכרים אלפי שנים, היה המטוס כלי מלחמתי חדש יחסית ולא מוכר. העלות של רכישתו ושל הכשרת הצוותים הייתה גבוהה מאוד, בוודאי לנוכח היכולות הכספיות הדלות של ההגנה.

לא בכדי השיב אליעזר קפלן, מנהל מחלקת הכספים של הסוכנות היהודית, כשקיבל בקשה לרכוש מטוסים: "פרה אחת בקיבוץ שווה בשבילי יותר מכל האווירונים שלנו[5]. "נוסף על המחיר הישיר מחייב מטוס תשתית קרקעית מסודרת. כמו כן קיימת שאלה בסיסית: כיצד להסתירו בתנאי מחתרת מעיני הבריטים - הרי לא ניתן להטמינו בסליק המיועד לרובים ולמקלעים.

במהלך השנים צצו ועלו רעיונות לפיתוח כוח אווירי למטרות ביטחוניות. הוקמו כמה מועדוני טיסה ודאונים, בעיקר למטרות ספורט ופנאי, אך בכל אלה לא היה פתרון לסוגיות הבסיסיות שהוזכרו לעיל. ראשי ההגנה, שראו בארגון הזה את הצבא של המדינה שבדרך, האמינו בכל זאת שכוח צבאי כזה זקוק גם לכוח אווירי שיש להכינו מראש.

ואולם, לא רק מבט לעתיד חייב הקמת כוח אווירי - גם המאורעות שפרצו ב-1936 (המרד הערבי הגדול) הפכו את המטוס לכלי חיוני. בעניין הזה כתב אליהו גולומב, המצביא הלא מוכתר של ההגנה ביולי 1936:

הניסיון של הימים האלה הראה לנו כי אחד הצרכים החיוניים שלנו בארץ בימי מאורעות הוא להבטיח לנו אפשרויות של קשר פנימי בארץ, ובמקרים ידועים גם אפשרות של קשר דרך ארצות שכנות, מבלי להזדקק לכבישים ומסילות ברזל. זה הניע אותנו לאמץ התחלות של תעופה בארצנו[6].

מטוסי שירות האוויר בשדה, תלאביב

הרעיון המקורי של גולומב כדי להסדיר את הסוגיות הקשורות להפעלת כוח אווירי היה: "ליסד חברה בעלת מניות, שתגש לסדור הענין על יסודות עסקיים. [...] החברה הזו תהיה בעלת המטוסים [7]. "כך, תחת מטרייה של חברה עסקית, אפשר יהיה לרכוש מטוסים, לאמן צוותים ולבנות תשתית תעופתית. ואכן, ביולי 1936 הוקמה חברת "אווירון". גולומב מינה את רעו וגיסו דב הוז לאחראי מטעם ההגנה על פיתוח התעופה הביטחונית, ויחד עם יצחק בן-יעקב, המנהל בפועל, הם ניהלו את החברה. בסיסה של החברה היה בעמק הירדן, בין היתר כדי להתרחק מעינם הפקוחה של הבריטים. שם, באפיקים, נפתח במרס 1938 קורס הטיס הראשון של חברת "אווירון". ב־20 ביולי 1939, לאחר כ־15 חודשי אימונים, הוענקו בטקס רב משתתפים כנפי טיסה לתשעת בוגרי הקורס [8].

במקביל לפעילות בבית-הספר לטיסה פעלו מטוסי חברת "אווירון" במשימות ביטחוניות רבות כדי לסייע לארגון ההגנה. המטוסים ביצעו טיסות למשימות שונות, בהן תצפית ופינוי נפגעים. אחת הפעולות הבולטות הייתה בעת העלייה לחניטה במרס 1938. מטוס ליווה את כל תהליך העלייה על הקרקע, ושימש מעין חפ"ק מוטס שדיווח לכוחות על הקרקע על המתרחש בסביבתם.

עם פרוץ מלחמת-העולם השנייה חלו שינויים גדולים גם בתחום התעופה הביטחונית בארץ. בשנים הראשונות של המלחמה המשיכה חברת "אווירון" בפעילותה - הן בקיום טיסות מסחריות, והן בהכשרת טייסים. כך, לדוגמה, הוכשרו עד אוקטובר 1940 למעלה מ־60 טייסים בבית-הספר של החברה. רבים מהם היו מראשי ארגון ההגנה, ובהם: יוחנן רטנר, שלמה רבינוביץ (שמיר) ואליהו כהן (בן-חור). ב־28 בדצמבר 1940 נהרגו דב הוז ויצחק בן-יעקב בתאונת דרכים סמוך ליישוב פרדסיה שבשרון [9]. מותם של השניים פגע בהמשך פעילות החברה ובמעמדה במוסדות הלאומיים.

במקביל התפתחה בתוך הפלמ"ח, הכוח המגויס של ארגון ההגנה, שהוקם במאי 1941, מחלקת הטיס. תפיסת העולם שהנחתה אותם הייתה ברוח האמירה שיוחסה ליצחק שדה, שהקים את הפלמ"ח ופיקד עליו, שלפיה איש הפלמ"ח "ראוי שיהיה ורסטילי, כמו ברווז: קצת שט, קצת עף והרבה הולך."

ביוני 1943 ארגן מטה הפלמ"ח, באישורו של מטה ארגון ההגנה, את קורס הדאייה הראשון, ובו השתתפו 26 חניכים. בהמשך הוכשרו הבוגרים בקורסי הטיס של חברת "אווירון". בסך-הכול הוכשרו במסגרת מחלקת הטיס של הפלמ"ח 34 טייסים, בהם טייסת אחת [10]. רבים מהם מילאו תפקידי מפתח בשורות חיל האוויר הישראלי במלחמת העצמאות ואחריה.

השינוי הגדול בתחום התעופה הביטחונית בתקופת מלחמת העולם השנייה נעשה על ידי הבריטים. חיל האוויר הבריטי בנה באותה תקופה בארץ ישראל עשרות מתקנים, מהם כמה שדות תעופה גדולים, שחלקם משרתים את חיל האוויר הישראלי עד היום, בין היתר: רמת דוד, תל נוף וחצור. בנוסף גייס חיל האוויר הבריטי מאות גברים ונשים, רובם חברי ההגנה, והכשיר אותם למגוון תפקידים בשורותיו. בתחילה הכשיר אנשים לתפקידי קרקע בלבד, ובהמשך לתפקידי טיסה. גם אלה, שרובם היו חברי ההגנה, היוו בהמשך תשתית של כוח האדם בחיל האוויר הישראלי, וכמה מהם היוו את שדרת הפיקוד שלו [11].

עם תום מלחמת העולם השנייה שררה תחושה שחברת "אווירון" מתקשה לשוב ולקום על רגליה, ולכן החליטה הסוכנות היהודית להקים מסגרת שתרכז את כל הגורמים שעסקו בתעופה בארץ. במרס 1945 הוקמה המועצה הכללית לתעופה בארץ ישראל. ארגון ההגנה היה הגוף המרכזי במועצה, ועל פי החלטת ראש המפקדה הארצית משה סנה, מונה יהושע אייזיק (אשל), חבר מפקדת ההגנה, לראש המועצה [12].

בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה מילאו טייסי מחלקת הטיס של הפלמ"ח את המשימות העיקריות של הפעילות האווירית הביטחונית - זאת במסגרת טיסות ההכשרה והרענון במטוסי חברת "אווירון". בתחילה נועדו הטיסות האלה לשמור על קשר עם יחידות הפלמ"ח, שיצאו למסעות ארוכים ברחבי הנגב ומדבר יהודה, ובהמשך נעשה בהן שימוש לשם בניית מנחתים באזורים מבודדים ובקרב יישובים מרוחקים. כמו כן נוצלו טיסות ניווט תמימות לצורכי צילום אוויר ואיסוף מודיעין עבור תיקי מטרה של יעדים אפשריים להתקפת כוחות ההגנה, כמו: תחנות משטרה, מחנות צבא בריטיים וכפרים ערביים. באחת הטיסות אף צולמו בין היתר שבעה מחנות צבא סוריים ברמת הגולן.

קורס הטיס באפיקים של חברת אווירון

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

במסגרת ההכנות למלחמת העצמאות המתקרבת נעשה שידוד מערכות בכל התחומים הצבאיים, בין היתר בתחום התעופה הביטחונית. בין היתר ביקש בן־גוריון וקיבל כמה תזכירים על פיתוח חיל אוויר במסגרת הצבא. התוכנית המפורטת ביותר הוגשה לו על־ידי אהרן רמז והימן שמיר (שכטמן). התוכנית כללה פירוט משימות נחוצות, רשימה של סוגי המטוסים הנדרשים למימוש המשימות, ודרישות לבניית תשתית ולהכשרת כוח אדם. הבעיה היחידה של התוכנית הייתה עלותה הגבוהה. למעשה, מימוש התוכנית חייב השקעה של רבע מן התקציב שתבע בן־גוריון להכנת המערכה הצפויה.

המלצה אחת אימץ בן־גוריון כמעט מיד: "יש להקים אגף תעופה במטה [ההגנה], לרכוש אוירונים, מלאי של דלק, מגרשי תעופה, לארגן כוח האדם בארץ, סטאף [צוות] קבוע". [13] ב־10 בנובמבר 1947 התפרסמה הפקודה בדבר הקמתו של שירות האוויר.

אשל מונה למנהל השירות - למפקדו, אלכסנדר ז'ילוני מונה לראש המטה, רמז - לקצין התכנון, שכטמן - לאחראי על גיוס כוח אדם ועל הכשרתו, עמי קופרמן - לקצין המבצעים, יהושע גילוף - לאחראי על המודיעין ויהודה הלביץ - לאחראי על האפסנאות. [15]

במסגרת החדשה רוכזו כל האנשים שעסקו במגוון מקצועות התעופה ביישוב, בעיקר בעלי רישיון טיס. טייסי מחלקת הטיס של הפלמ"ח השתלבו מיד במסגרת החדשה. יגאל אלון התייחס לכך בתחושות מעורבות של עצב וגאווה: "היה זה איבר ראשון שנותק מגוף הפלמ"ח, וגדול היה הצער של החטיבה ושל הטייסים כאחד. [...] אולם את מעונם פקדה גם השמחה שיוזמת הפלמ"ח בפיתוח התעופה לא היתה לריק". [16] קבוצה מיוחדת נוספת הייתה קבוצת המתנדבים שהגיעו לסייע מחו"ל (נקראו על־ידי אגף כוח האדם של ההגנה מח"ל - מתנדבי חוץ לארץ, להבדיל מגח"ל - גיוס חוץ לארץ, עולים שרובם היו ניצולי השואה). רובם ככולם השתתפו במלחמת־העולם השנייה. חלק מהם היו לא יהודים שהגיעו מתוך אהדה ליהודים במלחמתם, אך היו גם לא מעט שהגיעו בשל מניעים כספיים.

בשל התערערות המצב הביטחוני באזור שדה לוד, שבו פעלו מטוסי חברת "אווירון" באותה עת, הועברו המטוסים שבשירותה לשדה תל־אביב - בסמוך לתחנת הכוח רדינג. שם החלה להתגבש הטייסת המבצעית הראשונה. המפקד שלה נבחר על־ידי הטייסים עצמם בהצבעה גלויה. [17]

במקביל החלו בשירות האוויר להסמיך טייסים נוספים, ולהכשיר צוותי אחזקה. האירועים חייבו כניסה מידית לפעילות מבצעית. טייסי שירות האוויר החלו ב"טיסות חירום" ליישובים מרוחקים ונצורים, בהם בית אשל, כפר סאלד, כפר אוריה וכפר דרום. שם הם הטילו מן האוויר מזון, מים, תחמושת וציוד רפואי.

באותה עת החלה שגרת סיורים לאבטחת צינור המים לנגב, שהיה יעד מועדף לפגיעה ולחבלה. ואולם, היעד העיקרי של טיסות שירות האוויר בתחילת 1948 היה סיוע לגוש עציון. יישובי הגוש הותקפו ב־14 בינואר. ההתקפה נהדפה, אך במחיר של אבדות כבדות. מטוסי שירות האוויר עסקו באותו יום בסיורים מעל האזור שבמהלכם סיפקו מידע רב על היערכות הכוחות הערביים. בסוף אותו היום הוחלט להפעיל למחרת את המטוסים להצנחת ציוד לגוש, אבל גם להפעילם למשימות הפצה וירי על התוקפים - זאת תוך הסתכנות בתגובה של הבריטים.

לגיחה המבצעית נבחרו שניים מבכירי הטייסת: בוריס סניור היה הטייס, ואלי פיינגרש שימש מטילן ומקלען. בסופו של דבר, הנשק לא הופעל - הן בשל תקלה טכנית והן משום שהערבים לא חידשו את ההתקפה. גם התקשורת בין שני הטייסים הייתה בעייתית. התקשורת התנהלה באמצעות צינור שקישר בין התא הקדמי ובין התא האחורי. איכות התקשורת הייתה גרועה, אך הבעיה הקשה יותר הייתה שבאותה עת סניור לא ידע עברית, ופיינגרש לא ידע אנגלית.

חניכי קורס הטיס של חברת אוירון, אפיקים

הבריטים זעמו על הפעלת המטוסים בגוש עציון, והגישו לסוכנות היהודית מחאה חריפה בטענה שאש נורתה מאחד המטוסים על מטוס שלהם. כדי להרגיע את הרוחות נשלח הטייס עזר ויצמן להתנצל בפני הבריטים. נראה שייחוסו המשפחתי ועברו כטייס בחיל האוויר המלכותי סייעו להתגבר על הבעיה.

בהמשך הוקמו בשירות האוויר טייסות נוספות על זו התלאביבית - בנגב ובגליל. כמו כן הוקמה טייסת למשימות צילום. כל אלה ביצעו מאות פעולות של הפצצות מן האוויר, [18] ליווי שיירות מן האוויר, סיורי מודיעין וצילום אווירי, וכאמור, שמירה על קשר הדוק עם היישובים הנצורים. [19]

במקביל נמשכו מאמצי רכש המטוסים בארץ ובחו"ל. בארץ נרכשו מטוסי אוסטר מעודפים של הצבא הבריטי, והוכשרו במבצע טכני יוצא דופן לטיסה מבצעית במרתפי שרונה שבתל-אביב. כמו כן החלו להגיע מטוסים שנרכשו בדרכים מגוונות, רובן חשאיות, בחו"ל.

כדי להקים גשר אווירי מחו"ל לארץ, שיאפשר הבאת נשק ואנשים, הוקמה חברת תעופה פיקטיבית, שנרשמה כחברה פנמית. המטוסים אפשרו כבר בתחילת אפריל הבאת נשק מצ'כוסלובקיה, שהיה חיוני מאוד למימוש מבצע "נחשון" לפריצת הדרך לירושלים.

הרכש החשוב ביותר היה מטוסי קרב מסרשמיט מצ'כוסלובקיה. כמו כן נשלחו צוותים מטעם שירות האוויר כדי להכשיר אותם להטסתם. למטוסים האלה היה משקל רב בתקופה שלאחר הקמת מדינת ישראל ופלישת צבאות ערב.

בתקופה שלקראת הקמת המדינה התחלף בהדרגה השם של המסגרת. ללא צו מסודר הלך ונעלם המושג "שירות אויר", ובמקומו הלך ונטמע השם חיל האוויר. באותה עת סיים יהושע אייזיק (אשל)

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

את תפקידו. [20] בןגוריון בחר למחליפו את ישראל זבלודובסקי (עמיר), איש הגנה ותיק. עם הקמת המדינה תם הפרק של שירות האוויר, והוקם חיל האוויר של צה"ל - חיל מפואר, ששורשיו, כאמור, בתקופת ההגנה.

* "מערכות הגנה - מאה שנים לארגון ההגנה" הוא מיזם משותף ל"מערכות" - בית התוכן המקצועי של צה"ל לצבא ולביטחון לאומי, לארגון חברי ההגנה וליחידת המוזאונים והמורשת של משרד הביטחון. עורך ראשי: תא"ל (מיל) ד"ר אפרים לפיד. הנתונים, הדעות והתפיסות הכלולים במאמרים הם באחריות הכותבים.

טייסת הנגב

[1] עדו אמבר, אלי אייל ואבי כהן, שורשי חיל-האוויר: התפתחות התעופה הבטחונית בארץ ישראל עד הקמת המדינה, הענף לתולדות חיל-האוויר, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב, 1977. המאמר מתבסס על המחקר הזה.

[2] מעריב, 15 במאי 1950.

[3] הטייס היה פנחס ("פיניה") בןפורת, חבר הפלמ"ח. בןפורת נהרג ב-27 ביולי 1955 בטיסה אזרחית של אל על שיוורטה על-ידי מטוסי קרב בולגריים. בהתרסקות נהרגו 58 נוסעים ואנשי צוות.

[4] אמבר, אייל וכהן, 1977, עמ' 17.

[5] שם, עמ' 37.

[6] שם, עמ' 32-33.

[7] שם.

[8] שלושה חודשים לפני סיום קורס הטיס באפיקים הסתיים קורס טיס בלוד, שבו הוענקו כנפי טיס לשישה אנשי אצ"ל. לקורס לא היה המשך. אחד מבוגריו, בנימין כהנא, שירת בהמשך כטייס בחיל האוויר הישראלי, ונהרג במלחמת סיני - במהלך קרב עם מטוסי אויב כדי להסיטם ממטרתם. על פעולתו זו עוטר כהנא לאחר מותו בצל"ש הרמטכ"ל, שהומר לימים לעיטור העוז.

[9] בתאונה נספו גם אשתו ובתו של הוז, וכן אחייניתו וגיסתו. על שמו של הוז נקרא שדה דב בתל-אביב, ועל שמו של בןיעקב נקרא שדה התעופה מחניים בגליל.

[10] דיתה בןיעקב (פרח), בתו של יצחק בןיעקב.

[11] בהם: אהרן רמז, הימן שמיר, אלכסנדר ז'לוני, דן טולקובסקי, עזר ויצמן ומרדכי (מודי) אלון.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

[12] אשל, ממתנדבי הגדוד העברי, היה מפקד הנוטרים בעת בניית גדר הצפון. במלחמת העצמאות היה קצין התיישבות באגף המבצעים במטכ"ל. בשנותיו האחרונות היה יושב ראש ארגון חברי ההגנה. היה נשוי לשלומית, אחותו של אליהו גולומב. בנו נמרוד אשל היה חבר פלמ"ח - בפל"ם - ממנהיגי מרד הימאים ב-1951.

[13] אמבר, אייל וכהן, 1977, עמ' 109.

[14] שם, עמ' 110.

[15] למעט אשל כל האחרים היו בוגרי חיל האוויר הבריטי וחיל האוויר האמריקני.

[16] אמבר, אייל וכהן, 1977, עמ' 129.

[17] למפקד הראשון נבחר אלי פיינגרש (אייל), מטייסי הפלמ"ח. בהמשך החליף אותו בוריס סניור, אחד מן המתנדבים הראשונים לחיל, שהגיע עם מטוסו מדרום אפריקה.

[18] אחת מגיחות ההפצה תוכננה ל-10 במאי 1948 במבצע "מכבי". כדי לנסות ולכבוש את בית מחסיר נשלח מטוס עם פצצה ניסיונית שהכילה 200 ק"ג חומר נפץ. המטוס התרסק מסיבות לא ברורות. יריב שיינבאום ודני בוקשטיין הטייסים וארבעה אנשי חימוש וקשר נספו. מקום ההתרסקות בהר איתנים היה לאתר ההנצחה הרשמי של חיל האוויר הישראלי.

[19] באחת הגיחות לבן שמן הנצורה נאלץ הטייס צבי (צ'יבי) זיבל להמריא כשהוא חשוף לאש מכפר ערבי סמוך. על המעשה הזה עוטר באות הגבורה.

[20] למעשה, יהושע אשל היה מפקדו הראשון של חיל האוויר הישראלי.

ראשיתה של קבוצת קדם ושילונה בארגון ההגנה בתל-אביב

"בלוך היה למעשה מפקדה הראשון של ת"א [...], וכידוע, בכל מקום ובכל מקרה מניחי היסוד נשאים על פי רוב אלמונים". סיפורה של קבוצת קדם שפעלה להגן על יהודי תל-אביביפו בשנות ה-20, ורוב מפקדיה הפכו בשנים לאחר מכן למפקדי ארגון ההגנה

תומר דרור, מוסמך ביחסים בין-לאומיים, חוקר עצמאי של תולדות היישוב העברי בארץ-ישראל

שמשון בלוך במדי הגדודים העבריים, בסביבות 1917. מתוך: מוזיאון בית הגדודים

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

עוד לפני הקמתו הרשמית של ארגון ההגנה, ביוני 1920, פעלו ברחבי הארץ מסגרות ביטחוניות עצמאיות שונות, מקומיות - רובן ללא שיוך ארגוני מובהק. על-פירוב היו אלה יוזמות פרטיות של צעירים שלקחו על עצמם להגן על האוכלוסייה היהודית המקומית מפני התנכלויות ורדיפות של האוכלוסייה הערבית שמסביבה. חלק מן המסגרות האלה היוו מאוחר יותר את הגרעינים הראשונים של ארגון ההגנה.

אחת מן המסגרות המקומיות הייתה קבוצת קדם התלאביבית. ראשיתה של הקבוצה בהתארגנות עצמאית ב־1920 של קבוצת פועלים עברים, רבים מהם אנשי הגדודים העבריים לשעבר. חברי הקבוצה הזאת, שמנתה בשיאה ככל הנראה סדר גודל של 50 איש,^[1] התגוררו במבנה בן שלוש קומות, שבו שכן בעבר המלון המפואר בלה ויסטה. המבנה הזה שכך בשכונת מנשייה שעל חוף ימה הדרומי של תל-אביב - בלב שכונות ערביות על גבול יפו.

קבוצת קדם לקחה על עצמה להוות כוח מגן ליהודי האזור שחיו בתוך שכונות ערביות ביפו ובסביבתה או בסמוך אליהן. זו הייתה אחת מכמה קבוצות דומות שפעלו על בסיס מקומי ללא תיאום או פיקוד אזורי. כמה מהן ניהלו חיי קומונה, מלאה או חלקית, ופעולות ההגנה שלקחו על עצמן השתלבו בחיי החברה והעבודה של חבריהן.

שמה של הקבוצה נגזר משמה של חברת הבנייה "קדם", שמשרדיה ומחסניה היו ממוקמים במבנה שבו שכן בעבר המלון. המבנה שימש בסיס של הקבוצה. בדומה לקבוצות האחרות שעסקו בפעולות הגנה וביטחון ביישוב העברי - גם קבוצת קדם פעלה באופן חשאי ותחת מסווה - זאת בשל החשש לחשיפתם עלידי שלטונות המנדט הבריטי בארץ-ישראל שאסרו כמובן על התארגנויות מן הסוג הזה.

היוזם של הקמת הקבוצה ומפקדה הראשון היה שמשון בלוך, לשעבר חבר בגדודים העבריים^[2]. בלוך נולד ב־1894 בעיר פשקאן שברומניה, התגייס ב־1915 באלכסנדריה לגדוד נהגי הפרדות בפיקודם של לוטננט-קולונל ג'ון הנרי פטרסון וסגנו יוסף טרומפלדור. במסגרת הגדוד הוא נטל חלק פעיל במערכה בגליפולי. עם פירוק הגדוד התגייס בלוך מחדש לגדוד 39 של קלעי המלך, ולאחר אימונים בקנדה נשלח עם הגדוד בספטמבר 1918 להשתתף בקרבות המאסף בבקעת הירדן - הקרבות האחרונים של כיבוש ארץ-ישראל עלידי הצבא הבריטי.

עיסוקו האזרחי של בלוך כמתקן מכונות כתיבה בבסיס הצבא הבריטי במחנה סרפנד (צריפין) אפשר לו גישה נוחה לאמצעי לחימה שהיו במחנה. על-פי עדותו של ירושלים סגל, שלא היה חלק מקבוצת קדם, בלוך רכש את כלי הנשק ואמצעי הלחימה מכספו האישי, וחילק אותם לחברי הקבוצה^[3]. בשל שירותו כלוחם בגדודים העבריים, היה לבלוך ניסיון רב בהפעלת נשק, ועל כן ראה עצמו אחראי לאימון בסתר של יתר חברי הקבוצה. האימונים האלה נערכו בבית-הספר לבנות בנווה צדק, ומטווחי הירי נערכו במקווה ישראל.

ההכשרה של אנשי קבוצת קדם כללה לימוד תיאורטי ואימון מעשי בכלי נשק אישיים קטנים ובאמצעי חבלה מאולתרים. לדברי ראובן גולדברג, אמצעי הלחימה היחידים שהיו ברשות הקבוצה כללו כמה רימונים מאולתרים מתוצרת עצמית ושלושה אקדחים^[4]. עם זאת, נראה שבמשך הזמן

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

השתפר המצב של הקבוצה מבחינת אמצעי-הלחימה, שהיו יקרי המציאות באותה עת. על-פי תצלום של חברי הקבוצה ממועד לא ידוע (ראו בסוף המאמר), נראה שרובם ככולם החזיקו באקדח אישי, וחלקם אף במקלעים או בנשק ארוך קנה אחר. כמו כן, הוחזקו בשלב מסוים כ-10 רובים ישנים במחסן ששכן ברחוב בוגרשוב. הנשק של הקבוצה והאחראי על אמצעי-הלחימה היה יעקב צלניק (יאשקה).

גיוס החברים לקבוצת קדם נעשה באופן חשאי - כמתבקש מפעילותה המחתרית לנוכח החשש מהבריטים. גולדברג סיפר בעדותו על ימיו הראשונים בקבוצת קדם ועל אופן גיוסו אליה:

בנובמבר 1921 לאחר סלילת כביש סרפנד, חזרתי לתל אביב ומצאתי לי מעון בבית קדם. [...] באחד הערבים, כשחזרתי מעבודתי, הרגשתי בתנועה חשודה של אנשים בבית זה. בהתקרבי לבית, נמצאתי כנראה מפריע לאותם אנשים שלא הכרתים, ואחד מהם פנה אלי ואמר: "כאן מתארגנת קבוצת הגנה על הישוב, וטוב היה אילו היית מצטרף אלינו".^[5]

חבר אחר בקבוצה, יצחק מונין, סיפר גם הוא על אופן גיוסו: "[ב]שנת 1921 עבדתי כפקיד בתחנת הרכבת של יפו. יום אחד הזמינני שמשון בלוך לשיחה וביקש ממני שאבוא בערב לבית קדם, כי דרוש לו מתרגם לאנגלית. בבואי למקום המפגש, הוא גייס אותי לקבוצת קדם. [...] אך הוא לא היה רק מפקד המטיל תפקידים. אלא נהג בנו כמו אבא טוב, בעצמו היה מחלק את האוכל, ובזמנים הקשים ההם הכרנו לו טובה על כך".^[6]

פעילותה של קבוצת קדם לא נעלמה מעינים הפקוחה של מנהיגי ארגון ההגנה בתל-אביב. זמן לא רב לאחר הקמת הקבוצה, ובמקביל לאימונים החשאיים שערכה, הגיע מפקד "ההגנה" הראשון של אזור תל-אביב, יצחק אולשנסקי (אולשן), לבניין מלון בלה ויסטה, והציע למפקדיה להצטרף לשורות ארגון "ההגנה" שהוקם זמן קצר קודם לכן. גולדברג סיפר: "הופיע אדם שהציג עצמו בשם אולשנסקי [...] הוא סיפר לנו כי שמע על קיום קבוצתנו וברצונו לספחנו למסגרת ביטחונית רחבה יותר ההולכת ומוקמת עתה. הוא הרחיב את הדיבור וסיפר לנו על תקופת "השומר" ועל המשך מסורתו המתגלם בהקמת מסגרת הגנתית כללי-ישובית. מובן שהבענו הסכמתנו להצטרף לאותה מסגרת והחילונו פועלים לפי הוראות המרכז הזה".^[7]

כצעד ראשון וכביטוי מעשי למתן החסות של ההגנה לקבוצת קדם נשלח אליה דב גפן כמפקד ראשי מטעם ההגנה. גפן פיקד על פעילות הקבוצה, ותיאם את פעילותה. גפן, יליד אוקראינה ומבני העלייה השנייה (עלה לארץ ב-1906), קיבל את אימונו הצבאי בעת שירותו במשטרה הבריטית בגליל ובזכרון יעקב. במהלך הזמן הכניס גפן תחת פיקודו קבוצות עצמאיות נוספות שפעלו באזורים שונים בתל-אביב, למשל, זו שהייתה בפיקודו של מנחם יפה, שהייתה מורכבת מחברי "המכבי", והשתכנה בנווה שלום מול שכונת מנשייה.^[8]

בקיץ 1922 התמנה גפן למפקד ההגנה בתל-אביב במקומו של אולשנסקי, אשר יצא לבריטניה ללימודים באוניברסיטת לונדון. לאחר הקמת המדינה שימש שופט בבית המשפט העליון והיה נשיאו השני. הדרכת הקבוצות - בהן קבוצת קדם - הייתה באחריותו של יוצא הגדודים העבריים שמעון

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

דוד יפה, שהיה באותם הימים, לפי עדותו, המדריך היחיד של ההגנה בתל-אביב.^[9] את האימונים בנשק העביר בבית-הספר לבנות בנווה צדק ובגימנסיה הרצליה. יפה סיפר על כך לימים:

ההדרכה בת"א התנהלה במישירים [למישרין] החברים היו מבקרים בשיעוריהם בקביעות וברצון רב, אך התנאים היו כה קשים שלמרות כל המאמצים אי אפשר היה להתקדם כפי שרצינו. השיעורים היו מתקיימים בעיקר בגימנסיה "הרצליה" ובבית הספר לבנות בנווה צדק. החברים, רובם פועלים, שעבדו קשה ביום בחום הלוהט, צריכים היו לבוא ממרחק של חצי שעה או שעה הליכה בחול. וכל כמה שהתאמצנו, הרי לא תמיד יכלו להתגבר על עייפותם בשעת השיעורים בחדר קטן, סגור ואפלולי.^[10]

במשך הזמן הלכה והתרחבה הפעילות של הקבוצה, ונוצר צורך לחלק אותה לשתי מסגרות פיקודיות. בשלב הזה פנה גפן לחברי הקבוצה והציע כי יבחרו מפקד נוסף שיפעל לצידו של שמשון בלוך. הוא כינס את אנשי הקבוצה בבניין הגימנסיה הרצליה, והטיל עליהם לבחור תוך פרק זמן קצוב במפקד הנוסף. הקבוצה בחרה בראובן גולדברג למפקד המסגרת השנייה^[11]. לאחר מכן, לאחר עזיבתו של שמשון בלוך את הארץ בשל חששו שהבולשת הבריטית בעקבותיו, אוחדו שתי המסגרות לפלוגה אחת תחת פיקודו של גולדברג.

תחת מטריית ההגנה הרחיבו אנשי קבוצת קדם את השטח שבאחריותם, במסגרת פעילותם להגנת יהודי האזור, שנחשב, לדברי גולדברג, לצפוף ולמסוכן ביותר בעיר מבחינה ביטחונית. גולדברג סיפר:

בכוחות עצמנו רכשנו נשק וציוד אחר, הקימונו עמדות סמויות בעזרת חלק מנאמני התושבים, וכן "סליקים" לנשק ולציוד הגנתי. רישומו בשכונה היה הולך וניכר יותר ויותר, ושמענו, אף כי בערטילאיות רבה, הגיע גם לאוזני הערבים אשר חדלו במקצת להציק לתושבים והפסיקו לראות ברכושם הפקר^[12].

במאורעות תרפ"א (מאי 1921) עמד בניין קדם במרכז פרשייה שעוררה הדים, ואף צוינה בדו"ח ועדת הייקראפט שהקימו הבריטים לחקר המאורעות באותה שנה. לצד הפעילות החשאית של קבוצת קדם, שפעלה במקום תחת כיסוי, פעלו דיירי האחרים של הבניין עם פרוץ המאורעות להגנתו. מנהל החברה הקבלנית שהשתכנה במבנה, המהנדס יוסף לוי, מסר את הגנת החצר של הבניין למהנדס וילי רוזנטל^[13] (אורי נדב), ששירת כקצין תותחנים בצבא האוסטרו-הונגרי במלחמת-העולם הראשונה, ועבד בחברה כעוזר אדריכל. יתר עובדי החברה - כחמישים אנשים, נשים וגברים, שלא היוו חלק מקבוצת קדם - צוידו בנשק קר, בעיקר כלים חקלאיים ממחסן החברה, שנמצא בחצר הבניין. הנשק הקר, שני אקדחים וחומר נפץ, ששימש בימי שגרה לכריית סלעים ונעשה בו שימוש לייצור פצצות מאולתרות - כל אלה היוו את אמצעי הלחימה של העובדים^[14].

בעדותו ציין רוזנטל: "תיכף הועמדו מספר אנשים והחלו מכינים פצצות פרימיטיביות מקופסאות פח ממולאות פיסות ברזל ודינמיט. פצצות אלה היו מודלקות באש סיגריה. לחצר זו התכנסו פליטים יהודיים רבים מכל הרחובות הסמוכים. [...] אור ליום רביעי כשכבר היה צבא ביפו, נערך חיפוש פתע בבנייני החברה. החיילים מצאו חלק מחומרי הנפץ והטביעוים בים. כל אותם הימים [...] עמדו בנייני "קדם" איתנים בלב יפו הערבית^[15]".

רוזנטל השתלב מאוחר יותר בארגון ההגנה, והיה אחד מן המפקדים הבכירים באזור תל-אביב^[16].

שמשון בלוך כחייל בגדודים העבריים, ירושלים 1918. מתוך ארכיון משפחת בלוך

לצד הפעילות הארעית והלא מאורגנת הזאת של עובדי החברה, פעלה כל העת גם קבוצת קדם, תחת פיקודו של בלוך, להגן על יהודי יפו והסביבה - אם כי אין עדות שלפיה התקיים שיתוף פעולה כלשהו בזמן הפרעות בין שתי הקבוצות האלה. אהרון סברדלוב, שהיה חבר במסגרת המחתרנית של קבוצת קדם, ואשר היה אחראי על החזקת גזרת הרכבת ביפו סמוך למפעל שולמן, סיפר על פרוץ הפרעות:

בשני למאי, אחר הצהריים, מסר לי ילד ערבי שגר בשכונתנו, שעומדת להגיע רכבת מרמלה, והערבים עומדים לפרוץ לכיוון שבזי. נכנסתי לבעלי בית החרושת "שולמן", ואמרתי לו שבחרנו בביתו לעמדה. אבל הוא לא נתן לי, אמר שהדבר יקלקל לו ושהוא חי בשלום עם הערבים. רק כשאיימנו עליו באקדח, הסכים ונתן לנו חדר בקומה השנייה שהשקיף על הכיכר ותחנת הרכבת^[17].

בין 47 היהודים שנהרגו במאורעות תרפ"א היה משה סטרלצין (נולד ברוסיה ב'1892), חבר קבוצת קדם. כמו רבים מחברי הקבוצה נמנה סטרלצין עם יוצאי הגדודים העבריים - גדוד 39 של קלעי

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

המלך. לאחר סיום שירותו השתקע בארץ-ישראל, ועסק בהוראה - תחילה בבית המדרש למורים בירושלים, ולאחר מכן כמורה לאנגלית בבית-הספר בשכונת נווה צדק שבתל-אביב [18]. סטרלצין נהרג ביום הראשון של הפרעות (1 במאי 1921) כאשר ניסה להציל משפחה יהודית בשכונת נווה שלום. בחלוף השנים צוין כי חברי קבוצת קדם בלטו בפעילותם להגנת יהודי תל-אביב-יפו במאורעות תרפ"ט [19].

נוסף על ההתגוננות עסקה קבוצת קדם בעת המאורעות, וכנראה גם בעיתות שגרה, באיסוף מודיעין אנושי בסיסי. זאת, הן באמצעות מודיעים מקרב האוכלוסייה הערבית באזור, כמו הילד שהוזכר לעיל, והן באמצעות הסתוות באוכלוסייה המקומית. כך, למשל, העיד סברדלוב על האופן שבו ניסו להשיג מידע על התכנונים של הערבים ביום השני לפרעות:

בשני למאי, בלילה, ישבתי עם בחור ספרדי בשם יצחק בבית קפה, כאשר שינינו מחופשים לערבים, כדי לשמוע את הנעשה בקרב הערבים. הייתה להם אספה, ושמענו שחלק דורש להמשיך במאורעות, וחלק שני - מתנגד. כשהרגשנו שאנחנו מעוררים חשד, התחלנו לסגת דרך הסמטאות [20].

לאחר שהסתיימו פרעות תרפ"א היה על חברי קבוצת קדם לשמור במשך זמן רב על מתח מבצעי לצד חיי השגרה. הפעילויות האלה עיצבו הלכה למעשה חיי קומונה ושיתוף של החברים. גולדברג סיפר:

מאחר שהיה עלינו להחזיק בעמדות תקופה ממושכת ולא היה מי שיממן משימתנו זו, החלו חברי הקבוצה חיים חיי קומונה בזעיר אנפין. חלק נמצא ברציפות בעמדות ועסק בשאר ענייני ביטחון, ואילו החלק השני, שבמשך היום עבד והשתכר, היה מחלק את כספו עם אותו חלק שהקדיש את כל זמנו להגנת המקום [21].

חבר אחר בקבוצה, משה יודוביץ, סיפר: "למעשה, רבים מהחברים היו מחוסרי עבודה, ומפקדם, בלוח, הפנה אותם למסעדה קטנה ביפו שם יכלו לקבל ארוחות ובלוח היה משלם עבורם מכיסו הפרטי [22]. "התקופה הזאת הותירה את חותמה על גולדברג - שנים לאחר מכן ציין כי התקופה הזאת הייתה קשה, אך היא רוממה את נפשו בשל הלכידות של אנשי הקבוצה, הרוח החברית ששררה בה והעזרה ההדדית שהייתה קיימת בה. כל אלה באו לידי ביטוי מאוחר יותר גם בארגון ההגנה. ככל הידוע, קבוצת קדם פעלה כגוף אורגני במשך כל שנות ה-20, אולם לא ידוע כיצד התפרקה ומתי בדיוק סיימה את דרכה.

סיכום

מטרת המאמר הזה היא לשפוך אור הן על קבוצת קדם ועל פעילותה להגנת יהודי תל-אביב-יפו בשנות ה-20 והן על מייסדה ומפקדה הראשון, שמשון בלוח, אשר נראה שנעלם מדפי ההיסטוריה. ניתן לומר שחשיבותה העיקרית של הקבוצה הזאת היא בכך שהיוותה את אחד מגרעיני היסוד של ארגון ההגנה בתל-אביב. ניתן להניח שהעובדה שרוב חבריה היו יוצאי הגדודים העבריים תרמה במידת-מה לניסיונם ולפעילותם הביטחונית בהשוואה לקבוצות אחרות שפעלו בתל-אביב, שאנשיהן

היו חסרי רקע צבאי. הניסיון הזה בא לידי ביטוי מובהק בהגנה של הקבוצה על יהודי יפו וסביבתה בפרעות תרפ"א. בלוח היה אחד ממפקדי הראשונים של תל-אביבי-יפו - בתחילה כמפקד מסגרת הגנה עצמאית, ולאחר מכן כמפקד יפו מטעם ארגון ההגנה. ראובן גולדברג, מחליפו, אמר עליו: "בלוח היה למעשה מפקדה הראשון של ת"א [...], וכידוע, בכל מקום ובכל מקרה מניחי היסוד נשארים על פי רוב אלמונים [23]". עוד ציין גולדברג כי רוב מפקדי ההגנה בתל-אביב בשנים שלאחר מכן היו יוצאי קבוצת קדם [24].

קבוצת קדם במלון בלה ויסטה, שנות ה-20. שמשון בלוח במרכז עם החגור עליו. מתוך ארכיון משפחת בלוח

[1] עם אלה נמנו: שמשון בלוח (מפקד), זיידה ויינשטיין (סגן המפקד), אלחנן לוריה (סגן משנה), מוטל טוברגר (אחראי רימונים), יעקב בוכור, ראובן גולדברג (מפקד שני), מנחם (?), חיים (?), יצחק סילבר, נח טוכמן, אפרים כורדיסטאן, משה קפלן, משה יודוביץ, יצחק מונין, יעקב צלניק, אהרון סברדלוב, הירשפלד, אלברט פילוסוף, משה סטרלצין (נרצח בפרעות תרפ"א). רשימה חלקית בלבד – היו חברים רבים נוספים בקבוצה ששםם לא אותר או זוהה.

[2] שאול אביגור ואחרים (עורכים), (ספר תולדות ההגנה, כרך ב' חלק ראשון, הספריה הציונית, תל-אביב, תשל"ה, עמ' 277. אף כי בספר שובש שמו ל"שמעון בלוח". קריאת מעבר על עדותו המקורית של ראובן גולדברג וחומרים נוספים מבהירים כי מדובר בשמשון בלוח.

[3] ירושלים סגל, "שמשון בלוח ז"ל", "הד ההגנה, מס' 40 (תשל"ז), עמ' 81.

[4] עדות ראובן גולדברג, תיק מס' 12.00016, נושא העדות: קבוצת קדם, מאורעות תרפ"ט בת"א, שירותו כמדריך ראשי בגוש דן, ארכיון תולדות ההגנה

[5] ש.ם.

[6] יצחק מונין, "לדמותו", דברי הספד לשמשון בלוח, הד ההגנה, מס' 40 (תשל"ז), עמ' 81.

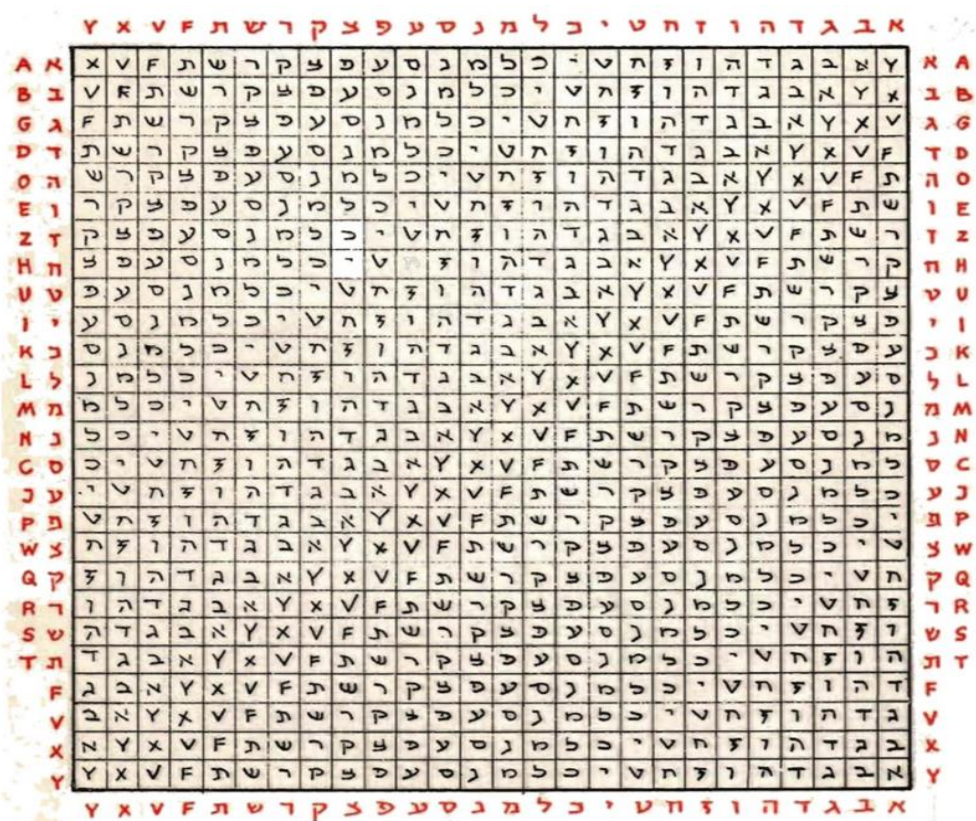
מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

- [7] עדות ראובן גולדברג, ארכיון תולדות ההגנה.
- [8] שאול אביגור ואחרים (עורכים), (ספר תולדות ההגנה, כרך ב', חלק ראשון, הספריה הציונית, תל-אביב, תשל"א, מהדורה שלישית, עמ' 276-277.
- [9] ההגנה בתל-אביב: פרקים לתולדות ההגנה בתל-אביב וסביבתה, הוצאת קרן ההגנה ע"ש י' שחורי וחבריו, תשט"ז 1956, עמ' 64.
- [10] שם.
- [11] עדות ראובן גולדברג, תיק מס' 12.00016, ארכיון תולדות ההגנה.
- [12] שם.
- [13] עדות אורי נדב, תיק מס' 35.00001, נושא העדות: תיאור מאורעות תרפ"ט בתל-א-יפו - השתתפותו בהגנת העיר במסגרת תפקידו כאדריכל בחברת קדם, ארכיון תולדות ההגנה.
- [14] עדות זיגה יעבץ, תיק מס' 71.00025, נושא העדות: השתתפותו בהגנה על תל-א-יפו במאורעות תרפ"א, ארכיון תולדות ההגנה.
- [15] עדות אורי נדב, ארכיון תולדות ההגנה.
- [16] ההגנה בתל-אביב, 1956, עמ' 53-55.
- [17] עדות אהרון סברדלוב, תיק מס' 196.36, ארכיון תולדות ההגנה.
- [18] הארץ 8, במאי 1921, עמ' 3.
- [19] אביגור ואחרים (עורכים), תשל"א, עמ' 277.
- [20] עדות אהרון סברדלוב, ארכיון תולדות ההגנה.
- [21] עדות ראובן גולדברג, ארכיון תולדות ההגנה.
- [22] משה יודוביץ, "לזכר חברי, "הד ההגנה" (40 תשל"ז), עמ' 82.
- [23] עדות ראובן גולדברג, ארכיון תולדות ההגנה.
- [24] שם.

שירות הקשר הוקם ב־1937 במסגרת ההגנה, ולאחר הקמת המדינה הפך באוקטובר 1948 לחיל הקשר. השירות סיפק מענה מקצועי לצרכים המבצעיים בשנות המאבק לעצמאות של היישוב העברי, נטל חלק מרכזי במפעלות ההעפלה והברחת הנשק לארץ ערב מלחמת העצמאות ובמהלכה, הקנה למפקדי ההגנה וצה"ל יכולת פיקוד ושליטה על המבצעים הצבאיים במלחמת העצמאות, ואפשר להנהגה לקדם את המאמץ המדיני להקמת המדינה. מורשת השירות - הקרבה, דבקות במטרה, מסירות אין קץ, מקצועיות, עשיית יש מאין - מאפיינת גם היום את אנשי חיל הקשר והתקשוב

אל"ם (בדימוס) דניאל רוזן[1]

טבלת ויז'נר להצפנה ולפענוח, 1948. באדיבות ארכיון העמותה להנצחת חילי הקשר והתקשוב

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

השימוש המבצעי הראשון בקשר בהגנה היה באיתות ראייה (דגלים, הליוגרף ופנסי איתות) ביחידות ההגנה בירושלים, בפיקודו של זאב ז'בוטינסקי, במאורעות תר"ף (1920). לנוכח ההיקף הנרחב של המרד הערבי בשנים תרצ"ו-תרצ"ט (מאורעות 1936-1939) גדלו צורכי התקשורת של ההגנה. הארגון החל להשתמש גם ביוני דואר ובקשר רדיו, שהיה באותה עת טכנולוגיה חדישה ומתפתחת. מפקדי ההגנה הבינו את היתרונות הטכנולוגיים של קשר הרדיו, וכלקח מהקשיים שהתעוררו מההפעלה השונה של איתות ראייה בכל אזור הוחלט מראש להקים שירות קשר ארצי. המשימה הוטלה על "דקל" - כינויו החשאי של שמחה אבן-זהר, ראש השירות הראשון.[2]

שירות הקשר הקים בקשיים גדולים רשתות איתות ראייה, מערך יוני דואר ותקשורת רדיו חשאית (ניחת), מערך הדרכה, מערך צפנים ומערכת לוגיסטית תומכת. המשימה הראשונה הייתה יצירת קשר חשאי בין היישובים היהודיים. לשם כך קיים שירות הקשר רשתות איתות ראייה וקשר רדיו בתדר גבוה (ת"ג), באיתות מורס, שקישרו את היישובים בכל הארץ והתבססו על מכשירים תוצרת בית שיוצרו בחשאי. ארגון ההגנה בחיפה הופקד על היישובים בגליל התחתון, ארגון ההגנה במרחביה הופקד על היישובים בעמק זרעאל, בעמק בית שאן, בגליל התחתון ובגליל העליון. ארגון ההגנה בחדרה הופקד על יישובי השרון. ארגון ההגנה בירושלים הופקד על היישובים בצפון ים המלח ובדרומו וכן על עטרות, קריית ענבים ומוצא. ארגון ההגנה ברחובות הופקד על יישובי הדרום.[3] מאז העלייה על הקרקע של חנייתה במרס 1938 התבסס הקשר המבצעי ליישובי חומה ומגדל על קשר רדיו חשאי (כונה באותה עת אלחוט). איתות ראייה, שנועד לקשר המנהלתי, שימש הסוואה לקשר הרדיו, שעצם קיומו היה סודי (זקס - סודי ביותר בעגה של אותה תקופה).[4]

הקשר למבצעי ההפעלה היה תחום פעילות מרכזי בשירות הקשר. ספינת המעפילים הראשונה שבה הופעל קשר רדיו דרמגמי הייתה "אטרטו א", שהפליגה מאיטליה לארץ בנובמבר 1938 כשעל סיפונה 300 מעפילים.[5]

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה בספטמבר 1939 החל גיוס מתנדבי היישוב לצבא הבריטי למלחמה בגרמניה הנאצית, ושירות הקשר דרש לשלוח "בחורים שלנו" לחיל הקשר הבריטי.[6]

בעקבות פרסום הספר הלבן של 1939 ("ספר המעל"), שהגביל את העלייה היהודית ואת רכישת הקרקעות עלידי יהודים, התאחד היישוב היהודי בארץ במאבק נגד הבריטים ונגד מדיניות הספר הלבן. שירות הקשר הפעיל ב-9 במרס 1940 שידור מחתרתי לציבור - "קול ישראל" בגלים קצרים.[7] לראשונה נשמע דבר ההגנה בכל מקלט רדיו בארץ. הבריטים ניסו לאתר את מקור השידור, אך לשווא. ביוני 1940, לאחר כניסת איטליה למלחמה, הופסק השידור בעקבות היערכות משותפת של ההגנה והבריטים לסכנת פלישה של גרמניה לארץ - שכונתה מפעל ד' ("השיתוף").

במחאה על העברת רבים מאנשי שירות הקשר לפיקוד מפעל ד' וחשיפת נושאי קשר בפני הבריטים התפטר אבן-זהר בפברואר 1941 מתפקידו, וירחמיאל בלקין ("עזריה") התמנה במקומו לראש השירות. שירות הקשר אורגן מחדש בשתי זרועות: אלחוט ופעילות קונוונציונלית.[8] בראש תחום פעילות האלחוט, שהייתה חשאית, עמד "המהנדס הגדול" מישה גורדין (שכינויו היה "רחף"). בראש הפעילות הקונוונציונלית (איתות ראייה, יוני דואר, קשר קווי והדרכה) עמד ד"ר צבי לוי, חוקר החקלאות (כינויו החשאי היה "צ'רלי"). יוצרו 40 מכשירי קשר בתדר גבוה (שכינו "מזוודות") לצורכי

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

ה"שיתוף" ועוד עשרות מכשירים במימון בריטי עבור מנהלת המבצעים המיוחדים (SOE) הבריטית. בחיפה הוקמה תחנת שידור ששימשה את רדיו צרפת החופשית לשידורי תעמולה ללבנון. [9]

לאחר מלחמת העולם השנייה חודשה פעילות ההעפלה, ונעשה מאמץ מיוחד לקיים את הקשר החשאי בפעילות הזאת. ב"דלין", אוניית המעפילים הראשונה שהפליגה באוגוסט 1945 מאיטליה לארץ כשעל סיפונה 35 מעפילים, הופעל קשר רדיו. [10]

בנובמבר 1945, בתום מלחמת העולם השנייה, הבינו מטכ"ל ההגנה והמפקדה הארצית שלנוכח המאבק מול הבריטים וההיערכות להתמודדות עם הערבים מתחייבת מודרניזציה של שירות הקשר. לראש שירות הקשר מונה יעקב (יאן) ינאי (ינובסקי) שכינויו החשאי היה "שמשוך" (לימים, אל"ם בצה"ל).

שירות הקשר קיים באותה עת ארבע רשתות רדיו נייחות בתדר גבוה, באיתות מורס: רשת "אבינועם", שהייתה רשת המטה הכללי של ההגנה ומנתה כ-80 תחנות ברחבי הארץ; רשת "תמר", שקישרה את פיקוד הפלמ"ח לגדודים ולפלוגות; רשת "גדעון", ששירתה את המוסד לעלייה ב' בפעילות העלייה הבלתי לגאלית ומנתה 24 תחנות נייחות ותחנות ניידות ששימשו את מבצעי ההעפלה; ורשת "שרה", ששירתה את המחלקה המדינית של הסוכנות. על ינאי הוטל לאחד את כל פעילויות הקשר ולהקים ארגון מאומן ומצויד "לקראת תפקידים רציניים". [11]

שירות הקשר עמד במשימה - ובתוך שנתיים שינה את פניו. הוקם פיקוד מרכזי לשירות הקשר שהיה לו תקציב מרכזי ומטה מאוחד. היעדים שלו היו הקמת רשתות קשר נייחות ותפעולן וכן היערכות לקיום קשר בכוח צבאי גדול בקרב נייד. שירות הקשר הקים בית-ספר מרכזי לקשר בבית הבראה של קיבוץ שפיים, ואימן בו מאות אלחוטנים.

כמו כן הקים עשרות בתי מלאכה לייצור ציוד קשר ולתחזוקתו. מאמץ תפעולי רב הושקע ברשתות הרדיו ובהפעלתן. מאמץ מיוחד נעשה לקידום ולתפעול מערכת הקשר של המוסד לעלייה ב' - רשת "גדעון". פעילות נוספת הייתה חידוש שידורי "קול ישראל" באוקטובר 1945 שנמשכו עד הקמת המדינה. ב-1947 נוספו שידורים מחתרתיים מקומיים - תלם-שמירבועז (תוכנית שידור במחתרת - תש"ב).

עם הקמת צה"ל הועמד לרשותו שירות קשר מאומן ומצויד, אשר בלעדיו לא ניתן היה לנצח בלחימה. שבעת מפקדי חיל הקשר הראשונים היו אנשי שירות הקשר של ההגנה.

יוני דואר

יוני דואר היו אחד מאמצעי הקשר הבסיסיים של שירות הקשר. עם הקמת שירות הקשר הקצה בן גוריון תקציב מיוחד של 75 לא"י לרכישת 150 יוני דואר בבלגיה ולהבאתן לארץ בדרך הים. שובכי יוני דואר הוקמו בירושלים (תחילה בשכונת רחביה, ובהמשך בתל ארזה), בתל-אביב, בקרית חיים ובכפר מנחם. [12]

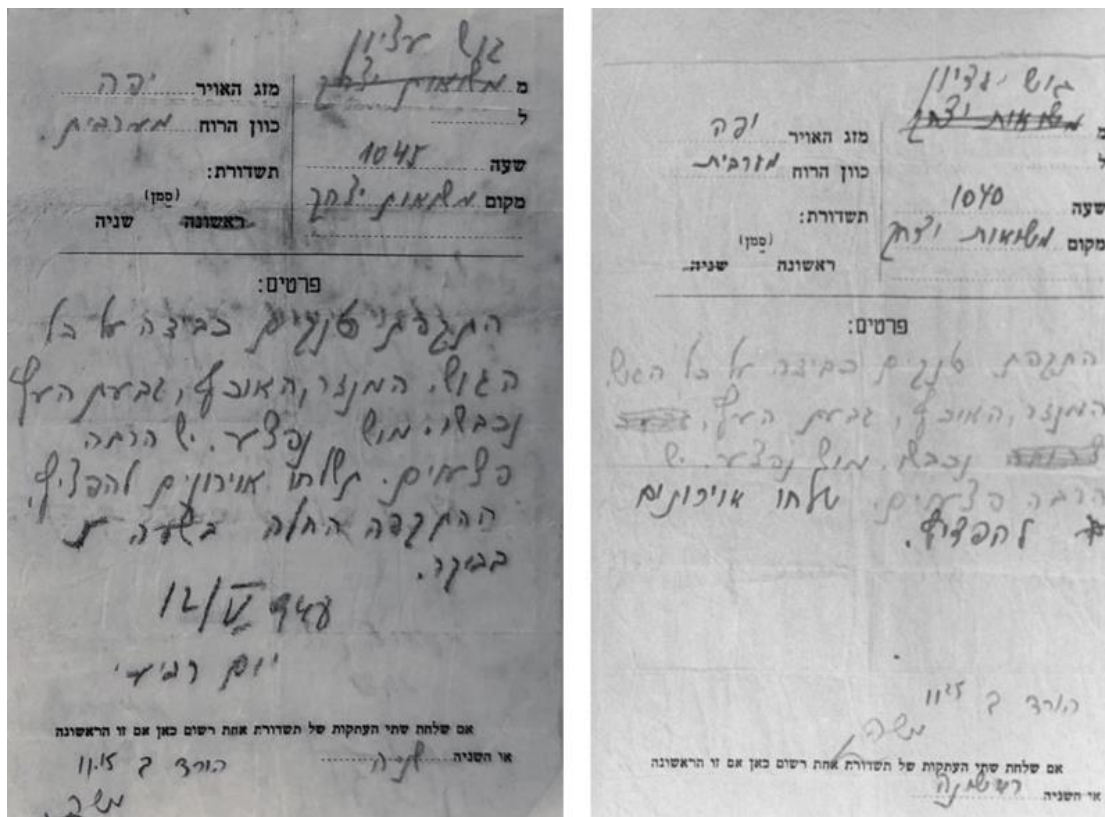
ב-1943 התקיים הקורס הארצי הראשון ליונאים בבית שטראוס ברחוב בלפור שבתל-אביב, ובו השתתפו 20 חניכים. שובכים נוספים הוקמו ביגור, בגבעת ברנר ובגדרה. מכאן ואילך הלך וגבר

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

השימוש בקשר יונים, בעיקר לקשר בין יישובים, במבצעי ההתיישבות, במסעות הפלמ"ח ובפעולות מבצעיות. [13]

הטיפול ביונים - שהן ציפורים רגישות - חייב מסירות, אהבה וידע מקצועי. הטיפול כלל היבטים שונים הקשורים לחיי היונים: מבקיעת הגוזל מן הביצה, האכלה, ניקיון השובך, וכמובן - אילוף היונה לחזור לשובך ממרחקים.

היונוגרמה האחרונה מגוש עציון הנצור. באדיבות ארכיון תולדות ההגנה

הצופן בשירות הקשר

הצפנים בשימוש שירות הקשר היו נושא מרכזי. לאחר השבת השחורה (29 ביוני 1946), פרסמה ממשלת בריטניה ב-24 ביולי 1946 ספר לבן שבו נקבע הסוכנות היהודית וההגנה הם ארגוני טרור, ומתוכנו התברר כי הבריטים מפענחים את צופני שירות הקשר.

שירות הקשר פעל במהירות להחלפת הצפנים ונעזר לשם כך בשאול ברלב (לוינסון) ובמאיר שפירא, שהיו יהודים מדרום אפריקה יוצאי הצבא הבריטי.

שינוי הצפנים גרם לבריטים נזק מודיעיני מהותי, והם היו בעלטה מודיעינית במשך שנה קריטית, שבה נקבע עתיד המנדט הבריטי בארץ ישראל. בפברואר 1947 התעורר חשש שהבריטים מצליחים לפענח את הצפנים ולכן ערך שירות הקשר באוגוסט 1947 שינוי מהותי נוסף בצפנים. שינוי מהותי נוסף בוצע באוקטובר 1948 [14].

הגדעונים

הגדעונים והגדעוניות היו 219 אלחוטי שירות הקשר בשירות המוסד לעלייה ב', זרוע ההגנה שעסקה בהעפלה, ולאחר קום המדינה - בהברחת נשק לארץ. 77 מהם פעלו על ספינות, חלק מהם השתתפו בכמה הפלגות. כולם היו מתנדבים שפעלו במסירות, בדבקות ובתנאים קשים במיוחד.

קשר הרדיו החשאי שקיימו הגדעונים היה חיוני לפעילות המוסד לעלייה ב', שטיפל בעניינים שונים של המעפילים (כינוס, לינה, מזון, ביגוד, הסעות, מעבר גבולות ועוד), ניהל את מחנות המעפילים, רכש ספינות וצייד אותן וניהל מבצעי "בריחה" והעפלה - כל אלה תוך מאבק מתמיד עם הבריטים שפעלו לסיכול ההעפלה.

עלילות הגדעונים הן מופלאות. באמצעים דלים הוקם קשר חובק עולם שאפשר פיקוד ושליטה על מבצעי ה"בריחה", ההעפלה והרכש. קומץ טכנאים בנה יש מאין מכשירי קשר; אלחוטנים הוכשרו והתאמנו; אנשי צופן הכינו כתבי סתר; הוקמו והופעלו תחנות רדיו חשאיות בארץ, באירופה ובמדינות האסלאם (תחנה בבגדד פעלה עד 1951[15]).

מבצעי ההעפלה העלו את בעיית הפליטים היהודים לראש סדר היום הבינלאומי, והיו בין הגורמים שהובילו להעברת בעיית ארץ-ישראל לידי האו"ם ולהקמת מדינת ישראל.

שירות הקשר במלחמת העצמאות

במהלך 1947 נערך שירות הקשר למעבר ממסגרת מחתרתית למסגרת צבאית. נעשה מאמץ מיוחד לגייס מתנדבים ארץ-ישראלים ששירתו בצבא הבריטי בתחום הקשר כדי להשתמש בכישוריהם ובניסיונם. במלחמת העצמאות היו רוב קציני הקשר ביחידות הלוחמות יוצאי הצבא הבריטי, שבו שירתו בתפקידי מש"קים בתחום הקשר.

ערב מלחמת העצמאות עבר שירות הקשר מהפך - מעיסוק בקשר מחתרתי סטטי בין יישובים בענייני "בריחה" והעפלה הוא עבר למתן קשר למסגרות צבאיות של צבא סדיר בלחימה ניידת. מספר האנשים גדל מאוד: מכ-200 אנשים (מהם 52 אנשי מנגנון בשכר והיתר מתנדבים) ערב מלחמת העצמאות לכ-3,500 אנשים בתום המלחמה. במהלך המלחמה בוצע תהליך ארגון מקיף, הוקמו יחידות קשר בחזיתות וביחידות הלוחמות, פותחו בתי מלאכה ונפרס מערך לוגיסטי שעמד במשימות התחזוקה וההספקה (סוללות, כבלי שדה, גבישים ואביזרים[16]).

החל מדצמבר 1947 התקיימו קורסים להכשרה מזורזת של קציני קשר וסמלי קשר - בהובלת נתן קפלן ("קפי"), שהיה קצין קשר גדודי בחטיבה היהודית הלוחמת (חי"ל) - הבריגדה בצבא הבריטי. ביתספר מרכזי לקשר, שפעל מ-1946 בקיבוץ שפיים, הכשיר מאות אלחוטנים. ב-10 בספטמבר 1948 הוקם ביתספר ארצי לקשר במחנה בריטי נטוש ליד צריפין, גבעת האלחוט, מחנה גדעונים של ימינו, וכל הקורסים בתחומי הקשר רוכזו במחנה אחד.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

בשירות הקשר התגבשה ההבנה שציוד הקשר הפרימיטיבי מתוצרת עצמית לא ייתן מענה לדרישות הלחימה הצפויות. בתחילת 1948 יצא ינאי לארצות-הברית, רכש בחשאי כמות גדולה של ציוד קשר מעודפי צבא ארצות-הברית, ופעל להבריוח לארץ. הציוד הזה, שרובו הגיע לארץ כבר במרס 1948, שינה את פני שירות הקשר.

בסוף מאי 1948 היו לשירות הקשר מפקדה ארצית, פלוגת קשר בכל חטיבה בפיקוד קצין קשר חטיבתי, ומחלקת קשר בכל גדוד בפיקוד קצין קשר גדודי.

שירות הקשר התאים את פעולתו לשינויים הארגוניים שהשפיעו באופן משמעותי על מערך הקשר. ארגון ההגנה פעל משלהי 1946 בשש מסגרות מרחביות (מחוזות עירוניים: חיפה, תל-אביב וירושלים; גלילים כפריים: צפון, תיכון ודרום). זמן קצר לפני מלחמת העצמאות נעשה ארגון-מחדש - הפרדה בין הכוח הלוחם העיקרי, החיל (חי"ש ופלמ"ח), ובין כוח ההגנה הנייח, המשמר (שלוש הערים הגדולות, עשר נפות). בפברואר 1948 נהפכו חטיבות חיל השדה (חי"ש) לחטיבות מרחביות: חטיבת גבעתי (חטיבה 5) התפצלה לחטיבת גבעתי ולחטיבת קריית (חטיבה 4); חטיבת לבנוני התפצלה לחטיבת גולני (חטיבה 1) ולחטיבת כרמלי (חטיבה 2).

במאי 1948 הוקמו חטיבות נייחות (שאינן מרותקות למרחב), שכללו את החטיבות הבאות: חטיבה משוריינת 7, חטיבת שריון 8, חטיבת עודד (חטיבה 9) ושלוש חטיבות הפלמ"ח - יפתח (חטיבה 11), הנגב (חטיבה 12) והראל (חטיבה 10). באוגוסט 1948 עבר צה"ל לפעול במתכונת של חזיתות - צפון, מזרח, תיכון, דרום. החזית נהפכה לדרג ביניים בין המטכ"ל לחטיבות. הוקמו פלוגות קשר למפקדות החזית (תקן כוח האדם של פלוגה כזאת היה 92 חיילים). חזית הצפון שילבה קשר בתדר גבוה וקשר בתדר גבוה מאוד (תג"ם). חזית המזרח וחזית התיכון היו מבוססות בעיקר על קשר בתדר גבוה מאוד, וחזית הדרום הייתה מבוססת בעיקר על קשר בתדר גבוה.

קשר הרדיו ממפקדות החזית למטכ"ל נעשה בתדר גבוה, במורס. הקשר העיקרי היה קשר טלפוני קווי - למרות התשתית הדלה במושגים של היום: בחזית הצפון היה מספר רב של טורים עיליים, בחזיתות המזרח, התיכון והדרום הייתה תשתית כבלים בסיסית. הקשר הטלפוני במפקדות נעשה בטלפונים ובמרכזיות מכל הבא ליד. התקשורת הייתה במברקים באיתות מורס ובסבבי דואר יומיים. נעשה שימוש גם בטלפרינטרים מעטים. החל ממבצע נחשון, באפריל 1948, נעשתה היערכות מיוחדת להפעלת קשר בכל מבצע רב-חטיבתי.

שיטת הקשר בחטיבות הלוחמות הועתקה מתורת הלחימה הבריטית. רוב קציני הקשר החטיבתיים היו מש"קי קשר בצבא הבריטי. ב-1947 הוקמו בחטיבות מחלקות קשר שכללו קצין 23 חיילים, ובאוקטובר 1948 נהפכו המחלקות לפלוגות קשר חטיבתיות שכל אחת מהן כללה שני קצינים 65 חיילים. בחטיבות שירתו חיילי שירות הקשר - נשים וגברים במקצועות הבאים: אלחוטנים, קוונים, טלפנים, עובדי משרד קשר, מפענחים, טכנאים, מחסנאים ורצים. גוף הקשר במפקדת החזית הוציא הוראות קשר בין החזית לחטיבות, והחטיבות הוציאו הוראות קשר לגדודים, והקצו תדרים ואותות קריאה. מפקדה קדמית חטיבתית נהגה להוציא חבורת פיקוד קדמית שכללה כלי רכב, רדיו וחוליית קוונים.

משטרת המנדט, ביתספר לטלגרף אלחוטי, מחנה סרפנד (צריפין), 1923. באדיבות ארכיון תולדות ההגנה, אוסף מרכזי בכרך

מיכאל יערי

אחד הקצינים הבולטים בשירות הקשר היה תומס פ' פורסטר, שהיה קצין קשר מנוסה בחיל הנחתים האמריקני במלחמת העולם השנייה. הוא הגיע לארץ יום לאחר הכרזת המדינה במסגרת קבוצה של אנשי מח"ל בראשות אלוף מיקי סטון (קולונל דוד מרכוס). פורסטר הוצב כקצין קשר של חיל הים, ולאחר זמן קצר עבר לשירות הקשר. בדצמבר 1948 הוענקה לו דרגת רס"ן. בנובמבר 1949 מונה לסגן מפקד חיל קשר. בפברואר 1950 הוענקה לו דרגת סא"ל. יערי לא ידע עברית, ודיבר וכתב רק באנגלית.

יערי הנחיל לשירות הקשר ידע מקצועי ועבודת מטה מסודרת, והוביל שינוי מתפיסות בריטיות לתפיסות אמריקניות במגוון נושאים, ובהם: עבודת מטה, פקודות, נהלים והוראות קשר, פק"לים ליחידות קשר, דרגות דחיפות למברקים ונוהלי דיבור ברדיו. חיל הקשר ועם ישראל חבים חוב גדול למיכאל יערי, שחזר לארצות-הברית ונפטר שם.

קצינת הקשר הראשונה בצה"ל

זיוה ארבל-הלוי, שנחשבת לקצינת הקשר הראשונה בצה"ל, עלתה לארץ מתורכיה במסגרת עליית הנוער. ב-1945 התגייסה לפלמ"ח, התקדמה לתפקיד מפקדת מחלקה, והייתה בוגרת קורס קציני הקשר הראשון של שירות הקשר, שנערך בשפיים בינואר-מרס 1948. היא הייתה האישה היחידה בין

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

הגברים בקורס. במלחמת העצמאות היא שירתה כקצינת הקשר של הגדוד השלישי בחטיבת יפתח, והשתתפה בכיבוש צפת, בקרבות לטרון, בכיבוש לוד ורמלה, בקרבות בנגב, ונפצעה פעמיים. בספטמבר 1949 היא השתחררה בדרגת סגן.

ב-14 במאי 1948 בלילה, בעיצומו של מבצע פיצוץ גשרים ומעבירי מים, שנועד להקשות על פלישת צבאות האויב, נמצאה זיוה בחפ"ק (שנקרא באותה עת מטה הפעולה), שהיה ממוקם סמוך לכפר גלעדי. היא הודיעה ברשת הקשר החטיבתית, בהוראת יגאל אלון, מפקד החטיבה: "לפני כמה שעות הכריז בןגוריון על הקמת המדינה - מדינת ישראל."

ביולי 1948 פורסמה בשער של עיתון **במחנה** תמונה שצילם של בוריס כרמי, שבו נראית זיוה לוגמת מים מכד חרס, ומתחתיו הכיתוב הקצר: "מי מקנא בכד?". לימים, ראה אברהם חלפי את תמונת הקצינה עם כד החרס וכתב את "שיר הכד". מרדכי זעירא הלחין ושושנה דמארי שרה: "הוי חבל, חבל, חבל שגם אני אינני כד". תמונה מפורסמת נוספת שצילם כרמי הייתה של זיוה הלוי "הנערה עם האקדח". התמונה הייתה לסמל של האישה הלוחמת במלחמת העצמאות.

אחרית דבר

ב-14 באוקטובר 1948, ערב מבצעי ההכרעה של צה"ל במלחמת העצמאות, נהפך שירות הקשר לחיל הקשר. ינאי מפקדו מונה למפקד החיל. בנובמבר 1949 הוא הוחלף עלידי סא"ל (לימים, אל"ם) יצחק אלמוג (ורצמן)

[1] המחבר מודה לד"ר ניר מן על סיועו ועל הערותיו המועילות.

[2] שמחה אבןזהר, **בראש הקשר של "ההגנה"**, בהסתדרות, עורך: יוסף אוליפקי, גיליון 47, שנה רביעית, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, הועד הפועל, חשון תשכ"ו - נובמבר 1965, עמ' 72-84 (להלן: **עדות אבןזהר**; גרסה מתומצתת: קשר אלקטרוניקה ומחשבים, עורך: אל"ם אברהם גרנית, כרך י"ח/2 (204), אלות תשמ"ז, אוגוסט 1987, בהוצאת מפקדת קצין קשר ואלקטרוניקה ראשי, עמ' 21-24).

[3] הארכיון לתולדות ההגנה, מסמך בדבר חידוש עבודת אבינועם, 27 בפברואר 1947, תיק מס. 73/74.

[4] הארכיון לתולדות ההגנה, יהודה שבח, עדות, סימול 130.23, 23 ביוני 1963.

[5] הארכיון לתולדות ההגנה, תיק מס. 14/180; דניאל רוזן, **גדעונים: מפעילי הקשר האלחוטי בשירות המדינה שבדרך**, העמותה להנצחת חללי חיל הקשר והתקשוב, מהדורה שנייה, יהודמונוסון, התשע"ז-2017 (להלן: **רוזן, גדעונים**, עמ' 89-90).

[6] הארכיון לתולדות ההגנה, צבי לוין, עדות, סימול 30.09, 19 ביוני 1952.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

- [7] עדות אבן-זהר. השם "קול ישראל" ניתן בידי ברל כצנלסון - הארכיון לתולדות ההגנה, מיכאל (מישה) גורדין, עדות, סימול 13.1, 26 ו-28 ביוני 1950 (להלן: **עדות גורדין**).
- [8] הארכיון לתולדות ההגנה, מסמך הרמ"א מיום 17 בפברואר 1941, תיק מס. 073.171; הארכיון לתולדות ההגנה, ירחמיאל בלקין, עדות, סימול 7.42, 10 יוני 1956.
- [9] עדות גורדין.
- [10] הארכיון לתולדות ההגנה, תיק מס. 14/205. רוזן, גדעונים, עמ' 133-137.
- [11] הארכיון לתולדות ההגנה, יעקב (יאן) ינאי (ינובסקי), עדות, סימול 24.30, 23 באפריל 1971 (להלן: **עדות יאן**).
- [12] הארכיון לתולדות ההגנה, אברהם עץ-הדר, עדות, סימול 1.1169, 4 בדצמבר 1967.
- [13] גבי שריג, **לקסיקון למונחי קשר**, הוצאת מערכת, קיבוץ דליה, 1998, עמ' 219-226.
- [14] דניאל רוזן, **כְּסוּמָא בְּאַרְבֵּה: הצופן בשירות הקשר של 'ההגנה'**, 'מפנה האימפריות: סוגיות בחקר היישוב בפרוס המנדט הבריטי, עורך: ניר מן, עלי זית וחרב, כרך י"ט, מודן הוצאה לאור, המרכז לחקר כוח המגן מיסודו של ישראל גלילי, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2019, עמ' 125-152.
- [15] רוזן, גדעונים.
- [16] עדות יאן.

שנות שכנות טובה בתקופת המנדט נוטיס לשותפות מבצעית 1948

היחסים בין ההגנה ובין הדרוזים שהחלו בתקופת המרד הערבי ונוצרו מתוך מצוקה משותפת, צמחו בהדרגה אך בנחישות הודות לאנשים שכנים שראו וחשו באופן דומה את השטח. מורשת אנשי החזון והמעשה, היהודים והדרוזים, בשנות ה־30 ובשנות ה־40 היא דוגמה ומופת לתעוזה, לנחישות וליכולת ביצוע

תא"ל (מיל') ארז דוד מייזל, עמית מחקר במחלקה להיסטוריה של צה"ל^[1]

היחסים בין ההגנה ובין הדרוזים באזור הכרמל, עמק זבולון והגליל המערבי התפתחו בתקופת המרד הערבי (1936-1939)^[2] (בשל הסמיכות הגיאוגרפית (יחסי שכנות), הדמיון באופן שבו נתפסה המציאות - ההתמודדות של מיעוטים עם איום מצד כוח ערבי עוין, התועלת ההדדית במפגש האנושי (פרנסה והגנת הקהילות) ותרומת הדרוזים לחיזוק האחיזה של היהודים בקרקע. היחסים האישיים והפונקציונליים התפתחו הודות לפעילותה של קבוצה קטנה של דרוזים ויהודים שהשכילו לפעול במשותף להרחקת איום זה על שתי הקהילות - בתחילה מקומי, ובהמשך חיצוני - לחיים משותפים במדינת ישראל.

בקרבת הדרוזים בלטו שיח' לביב אבו רכן מעספאי^[3] ושיח' צאלח ח'ניפס משפרעם^[4], שהסתייעו בשיח' חסין סלים עליאן^[5] משפרעם. שיח' לביב נעזר במיוחד בפעילי שטח מנוסים, בהם ג'דעאן עמאשה וחליל קנטאר מעספאי^[6]. אליהם צורף באמצע שנות ה־40 (ביוזמתו של שיח' ח'ניפס) שיח' ג'בר דאהש מעדי מירכא, שנהפך לגורם המרכזי בקשר המבצעי בגליל המערבי^[7].

הקבוצה היהודית הובלה בתחילה בשנות ה־30 על־ידי יצחק בן־צבי, ואת הפעילות הזאת המשיך אבא חושי עד תחילת שנות ה־40. ב־1940 הוקמה בש"י מחלקה ערבית של ההגנה, בראשותו של עזרא דנין, שגייס את יהושע (ג'וש) פלמון^[8] להסדרת המגעים עם הדרוזים, ובהכוונתו מונו אנשי קישור עימם שפעלו במרחב של עמק יזרעאל, עמק זבולון והגליל המערבי.

בלטו בהם אנשי ההגנה (גיורא זייד, איש הש"י באזור הכרמל-העמקים, ועמיתו מנהלל, אמנון ינאי, שפעל בגליל המערבי), נציג קרן קיימת (מרדכי שכביץ באזור עמק זבולון והכרמל) ומח'תארים ושומרי שדות יהודים בקיבוצי האזור (בייחוד מקיבוץ יגור ומקיבוץ רמת יוחנן). אלה קיימו

קשרים [9] עם שכניהם, בייחוד הדרוזים ביישובים הסמוכים שנעזרו זה בזה לקידום ענייני הגנה ופרנסה מתוך הערכה וכבוד הדדי. היחסים האלה היוו את המסד לפיתוח הקשרים המבצעיים בחודשי הלחימה ב-1948 ואת התשתית לחיים משותפים ("ברית חיים") במדינת ישראל שקמה באמצע 1948.

מימין לשמאל: שיח' לביב אבו רכן, שיח' צאלח ח'ניפס ושיח' ג'בר דאהש מעדי

שנות המרד הערבי, מיסוד יחסי שכנות בין יהודים ודרוזים בגליל

בתקופת המרד הערבי (1936-1939), בעיקר בשנתיים האחרונות שלו, גבר האיום הערבי על הדרוזים, במיוחד אלה שגרו בספר הדרוזי ("הפריפריה הדרוזית") שכלל את יישובי הכרמל (בייחוד עספיא) וריכוזים מבודדים ביישובים מעורבים (למשל, שפרעם). אלה היו מנותקים פיזית מן הריכוז המשמעותי של הדרוזים בצפון הארץ ("הגוש המערבי"), שהיו באופן מסורתי מנהיגי הדרוזים בארץ ("שלושת הבתים" - משפחות טריף, מעדי וח'ר).

היישובים בגוש המערבי נהנו מחוסן, והייתה בו תחושה של ביטחון קהילתי בשל הסמיכות הגיאוגרפית בין היישובים הדרוזיים והקרבה הפיזית לריכוז הדרוזים בלבנון ובסוריה. לעומת זאת, הדרוזים בפריפריה הדרוזית היו מבודדים מבחינות פיזית ומנטלית מהגוש המערבי, אך היו סמוכים פיזית לחיפה וליישובים היהודיים.

המרד הערבי גרם למשבר חברתי בקרב הערבים בארץ, בייחוד בשנה האחרונה שלו. ברובד המערכתית כוון המאמץ הצבאי בארץ, על בסיס מודיעין איכותי, לפירוק ולפיצול ההתארגנות החמושה של הערבים שפעלה בארץ ולניתוקה מהעורף הלוגיסטי שלה בסוריה. הצעדים המבצעיים של הבריטים כללו גירוש ומעצר של מנהיגי המרד וסיכול של פעולותיהם וכן הפעלת כוח מתמרן אווירי וקרקעי, פעולות עונשין וגם צבאית-חברתית: הקמת כוח חמוש מתחרה - "חבורות השלום" (פצאאל אל-סלאם [10]). (במקביל ועל רקע השסעים בקרב הערבים החל שיח מדיני בהובלת ממשלת לונדון, שחתרה לסיים את המרד בכלים מדיניים).

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

על רקע המצוקה המסתמנת של הערבים החל גם היישוב להפעיל בשיתוף פעולה עם כוחות הצבא הבריטי בארץ תוך הסתייעות בכמה דרוזים לנטרול הכוח הלוחם הערבי. ההתגייסות של הדרוזים לחבורות האלה הייתה בעיקר ממשפחות הפריפריה הדרוזית (עספא ומתוך יישובים מעורבים, בהם שפרעם ומע'ר) בשל ההתנכלויות של הכנופיות הערביות להם [11].

ההחלטה של המנהיגים הדרוזים מעספא ומשפרעם לפנות לשכניהם היהודים נבעה מהחשש מן התוקפנות המתמשכת של אנשי הכנופיות הערביות נגדם. הנחיתות המספרית, תחושת הבידוד מן העורך הדרוזי בגוש המערבי וההתמודדות של מיעוט עם אויב ערבי משותף הניעו אפוא את המגעים הראשונים, שהתפתחו לקשרים של סיוע הדדי בהגנה ובהבטחת הפרנסה.

בשלהי המרד הערבי הניעו שיקולים כלכליים גם מנהיגים דרוזים באזור רמת-הגולן ובגליל המערבי לתמוך במאמצי המנדט הבריטי להביא לשיתוף פעולה מסוים עם היישוב. מרדכי שכביץ סיכם את השפעת הגורם הגיאוגרפי על התפתחות הקשר הדרוזי-יהודי באופן הבא:

לא כל הדרוזים שבמקומותינו היו אפוא ידידנו. [...] [אנשי עספא], דרך משל, מתוך קרבתם ליהודים וקשריהם עימם, ראו שעם היהודים ניתן לחיות. אחרים, שהיו מרוחקים יותר, פסחו על שתי הסעפים או אף עינו [עיינו] אותנו [12].

הפנייה של הדרוזים זכתה לקשב ולגיבוי של היישוב במהלך המרד הערבי בשל ההכרה של צמרת היישוב בנחיתות האסטרטגית מול האיום הערבי, בתלות בשלטונות המנדט ובשל הפתיחות לחשיבה יצירתית. הרצון להועיל לבריטים לייעל את פעולותיהם כדי למגר את האלימות של הצד הערבי אפשר מיצוי של היתרון של מנהיגי ואנשי השטח של היישוב, שהכירו מקרוב את המגוון האנושי של תושבי הארץ.

ההכרה הזאת התבססה על יכולת לזהות, להבין ולמנף את השסעים החברתיים בקרב המקומיים הלא יהודים לשם קידום יעדי היישוב [13].

בתחילה הוביל את המגעים אבא חושי [14], ובהמשך הוביל אותם פלמון, שנעזר בזייד, בשכביץ ובאמנון ינאי. רצח בני משפחותיהם של מנהיגי הדרוזים בפריפריה עלידי כנופיות ערביות (כנראה התארגנויות שפעלו בהכוונת יוסף סעיד אבו דורה, שהוביל בין היתר התקפה על עספא ב-28 בנובמבר 1938) הגביר את הצורך שלהם למצוא משענת וסיוע נגד האיום הערבי, והגביר את תלותם בשכניהם היהודים [15].

המרכזיות של התנכלות הערבים (במיוחד הרצח של שיח' חסן אחמד ח'ניפס, אביו של שיח' צאלח ח'ניפס משפרעם ושל חסן אבו רכן מעספא [16]) כמניע להידוק הקשרים בין שני המיעוטים ניכרת בחוברת הרשמית שהוצאה עלידי יד לבנים של העדה הדרוזית. בחוברת מפורטים הנימוקים להענקת עיטור לוחמי המדינה (על"ה) הניתן "למי שהיה חבר בארגונים צבאיים או בעלי אופי צבאי, מארגון השומר ועד לתקומת המדינה. [...] העיטור מעוצב כמנורה מסוגגנת, שבמרכזה להבה, הדומה גם לטיפת דם".

תמונה קבוצתית של מפקדים ואנשי קשר שהביאו לשותפות המבצעית הישראלית-דרוזית

שנת 1948 - מכפיל הכוח הדרוזי – משיתוף פעולה מבצעי חשאי לשותפות גלויה

החלטת החלוקה שהתקבלה ב־29 בנובמבר 1947 הגבירה את אי הוודאות בארץ, ועימה את חששות הדרוזים, בפרט אלה שהיו בקשר עם נציגי היישוב היהודי וגם שויכו על־פי תוכנית החלוקה למדינה היהודית. החלטת הסוכנות היהודית לשוב ולחדש את המגעים עם אנשי הקשר הדרוזים המוכרים והאמינים, שיח' ח'ניפס ושיח' אבו רכן, שהתקבלה בשלהי 1947-תחילת 1948, כנראה ביוזמתו של פלמון, הובילה לכך שנעשה מאמץ של היישוב היהודי לשמר את הניטרליות המסורתית של הדרוזים - המדיניות שנקטו רובם במהלך המרד הערבי, כולל מנהיגי "שלושת הבתים" בגוש המערבי [17]. פלמון התייחס להישג הזה במסמך שכתב בתחילת אוגוסט 1948, שבו הציג את המורכבות הפנים-דרוזית:

בתקופה שפעולות האיבה נשאו אופי של התפרצויות מקומיות שנתארגנו ונזונו ע"י קבוצה פרובוקטיבית קטנה [של דרוזים, אד"מ] שהיתה קשורה עם הועד הערבי העליון [...] בתקופה הזו הסקנו היהודים והדרוזים הנ"ל [שהיו בקשר עם פלמון ואנשיו - אד"מ], כי יש לדאוג שהדרוזים לא יגררו למעשים אלה וינקטו דרך הסתייגות. בהזדמנות של מות אחד הנכבדים בדלית אל־כרמל התאספו נכבדי הדרוזים מכל כפרי הארץ. ידידינו נצלו הזדמנות זאת וקיימו אסיפה בה דנו במהומות, והוחלט להסתייג מהשתתפות במהומות. [...] [כמובן שנהנינו במשך כל הזמן] ממקור בטוח של ידיעות והסברות [18].

הקרב הקשה שניטש בין כוחות ההגנה מחטיבת חי"ש (חיל שדה) כרמלי ובין גדוד דרוזי מצבא ההצלה בפיקודו של הקצין הדרוזי הלבנוני שכיב ואהב איים לפגוע בהבנות האלה ולהוביל לעימות עם הדרוזים בארץ.

הגדוד הדרוזי, שאורגן בסוריה באזור קטנא, התמקם בשפרעם והחל, לבקשת מפקד צבא ההצלה פוזי אלקאוקג'י (לאחר הכרעתו בקרב קיבוץ משמר העמק), להטריד באש את קיבוץ רמת יוחנן. תקרית האש הסלימה לרצף התנגשויות קשות באזור כפרי המוגרבים הושא ואלכסאיר, שבהם נלחמו כוחות ההגנה עם הגדוד הדרוזי, שהסתייע בדרוזים מקומיים [19].

בהתנגשויות האלה היו לשני הצדדים אבידות כבדות, והן הסתיימו בניצחון של חטיבת כרמלי. משך האירוע (12-16 באפריל 1948) והאבידות הכבדות של ההגנה (22 הרוגים, בהם אחיו של משה דיין, זוהר [זוריק] דיין) יצרו משבר אמון קשה בין מפקדי ההגנה, ובראשם מפקד חטיבת כרמלי, משה כרמל (זליצקי). אלה פקפקו ביכולות של אנשי הקישור היהודים לתאם את הפעילות עם הדרוזים בארץ וכן בכוונות של הדרוזים לעמוד בהתחייבות שלהם להימנע מלהתערב בליחמה הבין-קהילתית בין היישוב היהודי לכוחות הערבים.

הודות לתושייה רבה מצד מנהיגי הדרוזים בהובלתו של שיח' לביב, ובסיועם של פעילי השטח המנוסים ג'דעאן עמאשה וחליל קנטאר, שחבר לבן משפחתו צאלח קנטאר, ששירת כקצין בגדוד הדרוזי בשפרעם, ועל בסיס הקשר האמיץ עם חברם גיורא זייד גובשו בשני מפגשים (הראשון התקיים ב־20 באפריל בבית הקפה "פינת" בקריית עמל, והשני התקיים ב־5 במאי 1948 בביתו של שיח' ח'ניפס בשפרעם, שנמצא בשטח שהיה בשליטת צבא ההצלה [20]) (הבנות אי לחימה בין ההגנה ובין מפקד הגדוד וקציניו [21]).

יהושע (ג'ז) פלמון, איש חזון ושטח ומעצב המדיניות עם הדרוזים ב־1948. מתוך האינטרנט

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

ההבנות האלה הביאו בהמשך להסגתו ללבנון (סמוך לקרב מלכיה השני, שהתקיים ב-28-29 במאי 1948 [22]). ההישג המערכתי שכנע את מפקדי ההגנה, ובראשם את משה כרמל, בתועלת המבצעית של הקשרים עם הדרוזים [23], ותוך זמן קצר היו הישגים נוספים בגזרת הגליל המערבי סמוך להקמת המדינה (מבצע "בן עמי", שנערך ב-14-15 במאי 1948 [24]).

אירוע משמעותי בעיצוב היחסים בין הדרוזים למדינת ישראל התרחש כמה ימים לאחר כיבוש חיפה (21-22 באפריל), והוביל להרחבת הסיוע המבצעי הגלוי של הדרוזים לצה"ל. בפגישה חשאית, שהתקיימה בבית החולים "בתר" ברחוב פבזנר בהדר הכרמל שבחיפה, ושאותה יזם שיח' לביב אבו רכן [25], נועד אבא חושי עם מנהיגי עספיה ודאלית אל-כרמל. את הפגישה תיאם איש קשר, שיח' לביב, שהיה מוכר לחושי מתקופת המרד הערבי.

המנהיגים האלה חששו עדיין מלהצהיר בגלוי על שיתוף פעולה עם היישוב היהודי, ונקטו צעדי זהירות והסתרה בעת תנועתם למפגש, למשל, הם נסעו לחיפה דרך אזור יגור. לנוכח מראות נטישת הערבים את חיפה, הציגו מנהיגי שני הכפרים שכוחות ההגנה בחיפה יפרסו חסות על שני כפרי הדרוזים בכרמל. במהלך יוני הוקם ביוזמת שיח' אבו רכן, זייד ושכביץ, ובתמיכת מפקד העיר חיפה יעקב לובליני ("הדרי"), כוח דרוזי חמוש בעספיה [26].

מבצע "דקל" בפקודו של חיים לסקוב בגליל המערבי ("דקל א", 8-11 ביולי 1948), ובהמשך - הכיבוש המתואם של שפרעם (מבצע "אוסלו", 13-14 ביולי 1948), המחישו למפקדי צה"ל את הפוטנציאל הטמון בקשר המיוחד. לכך נוסף סיועו של שיח' ח'ניפס בכיבוש נצרת (מבצע "יער"), שתרם להישג המערכתי - דחיקת צבא ההצלה צפונה לעבר מרכז הגליל (קו טורעאן-כפר מנדא וצפונה).

מבצע "אוסלו" הוגדר על-ידי מח"ט 7, בן דונקלמן (בנימין בן-דוד), כ- Mock Battle (ביום קרב כדי שהערבים לא יחשדו שהדרוזים סייעו לצה"ל [27]). (הקרב, שנערך בפקודו של חיים לסקוב [28], מלמד על האמון הרב שהיה קיים בין אנשי הקשר משתי הקהילות, ומעיד על איכות הקשר. לסקוב, שלמד מניסיונו האישי על התרומה המבצעית של הדרוזים במבצע "דקל א", שבו הסתייע בשכביץ ובשיח' ג'בר כדי להשתלט במהירות על הכפרים כפר יאסיף ואבו סנאן) (במהלכו נשמר ביטחונם של הדרוזים גם בכפרים מעורבים [29]), (ביקש למצות שוב את היתרון המבצעי שהעניקו הדרוזים באזור עמק זבולון. זאת כדי למצוא שיטה תחבולנית לכיבוש ממערב.

הרעיון התחבולני של מבצע "אוסלו" היה מבוסס על הפתעה: התקפה על האגף הלא צפוי, שהיה המבוצר ביותר - הכניסה הראשית לעיר והאגף שפנה לעבר יישובי עמק זבולון. היתרון המבצעי של כוחות צה"ל היה הקשר החשאי עם הדרוזים בעיר בהובלתו של שיח' צאלח ח'ניפס (ובסיוע שיח' חסין סלים עליאן) שסייעו בגיבוש תמונת המודיעין לקראת המבצע (מיקום הכוחות ואמצעי הלחימה של האוי [30]).

אלה פעלו להרחקת כוחות ערביים מן העיר, ותיאמו עם כוח האבטחה הדרוזי שנותר בעיר (שהשתייך במקור לגדוד שכיב בפקודו של הקצין הדרוזי צאלח קנטאר [31]) (שהם יסתגרו בביתו

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

של שיח' ח'ניפס במהלך התקפת צה"ל. תיאום חשאי מקדים ואחרון בוצע בשטח שעות מעטות לפני ההתקפה.

ההתקפה המוצלחת נפתחה בהטלת כוחות מחטיבה 7 ומגדוד 21 מחטיבת כרמלי מאזור כפר עתא וקיבוץ יגור דרך פאתיה המערביות של העיר (שבה נמצאה השכונה הדרוזית). הכוחות התקדמו במהירות לתפיסת שטח המפתח בשפרעם – המבצר במרכז העיר [32]. תכנון המבצע בשיתוף עם הדרוזים בשפרעם סימל את האמון העמוק של מפקדי צה"ל (במיוחד של לסקוב) בתועלת המבצעית של השותפים הדרוזים ובחיוניות של אבטחתם במהלך ההתקפה, כפי שהודגש בפקודת המבצע:

טיהור מוחלט של אוסלו והתקשרות עם הדרוזים על ידי אנשי הש"י [הכוונה לזייד ולשכביץ - אד"מ]. [...] כללי - אין לירות על הדרוזים במשך התפתחות שלבים א', ב', ג' אלא אם כן תינתן פקודה מפורשת על ידי מטה זה. כמו כן [יישמרו] השטח ורכושם של הדרוזים [33].

רצף ההישגים לאחר הקמת מדינת ישראל האיץ את המעבר ממגעים מבצעיים סמויים, שאפיינו את הקשר בין היהודים והדרוזים במחצית הראשונה של 1948, לשותפות מבצעית גלויה בין שותפים נגד האיום הערבי המקומי (נאמני המפתי חג' אמין אל-חסיני) וכוחות צבא ההצלה. השותפות הזאת הובילה בהמשך לנקיטת מדיניות ייחודית כלפי הדרוזים בארץ ולהשתלבות חברתית מלאה במדינת ישראל. שותפות שהגיעה לשיא ב-24 אוגוסט - לאחר שראש אג"מ/מטכ"ל יגאל ידן [34] אישר את הקמת יחידת המיעוטים המטכ"לית של צה"ל (בפיקודו של טוביה לישנסקי), ובתוכה פלוגה של מתנדבים דרוזים (לצד פלוגות צ'רקסיות ובדוויות [35]).

היערכות צה"ל לכיבוש רמת תרשיחא הגבירה את האיום הפוטנציאלי שנשקף לכפרים הדרוזיים ירכא וג'ולס, שנמצאו בשטח ההפקר בין כוחות צה"ל לצבא ההצלה. הנוכחות הקרובה של כוחות צבא ההצלה ונאמני המופתי (שכללה התבססות של כוחות ערביים בכפרים דרוזיים, למשל, ביאנוח בשלהי יולי, ובפקיעין [36]), (כישלון צה"ל לכבוש את רכס תרשיחא-מעיליא [37], כינון הפסקת-אש (ההפוגה השנייה) והתייצבות פקחי האו"ם בגליל, שנשלחו לפקח על הפסקת-האש - כל אלה הגבירו את האיום הפוטנציאלי על שני הכפרים.

שטח ההפקר שנוצר בין קווי העמדות של צה"ל ובין צבא ההצלה היה לשטח חיוני לשני הכוחות - צה"ל ביקש להרחיק מזרחיה איום מיישובי החוף, ואילו צבא ההצלה ביקש להגדיל מערבה את מערכי ההגנה שלו מול התקפה פוטנציאלית של ישראל.

במתאר מבצעי באחד משלבי גיבוש תוכנית מבצע "חירם" (שכלל ביצוע ההתקפה ממערב) הוצע בספטמבר 1948 כי על גוד מחטיבה 7 יוטל לבצע כיבוש מתואם של יאנוח. התכנון והתיאומים בוצעו באמצעות משרד החוץ עבוד מפקד חטיבה 7 מול שיח' ג'בר, אך לא התממשו. השתנות המצב האסטרטגי והמצב המבצעי הובילה לכך שבמבצע "חירם" הוטלה המשימה על חטיבה 9 ("עודד").

אליה צורפה הפלוגה הדרוזית החדשה של יחידת המיעוטים המטכ"לית, שנשלחה לכבוש את יאנוח [38]. משימת הפלוגה הדרוזית נכשלה כתוצאה משרשרת של ליקויים פיקודיים ומבצעיים. בפעולה בפאתי הכפרים הדרוזיים יאנוח וג'ת נהרגו 12 מפקדים ולוחמים מן הפלוגה הדרוזית. כמו

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

כן נהרגו בפעולה רופאה היחידה ואחד משני סגני המפקד של היחידה. האירוע הטעון שנוי במחלוקת גם כיום [39].

המפקד אסף - חבר קיבוץ יגור - אשר העריך מאוד את "הזקן" [הלאל אבו עלי, אד"מ], לא יכול היה להשלים עם המציאות המרה הזאת [שנפגע הלאל]. הוא התרומם מעמדתו, ובלי להתחשב בסכנה רץ אל אבו עלי. ובאותו הרגע, ומאותו צלף אויב, חטף אסף כדור ישר בראשו. וכך, נפלו ביום ה-29 באוקטובר 1948 שני "אחים" וידידים בנפש, כשהם חבוקים בעפר מולדתם [41].

שני עשורים לאחר תקרית יאנוח, ולאחר קורבנות רבים של העדה הדרוזית שנפלו על הגנת המדינה, הציע סגן ראש הממשלה דאז, יגאל אלון, בהקדמה לספרו של מוסבאח חלבי מוטיב משותף אחר, אופטימי יותר, של "ברית חיים":

"ברית דמים" הוא שם הספר, שבין דפיו צרורים חייהם ומות גבורתם של חיילים ישראלים אמיצים, בני העדה הדרוזית. [...] אנו גאים בברית שנכרתה בין העדה הדרוזית לעם היהודי, שחזר למולדתו ההיסטורית, עם שבדומה לעדה הדרוזית, שוחר שלום הוא מטבעו ועלפי מסורתו העתיקה, אך כמוה הוא יודע להתייבב בשער כשמתנכלים לחייו ולקיומו. מדינת ישראל גאה ובוטחת בברית אשר כרתו - ברית דמים וברית חיים גם יחד [42].

ג'דעאן עמאשה מעספיא שמילא משימות חשאיות עבור שירות הידיעות (ש"י) של ההגנה, בין היתר הקמת המגע עם מפקדי גדוד שכיב והאב בשפרעם (אפריל, 1948). משמאלו, ג'ורא ז'יד משיח' אבריק, איש ש"י ערבי בכרמל-העמקים. באדיבות משפחת עמאשה

היחסים בין ההגנה ובין הדרוזים באזור הכרמל, עמק זבולון, הגליל התחתון והגליל המערבי, שהחלו בתקופת המרד הערבי נוצרו מתוך מצוקה משותפת, תרמו להרחקת איום וצמחו בהדרגה אך בנחישות הודות לאנשים שכנים שראו וחשו באופן דומה את השטח. הקשר הזה שהחל בשל אילוף, נמשך מתוך כבוד הדדי בין שכנים ומכרים בתקופת האי ודאות של קרבות 1948 באזור הגליל. התקופה הזאת העניקה את הביטחון ואת ההערכה ההדדיים העומדים בבסיס חיינו המשותפים במדינת ישראל.

מורשת אנשי החזון והמעשה, היהודים והדרוזים, בשנות ה-30 ובשנות ה-40 היא דוגמה ומופת לתעוזה, לנחישות וליכולת ביצוע שאפשרו למנף יחסי שכנות לשם עיצוב מרחב משותף מוגן ובטוח לשתי הקהילות בצפון הארץ. את המורשת הזאת ראוי שנכבד ונעריך, ובעיקר חשוב לטפח אותה - כפי שהדגיש עוד ב-1956 נשיא המדינה יצחק בן-צבי:

יש לציין את יחסם הידידותי של הדרוזים למלחמת העצמאות שלנו. [...] בזאת הראו את נאמנותם לישראל ולמדינה, נאמנות הראויה לעידוד. כן ראינו את ידידותם בעוספיה, בשפרעם ובירכא, ובייחוד בבית ג'ן. אנשי בית ג'ן גירשו את קאוקג'י מהכפר. אמנם היו כפרים שפקפקו - אולם אף אלה נוספו לזמךמה על שונאינו, הצטרפו לבסוף לאותם שעמדו על צדנו [אלה שעמדו לצידנו]. יש להחשיב ידידות זו, אשר שרשיה יונקים ממסורת עתיקה וממסיבות גורל דומות. ראויה וזכאית היא לטיפול מיוחד ולחיזוק הקשרים ההיסטוריים. כן יש ללמוד מהם, כיצד ידעה אומה קטנה זו להילחם במסירות באויביה המתנקשים בה ורוצים ברעתה, וכיצד ידעה להעריך את ידידה דורשי טובתה - ואל היא לקח זה קל בעינינו[43].

התמורה שחלה ביחסי הדרוזים עם מדינת ישראל, במיוחד בחודשים שבהם שררה אי ודאות במחצית הראשונה של 1948, הובלה על-ידי חבורה מצומצמת של אנשי חזון ומעש דרוזים ושותפיהם היהודים. הבולטים בקרב הדרוזים היו המנהיגים מהפריפריה הדרוזית, ובראשם שיח' לביב אבו רכן מעספיה וצאלח ח'ניפס משפרעם.

בדברים שנשא לזכרו של חבר הכנסת שיח' צאלח ח'ניפס באפריל 2002 התייחס יושבראש הכנסת אברהם בורג לתרומתו בהנחת היסודות לשותפות היהודית-דרוזית בישראל ולתפקיד המרכזי שהיה לו בעידוד ההתנדבות לשירות בצה"ל:

השיח' סאלח חניפס, שיח' סאלח, נמנה עם מניחי היסוד לברית החיים בין העדות שלנו, ברית שנשזרה בין הדרוזים ליהודים בארץ, ומלאכתה עוד לא נשלמה. ברית חיים זו היא צוואתו לנו, היא היהלום שבכתר פעילותו הציבורית הברוכה, רבת השנים. [...] תמיד נזכור לו [...] את השותפות האמיצה נוכח המקטרגים, נוכח המבקרים, נוכח התוהים במחנה עצמו ובקרב תושבי ישראל דאז. הוא לא ירא, הוא לא חת, הוא עמד על שלו ועשה נכון למען עמו ועדתו. [...] הוא ייזכר בקרבנו כאחד מאדריכלי הברית בין הדרוזים ליהודים וכאוהב אדם[44].

התמונה הימנית: ביקור ראש הממשלה דוד בן-גוריון בגליל המערבי, מלווה בבכירי העדה הדרוזית, בשנות ה־50. מימין לשמאל: קצין צה"ל, שיח' לביב, שיח' אמין טריף ושיח' ג'בר דאהש מעדי. התמונה השמאלית: ביקור מפקד מטה חזית הצפון ביחידת המיעוטים, אוקטובר 1948. מימין לשמאל: מפקד יחידת המיעוטים, רס"ן טוביה ליזנסקי, סגן למבצעים, סרן יונתן (יונץ) אברמזון (שנהרג במבצע "חירס"), קצין צה"ל, מפקד חזית הצפון, אלוף משה כרמל, שני קציני צה"ל

[1] המאמר הוא תמצית של מחקר מקיף על התפתחות היחסים בין הדרוזים ליישוב, ובהמשך – ביניהם למדינת ישראל ב־1948. זו הייתה תקופה מכריעה של השתנות והסתגלות שעיצבה את החיים המשותפים שלנו בארץ. נוסף על סריקת ארכיונים, ספרי זיכרונות, תמונות וסרורים בשטח סייעו לי בסבלנות רבים מבני העדה הדרוזית בהבנת "מעבר למה שנכתב", בהם ד"ר רג'א פרג' מיאנוח, ד"ר אמיר ח'ניפס ומר פרג' ח'ניפס מפרעם, ד"ר ג'בר אבו רכן, גב' גדיר מקלדה קנטאר וסא"ל (מ"ל) סאפי עמאשה מעספיה, סא"ל (מ"ל) מנצור מעדי מירכא, תא"ל ד"ר עלא אבו רכן וגם החבר כנסת לשעבר ויר"ד לבנים של העדה הדרוזית, אמל נצר אלדין וכן אל"ם (מ"ל) ג'דעאן עבאס מפקיעין. כל הניתוח והמסקנות על אחריותי בלבד.

[2] המגעים האלה התבססו על קשרים מוקדמים יותר שהחלו להתפתח בשנות ה־30 שיזם יצחק בן-צבי ושאליו הצטרפו בהמשך דב הוז ואבא חושי, ומומשו באמצעות אנשי שטח, בהם אהרן חיים כהן שטיפחו קשרים עם הדרוזים (ועודדו את מה שכונה לימים "ברית הפריפריות").

[3] שיח' לביב אבו רכן היה חבר כנסת בכנסת הרביעית (1959-1961), ראש מועצה ושופט דתי; מקבלי על"ה (עיטור לוחמי המדינה): בני העדה הדרוזית, אסיה, דאלית אלכרמל, 2017, עמ' 20, 68. משפחת אבו רכן בחרה עוד בתחילת שנות ה־30 לקשור את גורלה עם היהודים. הקשר נוצר בתחילה עם קיבוץ יגור, והובילו אותו שיח' חסן אבו רכן ונח יגורי.

[4] שיח' צאלח ח'ניפס היה חבר בכנסת השנייה ובכנסת השלישית (1951-1959). בהמשך עמד בראש ועדת סולחה ארצית.

[5] על"ה, עמ' 42-43.

[6] על"ה, עמ' 88. ג'דעאן עמאשה הצטרף לכוחות הבריטיים במרד הערבי, ונלחם נגד הקבוצות החמושות הערביות. בהמשך גויס עלידי גיורא זייד לש"י.

[7] שיח' ג'בר דאהש מעדי היה חבר כנסת מהכנסת השנייה עד הכנסת השביעית (1951-1977) וגם כיהן כסגן שר (1977-1969).

[8] יהושע (ג'וש) פלמון פעל בשנות המלחמה במסגרת המחלקה הסורית (מסתערבים), ובהמשך הצטרף למחלקה המדינית של הסוכנות היהודית שבה התמנה ליועץ בכיר לענייני ערבים. פלמון שימש ראש המחלקה הערבית באגף החקר שבמשרד החוץ לאחר הקמת המדינה, והיה ממובילי גיבוש המדיניות של ישראל כלפי הדרוזים בארץ.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

[9] הפעולה שביצעו אז אנשי הקשר מטעם המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית והמטכ"ל מכונה בז'רגון המקצועי "קישור מבצעי" (Operational Liaison) "זו אמנות ייחודית שגם כיום מבוצעת עלידי צה"ל בשיתוף פעולה ובשקיפות עם משרד החוץ באמצעות יחידת קשרי החוץ (קש"ח) של צה"ל המופעלת עלידי המטכ"ל לניהול המגעים עם שותפים אזוריים ובין-לאומיים הנמצאים מעבר לגבול (או סמוכים לקו המגע) לשם קידום יעדים ואינטרסים משותפים ולשיפור האפקטיביות המבצעית של צה"ל.

[10] רג'א פרז, 'הקשרים בין הדרוזים והיהודים עד 1948, מחול הדפסות ופרסום, יאנוח, 2002, עמ' 60-61; Matthew Hughes, "Palestinian Collaboration with the British: The Peace Bands and the Arab Revolt in Palestine, *Journal of Contemporary History*, May 19, 2015, p. 299 (פרט לדרוזים בשפרעם); יגאל אייל, האנתיפאדה הראשונה: דיכוי המרד הערבי עלידי הצבא הבריטי בארץ-ישראל - 1939-1936, מערכות, תל-אביב, 1998, עמ' 213, 305 (על השתתפות דרוזים מסוריה ומלבנון במרד) ועמ' 465 וגם 503 (על סיוע של דרוזים מיישובי הכרמל ושפרעם נגד כנופיות הערבים ועל סיוע של הבריטים לדרוזים בשפרעם).

[11] קיימים חומרים ממקורות שונים וכמה מחקרים על שיתוף הפעולה המבצעי-מודיעיני של נציגי היישוב עם כוחות צבא בריטיים בארץ נגד האיום הערבי וגם על פעילות עצמאית מקומית. הדרוזים שולבו בפעילות המשותפת עם הבריטים וגם בפעילות העצמאית. בהקשר הזה ראו: יואב גלבר, שורשי החבלות: המודיעין ביישוב 1918-1947, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב, 1992, עמ' 162-175, 237-242; עזרא דנין, תעודות ודמויות מגנזי הכנופיות הערביות במאורעות 1936-1939, מאגנס, ירושלים, 1981, עמ' 135-146; דוד קורן, קשר נאמן, ה"הגנה" והדרוזים, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב, 1991, עמ' 36-41; על"ה, 2017, עמ' 86. על ג'דעאן עמאשה (שכונה Scarface) שהתגייס למשטרת המנדט ופעל נגד הכנופיות הערביות שאותן הכיר היטב; אייל, 1998, עמ' 425-427.

[12] מרדכי שכביץ, לפאתי מזרח ובלבב פנימה: בית שכביץ ומדליה, גדרות, קריית ביאליק, 1992, עמ' 278.

[13] אסא לפן, "הש"י - שירות הידיעות של ה'הגנה'", צבי עופר ואבי קובר (עורכים), מודיעין וביטחון לאומי, מערכות, תל-אביב, עמ' 95. בעניין האוריינטציה של אנשי הש"י שפעלו בשטח בתקופת המנדט כתב לפן: "ידיעות צבאיות גרידא, במובן הטכני של המלה, אינן מאפשרות הערכה נכונה של כוחו וכושרו של האויב, ואינן מספיקות לתכנון פעולות. שכן, לפחות בארץ, לא היה לנו עניין עם אויב סדיר מאורגן ביחידות צבאיות אלא עם קבוצות אזרחיות למחצה שערך וכושר פעולתן היה קשור קשר בל ינתק עם המציאות המדינית והכלכלית של הערבים".

[14] שמעון אביבי, "הדרוזים הופכים לנשק הסודי של מלחמת העצמאות", מבט מ"מ, גיליון 81 (יולי 2018); פרז, 2002, עמ' 87-91; צדוק אשל, אבא חושי - איש חיפה, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב, 2002, עמ' 92.

[15] פרז, 2002, עמ' 61-73.

[16] על"ה, 2017, עמ' 68.

[17] פרז, עמ' 205; "פגישה עם שייך סאלח אחניפוס משפרעם", "הארכיון הציוני המרכזי", 23 בינואר 1948.

[18] "פעולותינו בין הדרוזים", דוח פלמון, הארכיון לתולדות ההגנה, 5.8.1948, 105/195-85, עמ' 1.

[19] מועדי חוסאם, "קרבות רמת יוחנן (הושה וכסאיר), 12-16 באפריל 1948 - עיון היסטורי ובחינה טקטית", בתוך: יגאל אייל ואלי מיכלסון (עורכים), (יסודות: כתב עת של המחלקה להיסטוריה בצה"ל - גיליון 1, לחימה, למידה והפקת לקחים, 2019) עמ' 58. יש לציין ששיח' ג'בר דאהש מעדי סייע ללוחמי גדוד שכיב בקרב ברמת יוחנן. באנדרטה בשפרעם (שכונת הדרוזים) רשומים שמותיהם של 44 הרוגי הקרב הדרוזים, לרבות הנופלים בני שפרעם.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

[20] משה דיין השתתף בפגישה בקריית עמל (אף שישב שבעה על אחיו "זוריק"). בפגישה השנייה, שהתקיימה במאי (לאחר כיבוש חיפה) ושבה השתתף שכיב, הוביל את המשלחת הישראלית יהושע פלמון. את הדרך לפגישה הוביל יצחק כתר, מפקד האזור וחבר קיבוץ רמת יוחנן.

[21] לפני הקרב התקיימו מגעים עם שכיב באמצעות דרוזים מעספיה, כנראה שיח' לביב. ואולם בשל הלחץ של קאוק'גי, בשל הרצון של מפקדי הגדוד הזוטרים להילחם, ובעיקר בשל מחויבותו של שכיב למטה הליגה הערבית הוא אישר הטרדה באש של רמת יוחנן, שהובילה להסלמה. בהקשר הזה ראו: דוח פלמון, עמ' 1; דוד בן-גוריון (עורכים): גרשון ריבלין וד"ר אלחנן אורן, (יומן המלחמה - מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב, 1982, עמ' 32. הפרקטיקה של הרחקת איומים באמצעות תשלום לקבוצה חמושה הייתה קיימת עוד בתקופת המרד הערבי ("חבורות השלום"); ראו בהקשר הזה את התייחסותו של בן-גוריון מ־30 במרס 1948 להצעתו של יוסף פיין (אבא חושי) להרחיק איום דרוזי חיצוני באזור הגליל העליון באמצעות מימון הקבוצה החמושה; יהושע (ג'וש) פלמון, "להיכנס לעורו של היריב - מבט מזווית אישית", בתוך, מודיעין וביטחון לאומי, עמ' 281-282. לדברי פלמון, הפנייה הראשונית לשכיב ואהב נעשתה על-ידי דרוזים מהכרמל ומשפרעם שהבהירו לו שאין איום מצד היהודים על הדרוזים ושנוכחותו עלולה לסכן אותם.

[22] גיא מעיין וראובן ארליך, "מתודה אינטגרטיבית לחקר מלחמת 1948 - המקרה של קרבות מאלכיה (מאי-יוני 1948, "היסטוריה, חוברת 6 (אב תש"ט), עמ' 112-115.

[23] צדוק אשל, חטיבת כרמלי במלחמת הקוממיות, מערכות, תל-אביב, תשל"ג, עמ' 178.

[24] המבצע נקרא קודם מבצע "אהוד" ושמו הוחלף למבצע "בן עמי" על שם בן עמי פכטר, מפקד גדוד 21 בחטיבת כרמלי, שנהרג בשיירת יחיעם. תרומה נוספת של שיח' ח'ניפס לאפקטיביות המבצעית של צה"ל הייתה סיועו בהשתלטות על משטרת כפר עתא (אם סלסל), שהייתה אמורה על-פי תוכנית החלוקה להימסר לערבים. שיח' ח'ניפס שכנע את שכיב שלא לפעול, כשם ששכנעו לא להיענות לבקשות של עכו הערבית לסייע בהגנת העיר. בהקשר הזה ראו: מוסטפא עבאסי, "הקרב על עכו במלחמת 1948, "עלי זית וחרב, כרך יא, המרכז לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי, ירושלים, תשע"א, עמ' 215-219.

[25] שיח' לביב היה מוכר לאבא חושי ממגעייהם בתקופת המרד הערבי.

[26] שכביץ, 1992, עמ' 83.

[27] Ben Dunkelman, *Dual Allegiance: An Autobiography*, Goodread Biographies, Halifax, 1976, pp. 258-260. דונקלמן תיאר בספרו אירוע שבו הוא מאשים בבגידה את קצין המבצעים של חטיבה 7 פיטר וולף ריבק, קצין בריטי יהודי. לטענתו ריבק שיבש בכוונה את התוכנית הארטילרית - במקום לכוון את הארטילריה מעבר לשכונה הדרוזית (מזרחית למבצר) רשם פיטר בפקודה לכוון אותה על השכונה הדרוזית (מערבית למבצר). בדיקה מקיפה בארכיון צה"ל (ובהתבסס על משפט שנערך לקצין היהודי באוגוסט 1948) מעלה שמדובר בטעות אנוש (בלחץ הזמן ותנאי העבודה). החומרים אינם תומכים בהיותו של פיטר מרגל בריטי (כפי שנטען לא פעם).

[28] סיכום שכתב רא"ל חיים לסקוב על מבצע "דקל", "ארכיון צה"ל ומעלה"ט. 1970/1046/56, בסיכום הוא התייחס בפירוט לתרומה של הדרוזים להצלחת מבצע "דקל א" (כיבוש הכפרים הערביים בשיפולי רמת תרשיחא), מבצע "אוסלו" (כיבוש שפרעם) וגם מבצע "יער" (כיבוש נצרת), שבו תרם השיח' ח'ניפס לאבטחת המרחב (באמצעות גיוס בדווים) בהעברת מודיעין מבצעי קריטי בנוגע להיעדר מכשולים בציר משפרעם לעיר נצרת. בסיכום המפורט מוזכרים כמה פעמים שיח' צאלח ח'ניפס וגם שיח' ג'בר דאהש מעדי (תוך התייחסות להבדלים בין גישתו של שיח' ח'ניפס ובין זו של שיח' ג'בר).

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

[29] ארכיון צה"ל ומעלהב"ט. 1975/922/550, פקודת מבצע "דקל" של מטה חטיבה 7 נכתבה באנגלית משום שדונקלמן לא ידע עברית "All Druze villages east of those at present occupied are a liaison base and no offensive action to be taken unless otherwise ordered - in particular, KFAR YASIF, JULIS, YRKA".

[30] ידיעות על "אוסלו", מטה קרבי חטיבה 7, ארכיון צה"ל ומעלהב"ט. 13.7.1948, 1949/7249/198, רוב המודיעין המבצעי להתקפה על שפרעם סופק עלידי הדרוזים, ונמסר לזייד ושכביץ. בהקשר הזה ראו: שם, 1949/7249/295, 12.7.1948. עדותו של דרוזי משפרעם, בן 28, נשוי ואב לשלושה בנים. הנייר בחתימת גיורא (זייד - אד"מ).

[31] עלי"ה, 2017, עמ' 89-90. בהמשך רוב הכוחות הדרוזיים שנותרו בארץ מגודד שכיב בראשות צאלח קנטאר התנדבו לשרת בצה"ל - ביחידת המיעוטים המטכ"לית; יהודה עזריאלי וג'בר אבו רוקן, אחווה שעמדה במבחן, ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים, 1989, 90-91; עלי"ה, 2017, עמ' 74.

[32] פקודת מבצע "אוסלו" (למבצע "דקל"), 13.7.1948. מטה קדמי חטיבה, ארכיון צה"ל ומעלהב"ט; 1949/7249/115, וכן: שם, פקודת מבצע "אוסלו" (חלק ב'), 14.7.1948.

[33] פקודת מבצע "אוסלו".

[34] בעידוד פלמון וזייד ובגיבויים של שיח' צאלח ח'ניפס ושיח' לביב אבו רכן.

[35] יחידת המיעוטים, ארכיון צה"ל ומעלהב"ט. 24.8.1948, 1950/2289/339,

[36] ידיעות מן הגליל המערבי, ארכיון לתולדות ההגנה. 3.8.1948, 105/131-62,

תאריך הדיווח מלמד על כך שהידיעה שנכתבה עלידי "ישעיהו" (שם הקוד של חיים אורבך) מקורה באחת הפגישות שנערכו עם שיח' מרזוק מעדי ב'28-29 ביולי שנועדו לקדם סיוע של צה"ל להגנת יאנוח; ריאיון עם אל"ם (מיל) ג'דעאן עבאס, פקיעין, 13.3.2020.

[37] אשל, תשל"ג, עמ' 222-223.

[38] פלוגה צ'רקסית מהיחידה צורפה לחטיבה 7 שפעלה בגזרה המזרחית מצפת. הצ'רקסים התבקשו לסייע בחבירת כוחות צה"ל לכפר הצ'רקסי ריחאניה הנמצא מצפון לצפת. משימה זו הייתה דומה לזו שהוטלה על הפלוגה הדרוזית מול יאנוח.

[39] האירוע המורכב והטרגי נהפך לנושא שהוסיף לפילוג בעדה הדרוזית, ולאחר מאמצים גדולים נערך טקס סולחה במחנה יחידת המיעוטים של צה"ל (מחנה נשר) ביולי 1949 בין המשפחות השכולות ונציגי יאנוח וג'ת. במחקר שערכתי התברר, כי התקרית המצערת בפאתי יאנוח-ג'ת אירעה כתוצאה מתקלת תיאום, ומקורה בכישלון פיקודי ומבצעי. אין עדויות תומכות ראשוניות, להוציא הערכות והשערות, למזימה (קונספירציה). עם זאת, האירוע הטביע את חותמו על משתתפיו הדרוזים מהפלוגה ומשני הכפרים ועל המפקדים היהודים. בהקשר הזה ראו, למשל, התייחסות בספר הילדים איש ושמו אריה מאת יונה טפר (ספרית פועלים, בני ברק, 2017) שנכתב לזכרו של סא"ל אריה עמית (טפר) מקיבוץ יגור. טפר השתתף בקרב יאנוח כסגן המפקד הטרי של הפלוגה הדרוזית וגרסתו על האירועים הושפעה מחוויותיו בקרב, במיוחד תחושת האובדן של שני קצינים מיגור שנהרגו בעת שירותם ביחידת המיעוטים - סגן אסף כץ וסגן בצלאל סיני (סוינר). בספר מופיעה מעין צוואה המבטאת את השפעת האובדן עליו (עמ' 5).

[40] ספר החללים הדרוזים, מרכז יד לבנים הדרוזים, דלית אל-כרמל, 2003, עמ' 13.

[41] מוסבאח חלבי, ברית דמים: פרשיות חייהם ומותם של החללים הדרוזים שנפלו במערכות ישראל, אותפז, תל אביב, 1970, עמ' 25.

[42] שם, עמ' 5.

[43] הדרוזים בישראל, תיק יצחק בן-צבי, ארכיון המדינה, פ-5 / 1975. 28.6.1956. יצחק בן-צבי, "הדרוזים בישראל, "שנתון דבר" (תשי"ז, 1956), עמ' 473; בנוגע לגירוש הדרוזים את קאוקג'י מן הכפר הדרוזי בית ג'ן ראו: דוח פלמון, עמ' 2.

[44] הישיבה המאתיים-ושבע של הכנסת החמש-עשרה, יום שני, י"ז באייר התשס"ב, הכנסת, ירושלים, 29 באפריל 2002.

קריאת הפרוטוקול של הישיבה בענייני שם מלמדת עד כמה תפיסות שהתגבשו על בסיס ניסיון צבאי קודם, שהיה משמעותי להנהגה ולציבור, הן חיונית, אבל גם אם הניסיון הזה היה מוצלח, הוא עלול להוות משקולת מבחינה תודעתית על רגלי ההנהגה והפיקוד צבאי. הדבר הנכון הוא להיפטר מההנחה שניתן להסתפק בניסיון הקודם ולהניח שהעימות הבא יהיה שונה לחלוטין

תא"ל (מיל') ד"ר דב תמרי, לשעבר קמנ"ר ומפקד המכללה לפו"ם

המאמר הזה עוסק בקושי של ההנהגה המדינית ושל ההנהגה הצבאית לברר את המציאות המתהווה וביכולת לשנות בעת משבר את כיווני הפעולה - גם אם המשבר שפרץ לא היה הפתעה. מחקרים רבים עוסקים בחשיבה של הנהגות בסביבה ובתנאים של הפתעה, במיוחד במאה ה-20. נראה שהיו, ועדיין יש, שפע של מקרים של משבר חשיבתי גם כאלה שבהם ההנהגה הלאומית וההנהגה הצבאית לא הופתעו, ובכל זאת ההנהגות מתקשות להתמודד חשיבתית עם המציאות המתהווה מול עיניהן. בחרתי כמקרה מבחן את "הישיבה בענייני שם" [1], "שהייתה מעין סמינר חשיבתי שקיימה הנהגת היישוב היהודי בארץ-ישראל ב-1-2 בינואר 1948, חודש לאחר החלטת האו"ם על חלוקת ארץ-ישראל לשתי מדינות - יהודית וערבית.

הפוטנציאל של היישוב היהודי עם פרוץ מלחמת האזרחים בארץ-ישראל

באפריל 1936 פרץ מרד של ערביי ארץ-ישראל נגד השלטון הבריטי ונגד היישוב היהודי. במרד שנמשך עד שלהי 1939 נהרגו כ-5,000 ערבים, כ-400 יהודים וכ-150 בריטים. זו הייתה מלחמה מקומית שאותה כינתה הנהגת היישוב מאורעות, ולא מלחמה, משתי סיבות. האחת - בתודעה של ההנהגה המדינית וההנהגה הצבאית המושג מלחמה נקשר לעימות בין עמים ומדינות שלהם יש צבאות. לא זה היה מצב הדברים בארץ-ישראל, שהייתה תחת שליטת בריטניה. הסיבה השנייה - ליישוב היה עדיף להתייחס למצב כאל מאורעות ולא כאל מלחמה בשל החשש שממשלת בריטניה תשקול מחדש את

מדיניותה בנוגע לשני הלאומים היריבים בארץ אחת, ותשנה את מחויבותה כלפי היישוב היהודי - דבר שאכן קרה כאשר פורסם "הספר הלבן" ב-1939, אשר הגביל מאוד את הגירת היהודים לארץ ישראל ואת רכישת הקרקעות בה.

מטווח בנשק בפלמ"ח, מחנה אימון ראשון של פלוגה ב'

בקרב הנהגת היישוב היהודי והנהגת ארגון ההגנה, המאורעות - בעת התרחשותם ומיד לאחר מכן - הביאו לשינוי ערכים כללי בנוגע להגנת היישוב. הפיקוד והאחריות על הביטחון היו נתונים בידי המפקדה הארצית של ההגנה. המפקדה הארצית (מ"א) לא הייתה מפקדה במובן המקובל בימינו. זו הייתה ועדה פריטטית שהוקמה ב-1931, ובה היו שלושה נציגים של הסתדרות העובדים הכללית ושלושה נציגים של החוגים האזרחיים. זו הייתה כפופה למרות של הסוכנות היהודית ושל הוועד הלאומי בארץ-ישראל. כך הונח היסוד לכפיפות של ההגנה כארגון פרה-מיליטרי למרות הציבורית והפוליטית של המוסדות הנבחרים, שייצגו את חלק הארי של היישוב היהודי. באופן לא פורמלי המפקדה הארצית הייתה כפופה למפלגות פוליטיות באמצעות נציגיהן בוועדה. לפיכך, המחלוקות הפוליטיות והחברתיות ביישוב באו לידי ביטוי גם בוועדה הזאת.

עם הזמן החלו לצמוח בחסות המפקדה הארצית גופי מטה שטיפלו בתקציבים; ברכש הנשק, בייצור ובאחסונו; בקורסי מפקדים זוטרים; ובשיטות התבצרות והגנה עצמית של יישובים. אפילו הוקמה ועדה טכנית, כך היא כונתה, שאמורה הייתה לשמש למטה כללי. הארץ חולקה לגלילות, לחבלים ולגושים, שלהם היו מפקדים מקומיים.

בעקבות המאורעות הוקם מטה כללי להגנה, שהחל לפעול ב-1940, ובראשו הועמד ראש מטה. חברי ההגנה חולקו לשלוש זרועות ארגוניות. הראשונה הייתה חיל שדה (חי"ש) - כוח טריטוריאלי שיועד לפעול מחוץ ליישובים ולערים. הזרוע השנייה הייתה חיל המשמר (חי"ם) שיועד להגנה מקומית על כל הערים והיישובים. הזרוע השלישית הייתה פלוגות מחץ סדירות (הפלמ"ח), והקמתה החלה רק במאי 1941. ייעודו של הפלמ"ח היה לשמש עתודה ארצית שאינה כפופה למקום ולטריטוריה

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

מסוימים. לפלמ"ח הייתה מפקדה משלו, והוא קיים אימונים אינטנסיביים, שהיו מתקדמים ביחס לאותה תקופה. המטה הכללי, מפקדי הזרועות, מפקדי הערים והיישובים ומפקדים בפלמ"ח הביאו לגיבוש קאדר פיקודי בכל הרמות. חלק מהם היו ותיקי מלחמת העולם הראשונה; חלקם בוגרי שיתוף הפעולה עם הצבא והמשטרה הבריטיים בתקופת המאורעות; וחלקם היו מפקדים זוטרים יהודים שלחמו הצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה.

ערב החלטת האו"ם על חלוקת ארץ ישראל למדינה יהודית ולמדינה ערבית מנה ארגון ההגנה 65,000 חברים וחברות רשומים - רובם קיבלו אימון צבאי אלמנטרי. הפלמ"ח מנה יותר מ-2,000 מגויסים סדירים וכ-1,000 אנשי מילואים שסיימו את חובתם [2]. תוכניות ההגנה קבעו כוח המונה 5,000 מגויסים סדירים בפלמ"ח, אבל הכוח לא הגיע להיקף כזה בשל חוסר תקציב, היעדר גיוס חובה והיענות חלקית של היישוב.

תפיסות הפעלת הכוח הצבאי במקרה של עימות מזוין

בתשע השנים שעברו בין המאורעות למלחמת האזרחים [3] בארץ ישראל שהחלה ב-30 בנובמבר 1947, התפתחה בהדרגה תפיסת הפעלת הכוח היהודי במסגרת ההגנה. בניין הכוח והפעלתו הותאמו לאיומים, בראש ובראשונה לאפשרות של התחדשות המאורעות עלידי ערביי ארץ ישראל. ההנחה הייתה שהמאורעות יהיו קשים יותר, שתחול עליית מדרגה ביכולות של הערבים, בין היתר בשל התמיכה והסיוע שיקבלו ממדינות ערב. רק ב-1947 החלה להתגבש הערכה שייתכן שתפתח מלחמה בעקבות התחדשות המאורעות, שבה ישתתפו מדינות ערב. יש לציין שבמלחמת העולם, בעת המערכות במדבר המערבי, בלוב ובמצרים וחדירת כוחות גרמניים ואיטלקיים ללבנון ולסוריה, שהיו בשליטת משטר וישי הצרפתי, התעורר חשש שהצבא הגרמני והצבא האיטלקי יגיעו לארץ ישראל. החששות האלה האיצו את הקמת הפלמ"ח ואת גיבוש תפיסות הפעלת הכוח.

היו שתי תפיסות בנוגע לדרך של הפעלת הכוח. האחת - הקמת כוח צבאי מאורגן במסגרות צבאיות מובהקות. התפיסה השנייה - מאבק עממי פרטיזני של לוחמה זעירה. בין התפיסות הללו שרר מתח, אבל הן לא ביטלו זו את זו. שתיהן הביאו בחשבון שהמאבק יתנהל תחת נוכחות בריטית ושלא ברור מה יהיה חלקם של הצבא והמשטרה הבריטיים.

בחינה כוללת של הכוח היהודי ושל דרך הפעלתו מלמדת על כך שהתפיסה השלטת הייתה מגננה סטטית על הערים והיישובים. על-פי התפיסה הזאת, כאשר יגויס החי"ש, הוא יפעל מחוץ לערים וליישובים, והפלמ"ח כעתודה ייזום התקפות בחזית ובעומק מרחבי האויב. מבנה הכוח שעוצב אז נותר בצה"ל עד היום - כוח סדיר קטן יחסית, המוכן לפעולה מיידית, וכוחות מילואים סוג א' וסוג ב', שאותם יהיה צורך לגייס, לצייד ולאמן - פעולות הדורשות זמן. עד שהכוחות האלה יהיו מוכנים לחימה יחפה הפלמ"ח על הגיוס החלקי והכללי.

לאחר חשיבה אינטנסיבית למדי הבינה הנהגת ההגנה שבתפיסה הזאת קיימת סתירה פנימית קשה: אם הפלמ"ח הוא עתודה כללית לפעולה יזומה או תגובתית, והוא הכוח המאורגן הזמין היחיד, הוא יישאב למגננה על המרחב היהודי המבותר למדי, יתפצל ולא יוכל לפעול כעתודה כללית.

את הסתירה שבין הפוטנציאל הגדול של היישוב ובין יכולת הפעולה שלו היטיב לתאר ראש המפקדה הארצית (הרמ"א) ישראל גלילי בדיון שהתקיים בוועדת הביטחון ב־19 בנובמבר 1947:

הגענו לכלל הכרה שהכוח המגויס שלנו, אותו הכוח המגויס ברציפות עשרים וארבע שעות ביממה, שאפשר להטילו לכל מקום בכל שעת צורך, שזה אינו מספיק. [...] אם עמדנו בפני מתיחות כמו שעמדנו בחודשים האחרונים, כוח זה מועסק על ידי כך שנישלח לכמה וכמה מקומות לצורכי תגבורת, הפסדנו את הרזרבה הארצית, ואי אפשר לבנות כל מוכנות הגנה בלי רזרבה ארצית, שיכולה לחוש בכל שעת צורך לכל מקום תורפה [4].

כך החל הדיון בסוגיית הזמן הדרוש לגיוס כללי של הפוטנציאל הצבאי - דיון שנמשך בישראל וגבר לאחר מלחמת יום הכיפורים. זה בדיוק מה שקרה מיד עם תחילת מלחמת האזרחים בארץ ישראל - לא הייתה עתודה כללית שאפשרה חופש החלטה ופעולה. הבעיה החריפה משום שהתחבורה בתחומי היישוב היהודי, שישב מהגליל העליון עד הנגב הצפוני, נפגעה מאוד. ואולם, הנהגת היישוב לא הבינה מיד עד כמה אקוטית בעיית התחבורה משום שסברה שהשלטון הבריטי יבטיח תחבורה לכל הצדדים - כפי שעשה במאורעות בעבר, ולא כך קרה. לפיכך, הקושי הגדול ביותר של היישוב המאורגן ושל ההגנה, שהשפיע מאוד על מלחמת העצמאות בתחילתה, שהייתה מלחמת אזרחים, היה הקושי החברתי והכלכלי להחזיק גרעין כוח מגויס סדיר פעיל בהיקף ובאיכות שיאפשרו יוזמה מיד עם תחילת מלחמה. עד תחילת מלחמת האזרחים ההישגים של חיל השדה המבוסס על כוחות מילואים היו מעטים.

אימון כיתה של הח"ש בחולון

אפשרות למאבק מזוין - הצעות לבניין הכוח ולהפעלתו

באמצע 1947 החל תכנון לקראת האפשרות שבא"ם תתקבל החלטה על הקמת שתי מדינות - מדינה יהודית וערבית - בפלשתינה-ארץ ישראל. פעילות תכנונית של המטכ"ל החלה כבר בתחילת שנות ה־40:

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

- תוכנית א', מאי 1941 - נועדה להתמודד עם מרד ערבי בארץ־ישראל בעקבות חדירת כוחות גרמניים למזרח־התיכון. התוכנית לא עסקה בהקמת צבא אלא בהגנת היישוב בזמן הקרוב ביותר. לא הייתה בה התייחסות לעתיד הרחוק יותר ולבניית הכוחות והאמצעים. תוכנית א' הייתה אחת מכמה תוכניות שהוכנו למקרה של פלישת צבא גרמני וצבא איטלקי לארץ־ישראל, שתוכננו בשנים 1940-1942, ונגזזו לאחר הניצחון של הבריטים במערכה באל־עלמין.
- תוכנית ב', 1943 - נועדה להתמודד עם האויב הערבי בארץ־ישראל במקרה שיפתח ב"מאורעות משופרים".
- תוכנית ג', מאי 1946 - נועדה גם היא לתת מענה במקרה של "מאורעות משופרים".

ההנחה של כל התוכניות הללו הייתה שקיימת נוכחות של הבריטים בארץ־ישראל, וכל אחת מהן הותאמה להתפתחות ההדרגתית של החיילות מהפלמ"ח עד הח"ם. על־פי התוכניות, ההגנה הייתה ארגון שהתפתח לקראת צבא עממי של המונים. כל התוכניות היו בעלות אופי מגננתי. היסוד ההתקפי בהן היה מועט.

1947 הייתה שנה עתירת תוכניות. אפשר לחלקן לשתי קבוצות. הקבוצה הראשונה - הצעות ותוכניות שהועלו ווגבשו במטכ"ל ועלידי ממלאי תפקידים בכירים במנגנון ההגנה. הקבוצה השנייה הייתה הצעות שביקש דוד בן־גוריון, יושב־ראש הסוכנות היהודית והממונה על תיק הביטחון ביקש לגבש. לשם כך הוא פנה לאישים בעלי ניסיון, הן משוחררי הצבא הבריטי והן מומחים בעלי ניסיון לדעתו. חלק מן התוכניות שהציגו המומחים בעלי הניסיון לבן־גוריון היו מנותקות מן המציאות. יש לציין רק תוכנית אחת שהפכה לפקודת המבנה הארצי מנובמבר 1947. הפקודה הורתה על הקמת ארבע חטיבות רגלים מרחביות מאנשי הח"ש, שיגנו על היישוב במקרה של התפרצות מאורעות ופלישת צבאות ערביים.

הנהגת היישוב המאורגן בנתה אפוא במשך עשר שנים כוח פְּרָה־מיליטרי במסגרת ארגון ההגנה וגיבשה תפיסות הפעלה. אלה התבססו מבחינה מושגית בעיקר על הניסיון שהצטבר בתקופת המאורעות, ובמידה מועטה גם הניסיון שהצטבר במלחמת־העולם השנייה בחזית המזרח־התיכון. מכיוון שהמאורעות היו בעיקרם מרד ערבי נגד השלטון הבריטי בארץ־ישראל, לא תמיד הבחינו מנהיגי היישוב וההגנה בין היכולות של הצבא הבריטי, אשר הוא שדיכא את המרד ושיתף בהיקף לא גדול את אנשי ההגנה, ובין היכולות העצמיות של ההגנה. היציאה מן הגדר כתפיסת לוחמה, שנטבעה בזיכרון הביטחוני והחברתי, נופחה הרבה מעבר למה שהייתה בפועל. היסוד המוביל בתפיסת ההפעלה היה המגננה. היסוד המתקפתי בעשור הזה היה דווקא ההתיישבות היהודית האינטנסיבית ברחבי הארץ, שהתוותה את המרחב שעליו היה צריך להגן. הוגי דעות בהנהגת ההגנה וממלאי תפקידים מרכזיים בה נקטו אסטרטגיה של התיישבות כיסוד המתקפתי לקראת הקמתה של מדינה יהודית בארץ־ישראל בעתיד. על ההתיישבות היה אמור להגן ארגון פְּרָה־מיליטרי .

יש להוסיף שבזיכרון בנוגע לפרק הזמן שבין המאורעות עד מלחמת העצמאות התקבע שביישוב היהודי התקיימו ונאבקו שלוש מחתרות. ארגון ההגנה לא ראה את עצמו כמחתרת, אלא כארגון פְּרָה־מיליטרי, אשר מאז הקמתו ב־1920 חיפש כל דרך להתקיים לצד השלטון הבריטי, לשתף עימו

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

פעולה כאשר הדבר היה אפשרי ולהיעזר בו. לאחר מלחמת העולם השנייה ירד ארגון ההגנה מדי פעם למחתרת לזמןמה, ובאותן תקופות נאבק בבריטים גם בכוח הנשק, אך הקפיד לעשות זאת באופן מבוקר כדי שהמאבק לא יביא להכחדתו - כפי שאירע לכמה מחתרות לאומיות ברחבי האימפריה הבריטית.

יש לציין שפוטנציאל המלחמה של היישוב היהודי עד מלחמת העצמאות גדל הודות להתחזקות של המוסדות הלאומיים, החברתיים והכלכליים. מחקריו בעניין הזה ומחקרים אחרים מלמדים שלצד היהודי במלחמת העצמאות היה יתרון מכריע על הצד הערבי הן במלחמת האזרחים והן במלחמה נגד צבאות ערב - המוסדות של התנועה הציונית והמוסדות המאורגנים ביישוב בארץ ישראל.

תנועה לאומית החותרת להשגת טריטוריה ולהקמת מדינה לא יכולה לממש רעיון, גם לא החלטה מכוונת הנובעת מהם, ללא מיסוד. מיסוד פירושו מוסדות במובן העמוק של המושג מוסד. המשמעות של מוסד אינה רק מבנה ארגוני, אלא גם אתוס, אידיאולוגיה, מסורת, קבוצות אליטה ושאיפה למצוינות. המיסוד קשור לחקיקה משום שהחקיקה מעניקה יציבות - גם אם זמנית ולא תמיד מחייבת. המוסדות המרכזיים היו: הסוכנות היהודית על כל גופי המשנה שלה; הוועד הלאומי, שבו הכירה ב־1928 ממשלת בריטניה כמייצג את היישוב היהודי; קרן קיימת; תנועות ההתיישבות הקיבוציות והמושבות; הסתדרות העובדים הכללית והחברות הכלכליות והתעשייתיות שלה, בהן סולל בונה, הקואופרטיבים לתחבורה, תעשיות הבנייה וייצור המכונות וארגון ההגנה. עם המוסדות האלה נמנו המפלגות הציוניות, שלהן היה תפקיד משמעותי בגיוס היישוב. לצד הערבי לא היו באותה עת מוסדות דומים, וייתכן שזו הסיבה לכך שנוצח במלחמה, ולא הנחיתות של הלוחם הערבי כפי שהתקבע בזיכרון הישראלי.

הישיבה בענייני שם

למחרת קבלת ההחלטה באו"ם על חלוקת ארץ ישראל למדינה יהודית ולמדינה ערבית החלו הערבים במאבק מזוין. בתוך חודש התפשט המאבק לכל חלקי פלשתינה-ארץ ישראל, באופן ספורדי. השני של דצמבר 1947 החלו פעולות תגמול של ההגנה וגם של האצ"ל. הפעולות האלה נועדו לענישה, היו מקומיות ולא מוקדו לתכלית מוגדרת. עד סוף דצמבר לא הורה המטכ"ל למפקדות השטח לפעול באופן התקפי כפי שנקבע בתוכנית ג' (מאי 1946) ובתוכניות אחרות. ההוראה ההתקפית היחידה באותו חודש הייתה להטריד את התחבורה הערבית ולשתק אותה במקומות שבהם הותקפה התחבורה היהודית. בחודש הראשון למלחמת האזרחים נהרגו כ־200 יהודים בכל רחבי הארץ - קרוב למחצית ממספר ההרוגים בשלוש שנות המאורעות. לצורך בחינת המציאות המתהווה הזאת התכנסו ב־1 בינואר 1948 התכנסו מנהיגי היישוב, מפקדי ה"הגנה", אנשי מודיעין של ההגנה ומומחים צבאיים מוותיקי ההגנה לסמינר בן יומיים.

בישיבה השתתפו 17 אישים. להלן שמותיהם, כינוייהם המחתרתיים ותפקידיהם בעת הישיבה:

- דוד בן־גוריון (כונה אמיתי) היה יושב־ראש הנהלת הסוכנות היהודית, והיה ממונה על תיק הביטחון.
- משה שרת (כונה בן־קדם) היה ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

- זאב שרף (כונה דתן) היה מזכיר המחלקה המדינית של הסוכנות.
- ראובן שילוח (לא היה לו כינוי מחתרתי) היה חבר במחלקה המדינית של הסוכנות.
- גולדה מאיר (כונתה פזית) הייתה חברה במחלקה המדינית של הסוכנות.
- יוסף יעקבסון (כונה בן אבי) היה חבר המפקדה הארצית ורכז ארצי של הש"י. במשך זמן מה שימש ראש המחלקה הערבית בסוכנות היהודית.
- גד מכנס (כונה איכר), היה ערביסט, איש שטח בסביבה הערבית בארץ-ישראל, ללא תפקיד מוגדר
- יהושע פלמון (כונה ג'וש) היה איש המחלקה הערבית של הש"י. כיהן גם כראש המחלקה הערבית של הסוכנות.
- עזרא דנין (כונה זרחי) היה ראש המחלקה הערבית של הש"י.
- אליהו ששון (כונה עדינה) היה ראש המחלקה הערבית של הסוכנות.
- ישראל גלילי (כונה הלל) היה ראש המפקדה הארצית.
- יגאל ידין (לא היה לו כינוי) היה ראש לשכת אגף המבצעים במטכ"ל.
- יוחנן רטנר (לא היה לו כינוי) היה מומחה צבאי, חבר ההגנה ויועץ מיוחד.
- יצחק שדה (כונה יורם) היה מומחה צבאי ויועץ מיוחד.
- יגאל אלון (כונה סאשה) היה מפקד הפלמ"ח.
- משה דיין (כונה מגי) היה קצין לעניינים ערביים.
- דוד שאלתיאל (כונה מרון) היה חבר מטכ"ל ההגנה ומפקד מחוז ירושלים מינואר 1947.

לא כל ממלאי התפקידים המרכזיים השתתפו בסמינר. עם אלה נמנו הרמטכ"ל יעקב דורי, ממלאי תפקידים חיוניים במטכ"ל ההגנה, מפקדים בכירים בגלילות ומפקדי ערים גדולות. בפרוטוקול הישיבה לא מוסברת הסיבה להיעדרותם. ניתן להניח שהם היו עסוקים בעניינים שונים בכל רחבי הארץ.

דברי המשתתפים בישיבה נרשמו בפרוטוקול מסודר [5] פרטיכל במקור) ובו 83 עמודים מודפסים בצפיפות במכונת כתיבה. המשתתפים ייצגו שלוש קבוצות: נציגי הנהגת היישוב היהודי ובראשם בן-גוריון, שהיה יושב-ראש הישיבה; נציגי הערביסטים, חברי ההגנה שהתמחו במודיעין על ערביי ארץ-ישראל, ובמידת-מה על מדינות ערב השכנות ומנהיגיהן; מפקדים, מומחים ויועצים צבאיים - אנשי הצבא לעתיד.

לפני הכרזת האו"ם, וזמן קצר לאחר מכן, התקיימו אמנם דיונים רבים במוסדות הסוכנות היהודית, במרכזי המפלגות ומוסדות הישוב, במפקדה הארצית ובמטכ"ל, אולם הישיבה בענייני שם הייתה הראשונה שבה ניתן ייצוג לגופים האחראים לניהול מלחמת האזרחים המתקרבת, ולאחר מכן - לניהול מלחמה בצבאות ערב.

במושגים של היום, דיון מן הסוג הזה, בייחוד הראשון שהתקיים מתחילת המלחמה, היה צפוי לכלול סדר יום, נושאים לדיון וסיכום מסודר. בפרוטוקול אין עדות לכך. מסמכים רבים מדיונים שהתקיימו עלידי ההנהגה המדינית והנהגת ההגנה בעשור שלפני 1948, וכן תוכניות ופקודות מעידים דווקא על תרבות דיון, יצירת המשגה, שפה בהירה, כתיבה וניסוח המעוררים התפעלות גם היום. עיון בפרוטוקול יוצר רושם שהדיון היה הרצף שבין סיעור מוחות לשם גיבוש תפיסה ובין ניסיון להתנתק ממערכת מושגית סדוקה, אולי שבורה.

תדריך לפני פעולה בחטיבת הנגב של הפלמ"ח, 1948

הנושאים שנידונו בסמינר

קריאה בפרוטוקול מלמדת על כך שחלק מן המשתתפים לא הגיעו לדיון עם משנה סדורה, וגיבשו את דעתם רק במהלכו. בתחילת הישיבה דנו ארבעת הערביסטים בשאלה האם יש מאורעות בארץ. הראייה שלהם התבססה על המאורעות בעבר, והם השוו אותם למציאות המתהווה.

אליהו ששון הצביע על כך שקיימת מחלוקת בקרב ערביי הארץ - בין החוסינים בהנהגת המופתי הירושלמי, הששים אלי קרב, ובין הנשאישיבים שעדיין לא הצטרפו למאורעות. שני המחנות נאבקו

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

ביניהם באלימות בתקופת המאורעות. ששון הציג מעגל קסמים: אנחנו מגיבים עם סיבה מוצדקת, ואז הם מגיבים עם סיבה מוצדקת שלהם. לדבריו, חברי ארגון ההגנה ומפקדיו אינם מתאמים עם אנשי המודיעין את התגובות של היישוב היהודי, ולכן מתבצעות פעולות לא הכרחיות המובילות להסלמה. אנשי המודיעין העלו גם את השאלה של פגיעה בערבים לא מעורבים במהלך פעולות התגובה. ששון הציג את המושג פעולה יזומה שלנו לשם השגת הרתעה, היינו, השגת שקט באמצעות יוזמה אלימה. תוך כדי דיבור, אולי אפילו מבלי משים, הוא עבר ממאורעות למלחמה וממלחמה למאורעות ואמר שצריך לבקש פתרון כולל ולא לוקלי באמצעות חיבור המדינאות והצבאיות למכלול משותף. הוא הסביר שיש שתי דרכים לסיים מלחמה: האחת, הכרעה של אחד הצדדים, החזק מכריע את החלש, והוא מכתוב את התנאים למנוצח, ואולם הוא הטיל ספק באפשרות כזאת במציאות בארץ-ישראל. האפשרות השנייה היא התערבות מועצת הביטחון של האו"ם, כל עוד הסכסוך האלים עדיין באיבו. ששון רמז על אפשרות שלישית ולא תיאר אותה במפורש - רוויזיה כלשהי של תוכנית החלוקה שתובן על ידי הערבים. בהמשך דבריו הזהיר ששון מהקשרים שנוקמו עם עבדאללה מלך ירדן (אותו כינה "האישיות המסוימת"), והביע חשש שהלגיון הערבי, שהוא צבא סדיר מאורגן יועמד לרשות הליגה הערבית לפעולה בארץ, ועלול לגרום לשינוי של החלטת האו"ם.

משה שרת הציג את התמונה המדינית, שעיקרה גיבוש מעמד היישוב כלפי האו"ם והמעצמות הגדולות והאפשרות של הקמת כוח לאומי שיכפה על שני הצדדים להגשים את החלטת האו"ם. הוא טען שנחוצה מאוד נוכחות של כוח בינלאומי, אך אין ליצור רושם שהיישוב אינו יכול להתמודד בעצמו ושהוא תלוי באו"ם כדי ליישם את תוכנית החלוקה - זאת בשל החשש שהדבר יוביל לשינוי של החלטת האו"ם. על היישוב ליצור רושם שבכוחו לממש את החלטת החלוקה ולדרוש סיוע להקמת צבא. יש לדרוש מן האו"ם לסייע רק לצד המקבל על עצמו את החלטת החלוקה. שרת ציין כי הקמת כוח בינלאומי עלולה להוביל לכניסת ברית-המועצות לארץ-ישראל, וספק רב אם היישוב מעוניין בכך.

יגאל ידין התמקד בשאלה מה על היישוב לעשות. לשם כך יש להחליט האם היישוב מתייחס אל המצב כאל מאורעות. אם אין מאורעות - אזי אין מקום לתגובה; אם יש מאורעות - על היישוב להפסיק להגיב משום שתגובה קשורה לפעולה קודמת שעשו הערבים, ואין לו יכולת מבחינות מודיעינית ומבצעית להצמיד תגובה לאירוע. תגובה מבוקרת היא אשליה. במקום תגובה יש לעבור לפרקטיקה של התקפות נגד, וזה דבר שונה לחלוטין מתגובה. אם ההנחה היא שמתהווה בסיס ערבי חמוש, יש לתקוף אותו, ולא לחכות שיתקוף. בכך העלה ידין את המושג פעילות מניעה, והציע שבמסגרת המניעה יש לחנוק את התחבורה הערבית ואת נמל יפו. הוא ציין שאין ביכולתו של ארגון ההגנה להבטיח את התחבורה היהודית - עניין קריטי מאוד.

יצחק שדה היה בעל ידע צבאי מעשי. הוא צבר ניסיון משירותו בצבא הרוסי במלחמת-העולם הראשונה ובצבא האדום, וכן משירות פעיל בהגנה, בין היתר בתקופת המאורעות. שדה הקים את הפלמ"ח והיה רמטכ"ל תקופה לא ארוכה. בדיון טען שהאויב הערבי חזק, מצויד ומאורגן טוב יותר מאשר בתקופת המאורעות. עם זאת גם היישוב חזק יותר. היתרון של ערבים הוא ביוזמה ("ב"איניציאטיבה"), ולכן הצד היהודי נראה מוכה. על ההגנה לתקוף לא רק בתגובה לפעולה של הערבים אלא גם תוך כדי התרחשותה.

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

יגאל אלון, מפקד הפלמ"ח, שלל את הצורך בהגדרה האם היישוב נמצא במלחמה. הוא טען שיש מקומות שבהם מתרחשת מלחמה ושם יש לפעול, ויש מקומות ללא מאורעות ועדיף לשמור שם על שקט. אלון סבר כי חלף הזמן שבו היישוב יכול היה לכיוון את פגיעתו לאובייקט מסוים, וכי יש לפעול ללא הבחנה - גם אם הדבר כרוך בפגיעה בחפים מפשע. התגובה של היישוב חייבת להיות קולקטיבית, ויש לפגוע בכל העיר או הכפר, שכן "במלחמה כמו במלחמה". מניעה לדבריו פירושה תגובה מקדימה. משה דיין הביע את תמיהתו על הניסיון להגדיר באילו מקומות יש מאורעות ובאילו אין, שהרי היכן שאין היום - יהיו מחר. לכן יש לקבוע שיש מאורעות בכל הארץ ולהתנהל כאילו יש מלחמה בכל מקום.

ישראל גלילי, ראש המפקדה הארצית, הציע פשרה בין אלה שסברו שאין מאורעות ובין אלה הסבורים שיש מאורעות. הוא סבר שיש מלחמה - גם אם זו לא מתנהלת במלואה באותה עת. גם אם לא במלואה כרגע ואפשר שיש ויהיו שלבים, הוא הביע את צערו על כך שלאחר חודש של פעולות איבה אין ליישוב הנהגה לניהול מלחמה, והסיבה לכך היא שכל הגופים הקיימים לא התאחדו לפעולה משותפת. גלילי הציע להקים מיד ועדה אד-הוק בראשותו של ידן, שבה ישתתפו אנשי מודיעין, אנשי תכנון והמטכ"ל. הוועדה תדון בשאלות שהוא, גלילי, ינסח עבורה, ותציג את התשובות למחרת כשיחודש הדיון.

למחרת, 2 בינואר, התכנסו שוב המשתתפים בישיבה, וידן הציג את מסקנותיה:

- אם מתקבל מידע על כך שבכפר ערבי מסוים מתוכננת פעולה - יש לתקוף אותו מיד.
 - מכיוון שארגון ההגנה אינו מסוגל להבטיח את התחבורה, במיוחד כשהבריטים עדיין שולטים, יש לתקוף באופן יזום את התחבורה הערבית.
 - היישוב היהודי חזק מן היישוב הערבי. אין לערבים יכולת הגנה על ערים וכפרים, ויתרונם בנקיטת היוזמה. לכן על כוחותינו לעבור להתקפות נגד במישור המקומי ללא צורך בהחלטות ובאישורים מן המטכ"ל, וכן לעבור למתקפה במישור הארצי. אין ברירה - "הם צריכים לקבל עונש קיבוצי, להרוס הרבה ולהרוג בהם הרבה וללוות את זה בהסברה רבה. [...] פעולות עונשין - מוחצות ומכאיבות, מוטב פחות התקפות נגד ובלבד שתהיינה מוחצות, מרתיעות ומכאיבות, מאשר פעולות רבות ורפיויות."
 - יש מקומות שבהם היישוב חלש, והנגב הוא דוגמה מובהקת. במקומות כאלה אי אפשר לסמוך על הגנה פסיבית. עבר זמנה של הגנה עצמית וצריך לעבור למתקפה.
 - יש לשפר מאוד את שיתוף הפעולה בין שירות הידיעות לבין המפקדות בכל הרמות.
- משתתפי הדיון קיבלו את מסקנות הוועדה אך לא במלואן. לדוגמה, לא ליזום התקפות באזורים ש"טרם אחזה בהם האש", דהיינו, היכן שהצד הערבי שומר על השקט אנו נימנע מיוזמה. אבל אם יוחלט ליזום ולפעול, ומאחר ואי אפשר להבחין בין הרשע לשכנו, לא תהיה התמקדות באנשים מסוימים, והתגובה תהיה פגיעה ביישוב ערבי כולו, כפר או עיר כאחד.

עניין התחבורה של הישוב היהודי, שהיה עקב אכילס מתחילת פעולות האיבה, נידון ארוכות וגם ההכרה שירושלים נמצאת במצור דה־פקטו, אך לא נמצא פתרון לבעיות האלה - למעט פגיעת תגמול בתחבורה הערבית.

המשתתפים לא דנו בהשפעה של הנוכחות הצבאית הבריטית בארץ. נראה שזו לא נחשבה עדיין למכשול רציני. היו אזורים שבהם הבריטים כבר צמצמו את נוכחותם, והתעניינותם בהם הייתה מעטה. בנוסף, פעולות פשיטה מוצלחות של הפלמ"ח ב־1946 הצליחו למרות הנוכחות הבריטית.

יש לציין את אופי השתתפותו של בן־גוריון בשני ימי הדיונים. הוא היה יושב־הראש אבל לא התבטא כלל, למעט שאלות הבהרה מעטות - דבר שלא היה אופייני לו. לבסוף הוא ציין כי ליישוב יש כעת שני מרכזים מוסדיים - המדיני בירושלים והביטחוני בתל־אביב - וכי המצב הזה בעייתי מאוד. בגלל קשיי התחבורה בין שתי הערים הללו ברור לכולם שקשה לקיים התכנסות כזאת לעיתים קרובות. לכן די מהר הפעילות המדינית עברה מירושלים לתל אביב.

שלט הנצחה בתחנת הדלק בצומת נחלים, בקרבת המקום שבו נורו היריות הראשונות במלחמת העצמאות

סיכום

כוחות הפלמ"ח פוצלו מיד עם תחילת מלחמת האזרחים [6], ונדרשו חודשים ארוכים וגיוס כללי עד שהוקמו שלוש חטיבות פלמ"ח יחד עם בניין הכוח הצבאי הכללי של היישוב. עוד לפני סיום מלחמת העולם ושיבת המגויסים היהודיים לארץ, המפקדה הארצית של ה"הגנה" והמטכ"ל סברו שחובה להגביר את הגיוס לפלמ"ח עד 5,000 מגויסים סדירים, אבל הגיוס לא הצליח מסיבות מחסור בתקציב, חוסר הענות של השבים מהצבא הבריטי להצטרף לשרות נוסף בפלמ"ח וגם מהמחשבה

מערכות הגנה / דצמבר 2020 / התש"ף

שיהיה ניתן לגייס את חיל השדה (חי"ש) במהירות שתפצה על המחסור באנשי הפלמ"ח, דבר שהתברר כקשה בהרבה מהמשוער. היעדר כוח מספיק בפתיחת פעולות האיבה בדצמבר 1947, הוא שהוליד את רעיון והיגיון הגיוס המהיר של צה"ל לדורותיו .

הקושי הגדול ביותר במלחמת האזרחים, שהחלה ב־30 בנובמבר 1947 ונמשכה עד 15 במאי 1948 - היום שבו פלשו צבאות ערב לישראל, היה קיום תחבורה בין המרכזים היהודיים לבין ערים ויישובים שהיו פזורים בכל הארץ ללא רצף ביניהם. במלחמת העצמאות אירעו מקרים רבים של שיירות שהותקפו, והמחיר היה מאות הרוגים ופצועים. ירושלים הייתה במצור עד הפוגה השנייה. בעיית התחבורה אפיינה גם את מאורעות 1936-1939. חלק ניכר מן הנוטרים היהודים במסגרת המשטרה והצבא הבריטיים וכן פו"ש (פלוגות השדה) עסקו בהגנה על התחבורה. בחינת התוכניות של ההגנה בפרק הזמן שבין המאורעות עד מלחמת האזרחים, כעשר שנים, מלמדת שלא ניתנה הדעת לקריטיות של קיום התחבורה בעת משבר. ייתכן שהסיבה לכך הייתה שבתקופת המאורעות הבריטים הם שנשאו את קיום תחבורה, ונדמה היה שכל עוד הם שוהים בארץ־ישראל, הם יבטיחו אותה.

קריאת הפרוטוקול של הישיבה בענייני שם מלמדת עד כמה תפיסות שהתגבשו על בסיס ניסיון צבאי קודם, שהיה משמעותי להנהגה ולציבור, הן חיונית, אבל גם אם הניסיון הזה היה מוצלח, הוא עלול להוות משקולת מבחינה תודעתית על רגלי ההנהגה והפיקוד צבאי. הדבר הנכון הוא להיפטר מההנחה שניתן להסתפק בניסיון הקודם ולהניח שהעימות הבא יהיה שונה לחלוטין. תודעת המאורעות שהיה לה משקל מחשבתי פגעה מאוד בהחלטות שהתקבלו על הכניסה למלחמת האזרחים, שבה ניתן היה להגיע להישגים טובים יותר מאלה שהושגו.

כל הנהגה העומדת במבחן של משבר אלים מגיעה אליו עם מערכת מושגים מן העבר. יצירת מערכת מושגים חדשה היא הכרחית. השינוי מחייב למידה של ההנהגות. אף שמלחמת העצמאות נחקרה באינטנסיביות רבה, נראה לי שלא נחקרה דיה הלמידה במהלך המלחמה. האם לסיפור הישיבה בענייני שם יש רלוונטיות גם בימינו? על כך יענו הקוראים.

[1] שם היה הכינוי שניתן בהגנה לערביי ארץ־ישראל.

[2] הפלמ"ח היה כוח סדיר. מי ששירת בו תקופה ארוכה מספיק, השתחרר ועבר ל"רזרבה" - עתודת הפלמ"ח.

[3] מלחמת העצמאות, שנמשכה שנה וארבעה חודשים הייתה מורכבת משתי מלחמות. הראשונה - מדצמבר 1947 עד מאי 1948 - הייתה מלחמה בין אזרחי ארץ־ישראל הערבים והיהודים. המלחמה השנייה - ממאי 1948 עד מרס 1949 הייתה מלחמה בין מדינת ישראל ובין הצבאות של מדינות ערב.

[4] את"ה, תיק אישי ישראל גלילי.

[5] המסמך נמצא בארכיון תולדות ההגנה, ארכיון פרטי ישראל גלילי.

[6] עוד לפני 29 בנובמבר כיתות ומחלקות פלמ"ח נשלחו לתגבר את היישובים המבודדים בנגב.

אודות

הוצאת הספרים

וידאו

בין המערכות

כתב העת

עולמות התוכן של מערכות

שנת ה'80 למערכות היא הזדמנות טובה לחדש ולהתרענן. זו השנה שבה הפכה **מערכות** מכתב העת וההוצאה לאור של צה"ל לבית התוכן המקצועי של צה"ל לצבא ולביטחון לאומי. התחדשנו בפלטפורמת תוכן ייחודית באתר צה"ל, שבה תוכלו לקרוא מאמרי דעה (**בין המערכות**), לעיין בגיליונות **מערכות** השונים (**כתב העת**), לצפות בקטעי וידאו מרתקים (**וידאו**) ולקבל מידע על מגוון ספרים חדשים וקלסיים שראו אור בהוצאת הספרים **מערכות** (**הוצאת הספרים**). בין גיליון מודפס למשנהו אתם מוזמנים להתעדכן ולהביע דעה בעמוד הפייסבוק של **מערכות**, בערוץ הטלגרם ובטוויטר של **מערכות**.

הצטרפו לערוצים הדיגיטליים של **מערכות**:

לכניסה לעמוד **מערכות** באתר צה"ל סרקו את ה-QR:

לתכנים נוספים בנושאי צבא וביטחון לאומי הצטרפו לדף הפייסבוק של **מערכות**

לעדכונים שוטפים הצטרפו לערוץ הטלגרם של **מערכות**

לציוצים שוטפים הצטרפו לטוויטר של **מערכות**

ד.צ. 02624

ISSN 0464-2147